

ISSN 2220-8089
ISSN 2523-4005

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. КАРАЗІНА**

Серія «Питання політології»

Випуск 33

Заснована 1993 року

**Харків
2018**

У Віснику розглядаються актуальні проблеми теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Вісник є фаховим виданням у галузі політичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 7 від 25.06.2018 р.)

Редакційна колегія: **Фісун О. А.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); **Гейл Г.** – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри політології, соціології та культурології ХНПУ імені Г.С. Сковороди; **Дерлугьян Г. М.** – професор Нью-Йоркського університету (США); **Журженко Т. Ю.** – Інститут наук про людину у Відні (Австрія); **Завершинський К. Ф.** – докт. політ. наук, професор Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація); **Зегерт Д.** – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія); **Зеленько Г. І.** – докт. політ. наук, професор, провідний наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України; **Карпенко І. В.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри теоретичної та практичної філософії, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Круглашов А. М.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **Півнева Л. М.** – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Розумний М. М.** – докт. політ. наук, зав. відділу політичних стратегій НІСД (м.Київ); **Романюк А. С.** – докт. політ. наук, професор каф. політології Львівського національного університету імені Івана Франка; **Рубанов В.В.** – доктор політичних наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Сазонов М. І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, Заслужений професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Панченко Т.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Шаповаленко М.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Целуйко В. О.** – канд. політ. наук, доцент кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vr.kh@ukr.net, politj@karazin.ua

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2018

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

Шаповаленко М.В. Державна спроможність в умовах геополітичної турбулентності	5
Комарова Т.Г., Тихонова Л.А. Політична адаптація суспільства в інформаційну епоху: виклики та шляхи формування	9
Валесян С.В. Методологія світ-системного аналізу: проблема подієвої та глобальної історії в контексті історичного пізнання	15
Rabotyagova I., Kyselova V. Informal Institutions Research: Theoretical and Conceptual Dilemmas	19
Мухамедієв В. Є. Проблема типологізації моделей владних відносин: вітчизняні реалії	26
Кушнерьова Т.В. Феномен вождизму: від досвіду минулих років до сьогодення	32
Timchishin B. Value Crisis of Western Liberalism	36
Gryn I. Anti-Corruption Activities of the State: Theoretical Aspects	40

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Яновська О.В. Громадянські протестні практики в Україні: від помаранчевої революції до революції гідності	44
Біденко Ю.М. Громадські консультації та експертиза: демаркація інструментів та проблеми застосування в Україні	50
Гаврилюк К. К. Етапи та фактори розвитку політичної кризи	60
Avksentiev A. Electoral System Reform: Possible Effects for Kharkiv Region	65
Попков Д.О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві	74
Лиска О.Г., Осланд О. Децентралізація в Україні: порівняльний аналіз оцінок населення і депутатів місцевих рад у містах і об'єднаних територіальних громадах	80
Гнатенко П.Г. Ефекти застосування двотурової виборчої системи на виборах міських голів 2015 року в Україні	91

Бровко О.В. Реформування місцевого самоврядування в Україні: оцінка експертів (частина 3)	98
Кашаба О. Ю. Історичні традиції громадянського суспільства в Україні	104
Зерницький Р.В. Представленість національних меншин в органах місцевого самоврядування України на прикладі Закарпатської області	107

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Нагорняк І.М. Співпраця ЄС з країнами Східного партнерства у галузі безпеки та оборони	114
Сутула О.А. Сутність класичних та сучасних геополітичних концепцій: загальна характеристика	121
Целуйко В.О. Роль великих міст у сучасних збройних конфліктах. Частина 2.	126
Люба О.О. Принципи міжнародного права та їх роль у врегулюванні конфліктів у Косово та Криму. Частина 1.	131
Баталов О.А. Україна як периферія світ-економіки і перспективи її переходу до напівпериферії	137
Костиця І.О. Роль та місце культурної дипломатії у системі зовнішньополітичних відносин	141
Набока А.В. Дипломатія в контексті сучасної гібридної війни	146
Латіпова А.С. Опіумні війни: політичні дилеми історії та сучасності	151

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

УДК 321.64

Щаповаленко М.В.
Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ДЕРЖАВНА СПРОМОЖНІСТЬ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

Аналізується поняття «державна спроможність» з точки зору функціональних підходів до функцій держави в умовах глобалізації. Звертається увага на мінливість функцій держави в умовах керованого міжнародного хаосу. Аналізуються підходи до чинників геополітичної турбулентності та її прояви у XXI ст.

Ключові слова: світ-система, державна спроможність, сила держави, слабкість держави, турбулентність, геополітична турбулентність, перехідність політичних інститутів

Щаповаленко М.В.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ

Анализируется понятие «государственная состоятельность» с точки зрения функциональных подходов к функциям государства в условиях глобализации. Обращается внимание на изменчивость функций государства в условиях управляемого международного хаоса. Анализируются подходы к причинам геополитической турбулентности и ее проявления в XXI ст.

Ключевые слова: мир-система, государственная состоятельность, сила государства, слабость государства, турбулентность, геополитическая турбулентность, переходность политических институтов

Shapovalenko M.

STATENESS IN THEGEOPOLITICAL TURBULENCE

A concept «stateness» is analysed from point of the functional approaches and the functions of the state in the conditions of globalization. Attention on changeability of functions of the state applies in the conditions of the guided international chaos. Reasons of geopolitical turbulence at the beginning XXI century are analyzed too.

Keywords: world-system, stateness, force of the state, weakness of the state, turbulence, geopolitical turbulence, transitional political institutes

Глобалізація давно поставила питання щодо спроможні суверенної національної держави виконувати не лише її традиційні функції, але й реформувати певні структури,

інститути для того, щоб давати відповіді на зовнішні виклики. В умовах глобалізації створюються передумови геополітичної турбулентності. Це явище своєю чергою актуалізує питання статусу незалежності самої держав у проведенні своєї внутрішньої політики та на деяких напрямках зовнішньої політики. Постає питання про державну

спроможність в умовах геополітичної турбулентності

Політична турбулентність, а тим паче, геополітична, як і раніше, є одним із чинників більшості економічних і соціокультурних трансформацій у різні епохи, а також важливим чинником «розмивання» традиційних і структурованих кордонів між державами, культурами, етнічними групами, суспільствами і регіонами, навіть цивілізаціями.

Певну роль у дослідженні питань політичної турбулентності зіграла теорія світ-систем, яку розробив І. Валлерстайн на базі французької школи Анналів на чолі з Ф.Броделем у 1960-1970-х рр. І. Валлерстайн на основі концепції «тривалої протяжності», Ф. Броделя і його колег звернув увагу на те, що людство як глобальне суспільство вступає в епоху хаосу або переходу від існуючої світ-системи на основі капіталістичного способу господарювання, до нового світоустрою (Валлерстайн 2001: 347-371). І це пов'язано з глобальним розчаруванням у сучасному лібералізмі, тому що глобальний лібералізм не обмежив межі соціальної та економічної поляризації капіталістичної світ-системи, а, навпаки, поляризація лише зросла і продовжує зростати на глобальному рівні. Самі політичні процеси під впливом головних геополітичних гравців та акторів глобалізації все більше доводили як міжнародні відносини, так окремі держави до стану хаосу.

З точки зору світ-системного підходу, турбулентність є історичним наслідком зростання складності сучасного світ-системного устрою, політичних і економічних стосунків держав центру, периферії і напівпериферії. Дослідники М. Бломстрем і Б. Хеттне слідом за І.Валлерстайном під напівпериферією розуміють проміжний, але функціонально значний тип держав, які або поступово перетворюються в країни ядра, або втрачають свої позиції і попадають у коло країн периферії (Blomstrom M., Hettne 1984). Для країн периферії характерним є сильна фінансова й ресурсна залежність від Заходу і відповідне зростання внутрішніх ризиків, пов'язаних або із сировинним характером економіки, або зі зруйнованою економікою. Саме в країнах периферії і напівпериферії країни ядра підсилюють можливість появи циклічних економічних криз, що веде до зміни постачальників сировини, надлишку робочої сили, політичної нестабільності.

Глобальна асиметрія в розподілі багатства й влади, яка супроводжує людство протягом століть, часте недотримання міжнародних зобов'язань (у тому числі в межах міжнародних угод) і неконтрольовані бажання правлячих еліт високорозвинених країн до превентивного використання сили разом із іншими причинами зростання кількості політичних ризиків створюють стан турбулентності. Тому часто-густо піддаються критиці рівень державності, здатність до управління з боку національних еліт різних категорій країн, особливо периферії та напівпериферії. Багато міждержавних угод про співробітництво критикують за нездатність забезпечити високий рівень їхнього виконання, критикують також глобальні та регіональні організації з цих самих причин.

З точки зору Дж. Розенау, турбулентні ситуації, які зумовлені складністю та динамізмом різних виконавців, чиї цілі й діяльність нерозривно взаємопов'язані, а також підтримані технологіями, які майже миттєво передають інформацію, мають швидку реакцію, різкі зміни політики, тобто спрямовують перебіг подій помилковим шляхом конфлікту або співпраці (Розенау).

У зв'язку із глобальними змінами в політичній науці став використовуватися термін «державна спроможність». Поява будь-якого поняття або концепту символізує про нові тенденції чи то феномени у політичних процесах. У цьому випадку на початку 1970-х років – про зростання дослідницького інтересу до процесів державного будівництва і до держави як політичного актора (Nordlinger 1981; Bringing the state 1985; Stepan 1978).

Уперше термін «державна спроможність» увів Дж. П. Неттл у 1968 р. в статті «Держава як концептуальна змінна» (Nettl 1968). Він виступив з ідеєю систематичної логічної і емпіричної незалежності змінних «державність» або «державна спроможність» («state-ness») і «статусність» («statehood») (Неттл 2001: 219-220). Але й досі дослідники не дійшли до якоїсь певної конвенційності

Виявилось, що доволі складно все ж таки конкретизувати сутність поняття «державна спроможність», крім того, незрозумілими є як складники поняття, так і його сутність: чи це процес, чи стан інститутів самої держави. Дійсно, держави істотно розрізняються між собою по різних параметрах. Для того, щоб виживати у світі й виконувати свої основні функції, територіальним політиям потрібний різний набір якостей. Наприклад, одним

країнам потрібна велика й потужна армія, інші вирішують проблему безпеки без неї шляхом особливої ролі в міжнародній системі, за допомогою інноваційних технологій, через контроль транзиту вуглеводнів. Тобто все залежить від історії країни, її місця у світовому розподілі праці, геополітичному розташуванні, категорія країни (належить до суші чи то до моря) Контекст обмежує потребу певних якостей, тому дійсно важко визначитись з поняттям «державна спроможність».

Дж. П. Неттл вважав, що спроможність може бути виявлена у функціональних характеристиках апарату державного управління та інших інститутів, відповідальних за застосування закону, здійснення представницьких функцій і тому подібне (Неттл 2001: 228-230). Тому державна спроможність, на його думку, має два виміри: «територіальне» і власне функціональне. Перший вимір означає рівень домінування державних інститутів над іншими суб'єктами влади, другий – глибину «проникнення» урядової влади у вирішення суспільних проблем на різних рівнях. На основі цих вимірів він запропонував схему ранжування і впорядкування деяких політичних систем (Пруссії/Німеччині, Франції, Великобританії і США), що історично склалися. Але вона мала досить абстрактний характер.

Певною мірою продовжуючи Дж. Неттла, Ф. Фукуяма звертає увагу на такі параметри державності: сфера діяльності державної влади (scope) і сила державних інститутів (strength), яка дозволяє державі планувати і здійснювати свою політику (Фукуяма 2006: 19-21). Використання цих двох вимірів є для Ф. Фукуями підставою для ранжування держав у міру їхньої спроможності. Так, наприклад, США поступаються Франції, в якій сфера діяльності бюрократичного апарату набагато ширша, а сам він сильніший. Порівняно з 1980 р. в 2000 р. сила державної влади Росії значно знизилася: за цим параметром Росію можна було порівняти зі Сьєрра-Леоне. Проте за обсягом сфери діяльності державних інститутів Російська Федерація значно її перевершувала.

Інший аспект функціональної спроможності держави розглядається в роботах Ч. Тіллі. На відміну від Неттла, він акцентував увагу не стільки на процесі і результаті діяльності держави, скільки на організаційних можливостях територіальних політій. Будучи прибічником веберівського

розуміння держави, Ч. Тіллі серед чинників формування останнього віддавав пріоритет акумуляції і концентрації насильства і ресурсів. Він вважав, що проявом, слідством і водночас інструментом цього є виникнення структури управління. Державна спроможність розглядається ним з точки зору властивостей (умовно «внутрішніх» і «зовнішніх») цієї структури, як «міра, в якій інструменти правління відокремлені (differentiated), централізовані, самостійні (autonomous) і формально скоординовані один з одним (Tilly 1975: 32). Іншими словами, спроможність в трактуванні Тіллі передбачала наявність спеціальної організації політичного управління державою, централізацію цієї системи, її відносну незалежність від інших локусов влади.

На думку Ч. Тіллі, для формування сучасної держави і його характеристики – спроможності – необхідно поєднання акумуляції і концентрації насильства і ресурсів. Цей висновок, як і саме трактування державної спроможності Тіллі, є результатом його досліджень формування переважно європейських держав. Збільшення кількості владних ресурсів в окремих акторів (приміром, в період феодалної роздробленості у феодалів, церкви, міст, релігійних орденів і так далі) само по собі не веде до створення держави, оскільки ці актори починають конкурувати між собою за вплив. Концентрація без акумуляції також не веде до створення держави, оскільки рівень наявних ресурсів не дозволяє здійснювати владні стосунки систематично, сформувати досить розгалужену мережу органів державного управління.

Такої думки дотримується і інший відомий дослідник С. Бартоліні, який активно використовував поняття «державна спроможність». Як і Ч. Тіллі, він відзначав, що одночасне збільшення акумуляції і концентрації ресурсів примусу веде до створення держави – особливої організації, яка контролює основні сконцентровані способи примусу всередині строго певної території. На думку С. Бартоліні, державна спроможність має чотири виміри:

- 1) створення організації для мобілізації ресурсів (бюрократії і податкової системи);
- 2) рішення завдання зовнішньої консолідації території (формування і зміцнення армії);
- 3) підтримка внутрішнього порядку за допомогою поліції і системи правосуддя;

4) реалізація регулюючої функції держави, у тому числі шляхом втручання в економічну і соціальну сфери (Bartolini 2000: 81-84).

Другий підхід передбачає розуміння державної спроможності як результату політичної ідентифікації населення з державою, визнання цієї держави і консолідації політичного співтовариства. Зокрема Х. Лінц і А. Степан розуміють під спроможністю цивільну ідентифікацію з державою. Пов'язуючи питання державної спроможності з демократизацією, Лінц і Степан показують, що проблема консолідації політичного співтовариства особливо гостро стоїть в мультиетнічних перехідних країнах, де відбувається утиск прав певної категорії населення на основі їхнього етнічного походження (Linz, Stepan 1996: 76-84).

В умовах системних трансформацій за наявності слабкої державної спроможності щодо виконання традиційних і постмодерних функцій, геополітичної турбулентності, яка постійно змінює міжнародний ландшафт, дуже важко зміцнювати потужність держави. На це звертають постійно свою увагу науковці перехідних суспільств, країн периферії. Фактично, геополітична турбулентність посилилась, проявляючись у Брекситі, розколі всередині країн ЄС, міграційній хвилі в країні Європи, регіональних конфліктах, протиріччях між ЄС та США (Горбулін 2018). За таких умов потрібне радикальне перевантаження політичної системи усіх рівнів.

ЛІТЕРАТУРА

Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире /пер. с англ. СПб: Университетская книга, 2001. 416 с.

Blomstrom M., Hettne B. Development Theory in Transition: The Dependency Debate and Beyond, Third World Responses. London, 1984. 215 p.

Розенау Дж. Н. Турбулентность в мировой политике. URL: [http://tnu.podelise.ru /download/docs-272367/272367.doc](http://tnu.podelise.ru/download/docs-272367/272367.doc) (дата звернення: 5.05.2018).

Nordlinger E. On the Autonomy of the Democratic State. Cambridge, Mass.: Harvard univ. press, 1981. 256 p

Bringing the State Back in / P. Evans, D. Reuschmeyer, T. Skocpol (eds.) Cambridge: Cambridge univ. press, 1985. 390 p.

Stepan A. State and Society: Peru in Comparative Perspective. Princeton: Princeton univ. press, 1978. 348 p.

Nettl J.P. The State as a Conceptual variable. *World politics*. Princeton, 1968. Vol. 20, N 4. P. 559-592

Неттл Дж. Государство как понятие-переменная. *Политическая наука*. 2011. №2. С. 213 -241.

Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / пер. с англ. М: АСТ: АСТ МОСКВА :ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 с.

Tilly Ch. Reflections on the history of European state-making. *The formation of national states in Western Europe* / Ch. Tilly (ed.). Princeton: Princeton univ. press, 1975. P. 3-83

Bartolini S. The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: The Class Cleavage. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2000. 639 p

Linz J., Stepan A. Problems of democratic transition and consolidation. Baltimore: John Hopkins univ. press, 1996. 504 p.

Горбулін В. Вулканічний синдром. *Дзеркало тижня*. 15 червня 2018. URL: [https:// dt.ua/internal/vulkanichniy-sindrom-280772.html](https://dt.ua/internal/vulkanichniy-sindrom-280772.html) (дата звернення: 16.06.2018).

УДК 321:004(477)

Комарова Т.Г.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,

Тихонова Л.А.

Харківський національний
університет радіоелектроніки

ПОЛІТИЧНА АДАПТАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ: ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Розглядаються питання взаємодії людини і політики в інформаційну епоху. Зовнішнє середовище існування людини постійно змінюється, висувуючи нові виклики. Як окремій людині, так і суспільству в цілому слід динамічно адаптуватися. Аналізуються процеси взаємовпливу техніко-технологічних та аксіологічних змін. Визначається, що свобода людини є найважливішим вектором для сталого розвитку суспільства на інформаційному етапі. Свобода розглядається у різних вимірах. Вона реалізується через справедливість, співпрацю, безпеку життя людини, яка гарантується ефективною державою.

Ключові слова: інформаційна епоха, свобода, справедливість, політика, індивід, суспільство, стабільність, соціальний мутуалізм.

Комарова Т.Г., Тихонова Л.А.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ОБЩЕСТВА В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ: ВЫЗОВЫ И ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ

Рассматриваются вопросы взаимодействия человека и политики в информационную эпоху. Внешняя среда существования человека постоянно меняется, выдвигая новые вызовы. Как отдельный человек, так и обществу в целом следует динамично адаптироваться. Анализируются процессы взаимовлияния технико-технологических и аксиологических изменений. Определяется, что свобода человека является важнейшим вектором для устойчивого развития общества на информационном этапе. Свобода рассматривается в разных измерениях. Она реализуется через справедливость, сотрудничество, безопасность жизни человека, которая гарантируется эффективным государством

Ключевые слова: информационная эпоха, свобода, справедливость, политика, индивид, общество, стабильность, социальный мутуализм.

Komarova T., Tyhonova L.

POLITICAL ADAPTATION IN INFORMATION AGE: CHALLENGES, FORMATION

The article deals with questions of human interaction and politics in information epoch. External conditions of human existence constantly change, presenting new challenges. For individual and society as a whole, it is necessary to adapt dynamically. Processes of mutual influence of technical, technological and axiological changes are analyzed. It is determined that human freedom is the most important vector for the stable development of society in information stage. Freedom is seen in different dimensions. It is realized through justice, cooperation, safety of human life, which is guaranteed by an effective state.

Keywords: information epoch, freedom, justice, politics, individual, society, stability, social mutualism.

Людство завжди турбували пошуки шляхів вдосконалення суспільних відносин, формування стабільної якості життя. Гармонізація різних сфер взаємодії, певне їх впорядкування вважалися параметрами становлення суспільного ідеалу. Шляхи вдосконалення суспільного розвитку багато в чому залежать від формування та добору аксіологічних контекстів. Суспільствознавці звертають увагу на специфіку сучасних умов існування людства і підкреслюють саме інформаційну якість нового етапу розвитку. Особливо слід виділити доробок таких науковців, як М. Кастельс, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, Т. Фрідман, З. Бауман, У. Бек, Е. Гідденс, К. Мей, які висвітлюють проблемні питання з різних сфер суспільного життя через застосування методології політико-філософського аналізу. Метою цієї статті є визначення основних векторів стосовно політичної стабільності в інформаційну епоху, з'ясування непростой взаємодії людини та зовнішнього середовища, яке, безумовно, змінилося та продовжує динамічно трансформуватися, висуваючи нові виклики, до яких людині слід адаптуватися.

Дослідники тенденцій нової епохи визначили необхідність змін соціально-економічного, політичного й духовного плану для гармонізації буття світової спільноти. Водночас вони відмічають дещо локальне, елітарно означене коло людей, які найбільшою мірою залучені до використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) та отримання прибутків від цього. Значна частка цього «елітарного клубу», долученого до феномена мережевого суспільства, концентрується у розвинених країнах, у той час, як в іншій частині світу, згідно з М. Кастельсом, логіка мережевого суспільства будується здебільшого на старих аксіологічних засадах отримання прибутку. Елітарна спільнота виділяє та інкорпорує до своїх структур найбільш корисні соціальні сегменти, залишаючи за межами значний відсоток населення країн периферії.

Головні міські центри, глобалізовані види діяльності і високоосвічені соціальні групи залучаються до глобальної інтернет-мережі, в той час як більшість регіонів виключається з неї. Економіка та інформаційна система, що розвивається зі швидкістю ІКТ (насамперед інтернету), включились до траєкторії розвитку з обмеженим вибором. Причому інтереси та ідеологія еліт базується на діючій європоцентричній моделі розвитку, що виключає можливості пошуку та реалізації

альтернативних форм (менш техноємких, менш продуктивних, однак більш близьких історії, культурі, природним умовам і, відповідно, здатним задовольнити більшу частку населення країн, спосіб життя, засади свідомості й світогляду яких відстають, на їхню думку, від історично безперервного мейнстріму). Тобто цифровий розрив утворився між суспільствами, які мають матеріальні та культурні передумови для існування у межах інформаційного світу, та тими, хто не має можливості адаптуватися до швидкісних змін. Відбувається об'єднання у мережу тих сегментів, які є найбільш успішними, адаптованими, творчими. Зворотним боком нової епохи, таким чином, є маргіналізація, фрагментація суспільств і державних інститутів, формування нової елітарної ідентичності глобалізованого характеру.

У часи, коли людина чітко ідентифікувала себе у просторово-часовому континуумі, складовими ідентичності були фактори традиційного характеру – місце проживання, сім'я, соціально-професійна приналежність, нація, держава. Ідентичності поступово ускладнювалися відповідно до рівня інтеграції співіснування. Сьогодні виникає новий тип інтеграції людського співіснування, пов'язаний із новими технологіями та процесами глобалізації.

Виклики ідентичності, на нашу думку, мають амбівалентний характер. З одного боку, це підсилення рівня абстракції у формуванні ідентичності (планетарного глобального масштабу). Великі обсяги інформації, швидкісні зміни, постійне розмаїття світу призводять до посилення невизначеності й, відповідно, невпевненості людини у своєму майбутньому. У. Бек характеризує це як суспільство ризику, коли невизначеність-ризик є середовищем існування сучасної людини. Світ, за висловом З. Баумана, став непізнаним до кінця (Бауман). Світ втратив чітко означені центри рішень, або центри дій, логіку впливів яких можна передбачувати, розуміти й, відповідно, прогнозувати перспективи. Сьогодні таких «центрів дій» багато, і діють вони нескоординовано. Сьогодні світ ще продовжує глобалізаційний тренд, водночас втрачає загальні правила, чіткі ідентичності та прив'язаність залежності процесів у тих чи інших країнах до відповідно визначених у просторовому вимірі центрів прийняття рішень.

З іншого боку, як це стверджує Т. Фрідман, світ став «пласким», що

виявляється у порушенні старих ієрархій та зрівнюванні поля гри. «Куди б ми не кинули погляд, всюди ієрархічні структури або вимушені витримувати натиск знизу, або самі перетворюються, клеючи з вертикальних структур більш горизонтальні, що більше відповідають моделі рівноправної співпраці» (Фридман 2007). Ці процеси на практиці спричиняють закінчення епохи вертикальної політики, коли компанії, інститути, мас-медіа тощо були закритими спільнотами (просторово визначеними ідентичностями), що з великими труднощами мобілізували капітал та ресурси на свою підтримку. Сьогодні сегменти, що не задовольняють вимогам логіки розвитку інформаційної цивілізації, можуть бути в будь-який момент виключені та замінені на підключення до мережевої взаємодії інших, більш успішних і агресивних гравців.

У виборі цілей та проєціюванні себе на них визначається сутність людини. Свобода реалізується скрізь, де людини вільно прагне чогось відповідно до своїх бажань, інтересів, цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Більшою мірою інституціоналізованими формами свободи виявляються політична та економічна, які становлять підґрунтя свобод громадянських, свободний вибір індивіда – громадянина приводять у відповідність до існуючих соціальних цінностей і норм, а також до інтересів співгромадян і суспільства в цілому. Свобода як справедливість, на думку Р.Арона, виявляється в тому, що кожен у суспільстві має надію, що він може покращити свій соціальний стан, піднятися на наступний соціальний щабель, має гарантії отримання винагороди за свою працю, що відповідатиме витраченим зусиллям (Арон 1993: 283-284).

Загальновідомим в епоху інформаційного суспільства є те, що сучасні ІКТ сприятимуть активнішому залученню індивідів до суспільного й політичного, зокрема, життя. Нові технології масових комунікацій створюють умови для утворення спільнот, що зможуть конкурувати із державою як ключовим, класичним, агентом упровадження політики, що є сферою взаємодії різних соціальних інтересів задля формування певного проекту суспільної цілісності. Однак людина часто не має ні часу, ні насаги на участь у активному захисті чи, навіть, моніторингу стану своїх справ і свобод. Ситуація «плинної сучасності» (З. Бауман) ставить індивіда перед великим обсягом різноманітної інформації, а новітні технології масової

комунікації здатні нескінченно спотворювати реальний стан речей, увівши людину у цілковито штучно спроектовану віртуальну реальність. Виникає питання вірної оцінки інформації, інтелектуального осмислення наслідків і результатів інформаційної революції, її закономірностей. Функціональна неграмотність може стати великою небезпекою для подальшого соціального розвитку. Необхідний прорив у самопізнанні суспільства, щоб високі технології не були використані задля лихих цілей (Авксентьєва 2009: 63).

Як зазначає М. Маклюен, засіб повідомлення є самим повідомленням (Маклюен 2002: 303). М. Постер дає стадійно характеристику цього феномена. Він визначає три різновиди обміну інформацією, що становить стрижень будь-якої комунікації: міжособистісний (вербальний), письмовий та електронний. Для першого головним є відповідність символів, для другого – репрезентація знаків, для третього – інформаційна симуляція. Ці рівні не є послідовними, хоча й кожен наступний ішов за попереднім. Вони перетиналися, накладалися один на одного, тобто із винаходом ІКТ не лише виникла нова форма інформації (електронний обмін), а й дві попередні змінили свої властивості (Poster 1990: 6-7). У міжособистісному форматі комунікації вже не домінує фізична близькість, людей не обмежує простір та навіть кількісні параметри кола спілкування.

Всередині інформаційного суспільства, зазначає М. Постер, відбувається активна децентралізація комунікації, індивіди мають змогу перебудовувати свої комунікаційні мережі: підключатися до вже існуючих спільнот, або ж, навіть, будувати власні (Poster 1997). Потенційна анонімність онлайнових комунікацій відкриває широкі можливості для гри ідентичностей. Можна стверджувати, що у віртуальному спілкуванні є простір для вибору, за кого себе видавати. Здавалося б, це дієвий шлях для особистості, щоб захищатись від соціальних обмежень, однак слід зауважити, що вибір ідентичностей, мабуть, обмежений здібностями індивіда, його інтелектуальним потенціалом, особистими, соціальним вподобаннями та налаштуваннями. Які цілі переслідує суб'єкт у комунікаціях, чи здатний він до саморефлексії та до погляду на себе як на іншого. Не дивлячись на те, що інформаційна епоха створює широкі можливості для залучення громадян до політичного життя шляхом спрощення

процедур доступу до інформації та самої участі, практика навіть визнано демократичних країн показує, що громадяни не поспішають максимізувати у цьому свої зусилля. І важливою перешкодою цьому є те, що загальнопоширена стандартизація та використання експертних систем при виконанні робочих обов'язків помітно обмежили свободу індивідів. Л. Вінер вважає, що це може призвести до втрати інтересу громадян до політики (Winner 1992: 148), оскільки вони будуть очікувати, що у цій сфері на них чекають ще більші вимоги, ніж на робочому місці, де запити інформаційного суспільства потребують великих особистих витрат, мобілізації та відповідальності. Стосунки між керівниками та підлеглими не лише не змінили свого джерельного владно визначеного змісту, а й набули підсилення за рахунок технологічних можливостей максимізації вимог.

Видатний дослідник інформаційної епохи Л. Мамфорд визначав, що суперечності між позитивною і негативною свободами являють собою конкуренцію технік соціальної взаємодії: авторитарної та демократичної, які відповідають вертикальному та горизонтальному вимірам влади. Зрозуміло, що одні і ті самі технологічні здобутки можуть використовуватись у різний спосіб. Авторитарні техніки спрямовані на централізацію, підсилення включення індивіда до певної цілісності з підпорядкуванням його власних інтересів загальним цілям. Однак, як стверджує Л. Мамфорд, важливо щоб людина продовжувала розвиватися в умовах демократії: суспільний устрій має існувати задля людей, а не системи (Мамфорд 2001). Демократичні техніки, які за умов демократичного суспільства отримали нові можливості, навпаки, є виразом децентралізаторських тенденцій, що у практичному плані виявляються у пріоритеті інтересів індивідів та окремих груп спільнот.

Роль індивіда, його відповідальність зросли разом із можливостями для самовиразу. Разом із цим підвищилось значення міжособистісних стосунків у сенсі соціальної взаємодії, спрямованої на підтримання спільних ідентичностей. Дехто навіть очікує, що в інформаційну епоху нове суспільство буде вільним від «непотрібної влади» вертикального виміру. За визначенням В. Дізарта, інформаційна політика – це не просто подальший розвиток класичного змісту політики як такої, а і є її іншим виміром. Це можливо завдяки тому,

що нові технології полегшують комунікацію між індивідами та сприяють консенсусу між різними політичними силами. Керовані економічними чинниками нові мережі можуть вийти за рамки урядових і бізнесових послуг у сферу споживачів, а уряд і приватний сектор співпрацюватимуть задля подальшого розвитку інформаційного суспільства. Співпраця всіх суспільних агенцій має велике значення для стабільності в інформаційну епоху (Dizard 1982: 40-41).

Проблеми політичної індивідуалізації як важливого виміру політики нової доби розглядали такі автори, як Дж. Нейсбіт і Ч. Ледбітер. Дж. Нейсбіт, зокрема, визначає, що тенденції децентралізації та регіоналізації, що мають підґрунтям політичну індивідуалізацію, підсилюються. Їхній зміст полягає у тому, що старі стратегії розвитку, засновані на задоволенні інтересів влади (певних її центрів) поступаються новими, що зорієнтовані у першу чергу на задоволення інтересів громадян, індивідуальні зусилля взаємодії яких інтенсивно утворюють нові осередки влади, локально дифузного кшталту (Нейсбіт 2003: 164-165). Ч. Ледбітер наголошував на тому, що втілення утопічної ідеї самоврядування набуває в інформаційну епоху визначального характеру (Leadbeater 2000: 224). Це стає можливим завдяки доступу громадян до інформації, яка раніше була доступною лише урядовим структурам. Отже, поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги.

Слід погодитись із М. Кастельсом, який розмірковуючи над проблемою свободи в інформаційну епоху зазначав, що на початку XXI століття у світі інтернету склалась комбінація, що викликає стурбованість: глибоко вкорінена лібертаріанська ідеологія у поєднанні з практикою контролю, що все більш поширюється (Кастельс 2004: 216)

Інтернет і світ, який розбудовується навколо нього, з первісної царини свободи перетворюється на «скляний дім», електронний паноптикум, де реальністю є постійний контроль (Кастельс 2004: 212). Глобальні мережі неможливо контролювати, однак людей, які їх використовують, – можна. І це буде відбуватися й далі, якщо суспільство, на думку М. Кастельса, не зробить вибір на користь свободи інтернету. За висловом М. Кастельса, розгортається

боротьба кодів проти кодів. Технологіям контролю все же таки можуть бути протиставлені технології свободи, спрямовані, як ми розуміємо, на те, щоби нові технологічні здобутки отримали новий зміст, а їх позитивні інноваційні можливості не були перетравлені старими інститутами та владними кодами.

Є певні умови для перспектив реалізації засад колективних настанов на інформаційному етапі. Насамперед це те, що інформація поширюється як дар, а не товар. В економіці дарів, яка протистоїть капіталістичному принципу отримання прибутку, утворюються нові виміри соціальних відносин, де ознаками соціального визнання вже не є володіння матеріальною власністю, а знаннями та інформацією. Причому змінюється зміст володіння з мети отримання прибутку на отримання визнання, індивідуального творчого внеску у суспільні проекти, тобто своєрідний соціальний мутуалізм (від англ. *mutuus* – взаємний, тривале взаємокорисне співмешкання двох організмів різних видів, одна з форм симбіозу). Соціальний мутуалізм як форма соціальної взаємодії передбачає взаємодопомогу, за якої кожна зі сторін приносить користь одній. Такий стан побудований на соціальному визнанні місця людини у ієрархії, що будується у межах спільнот. Таким чином, в інформаційну епоху, з одного боку, розширюються можливості для індивідуалізації соціального простору, а з іншого – ефективно просування людства до більш соціально комфортного життя неможливе без громадянського суспільства, без визначення спільних цілей і шляхів їхнього досягнення. Ми бачимо, що проблема позитивної та негативної свободи, авторитарних і демократичних технік соціальної взаємодії, індивідуалізації та комунітаризації (або ж мутуалізації) під знаком нових форм колективізму є різними аспектами одного феномена сучасного життя: з одного боку, усамітнення людини, з іншого – взаємозалежність та прозорість особистісних автономних просторів.

Серед стратегій досягнення суспільної стабільності у цьому плані можна визначити як мінімум три «чисті» типи: пріоритет індивідуалізації за рахунок позитивної свободи та будь-якого спільного групового; стратегія поновлення диктату загального над будь-яким (що відповідатиме тотальній моделі стабільності); стратегія гармонізації індивідуального і колективного на засадах принципу соціального мутуалізму. На нашу

думку, перші дві стратегії мають у разі абсолютизації негативні наслідки. Ідеологічними втіленнями цих методологічних підходів до конструювання соціальної взаємодії були у минулому столітті лібералізм і комунізм. Ці ідеології визначали основний зміст боротьби проектів суспільного життя для значної частки населення Землі та знаменували радикальні позиції щодо організації суспільних практик. Сьогодні вже не лише комунізм (та різновиди стратегії домінування будь-якого цілого над часткою) піддані нищівній критиці, все більшою мірою скептичним оцінкам піддається й ліберальний погляд на суспільство, індивіда, державу. Мабуть, це викликано й тим, що інформаційна епоха все більше спрямовує людей на те, щоб піднятися над поглядом очікування швидкої (та й, відповідно, швидкоплинної) корисності «тут і зараз», яка часто має суто матеріальний вимір, і подивитись на перспективи світового розвитку, відчутти, завдяки у тому числі комунікативним можливостям, як індивідуальне пов'язане з іншим індивідуальним і з усім світом. Епоха постматеріальних цінностей, як часто сьогодні визначають інформаційну епоху (приміром, Рональд Інглеарт), руйнує не лише тотальні стратегії стабільності, а й викликає питання до світоглядних позицій, які індивідуалізм ставлять винятково на перший план. Взаєморозуміння, наявність спільних норм і соціальних інститутів, навіть традицій є важливим чинником того, що індивідуалізація не призведе до руйнації будь-яких проектів загального добробуту та регресу у вимірах варваризації та атомізації суспільного буття. Повага до цінностей, інтересів і потреб інших людей, а отже, їхня взаємозалежність є необхідною умовою подолання негативних тенденцій індивідуалізації. Отже, свобода індивіда в інформаційну епоху має не лише індивідуальний вимір і зосереджується на негативному сенсі (як свобода «від»), а й зростатиме, на нашу думку, вимір, пов'язаний із досягненням спільних цілей і з відчуттям співсуспільної користі. Цей вимір експлікує свободу як здатність людини зрозуміти себе через розуміння іншого. Соціальний мутуалізм, як метод взаємодії у суспільному просторі надає можливості реалізації класичного принципу, за яким свобода кожного є запорукою свободи всіх.

Соціальний мутуалізм, на нашу думку, є важливою складовою синергії як певного типу соціальної взаємодії. Дійсно, синергія

(грец. *synergia* – співробітництво, сприяння) передбачає спільну дію, спільну працю в усіх сферах людської діяльності як основу спільності. Синергія являє собою навіть незаплановану і неусвідомлювану в якості такої співпрацю індивідів, які переслідують власні цілі, але діють при цьому в одному напрямку, тобто як соціальна група. На нашу думку, саме синергетичний підхід до соціального інжинірингу в інформаційну епоху може надати можливості для запобігання негативним тенденціям та викликам сучасності та стати основою для того, щоби нові форми соціального буття набули нового змісту і сприяли гармонізації між аксіологією та технологією діяльності людини.

Третьою складовою соціального інжинірингу (поряд із соціальним мутуалізмом і синергією), а саме він є, на нашу думку, стрижнем політики як такої (у будь-яку епоху, починаючи з античності, коли політика за умов грецького полісу розглядалась як мистецтво управління спільними справами) виявляється ренесанс гуманістичного сприйняття людини.

Парадигмальні трансформації суспільства під знаком «плинності», «пласкості», «без вагомості» потребують адекватних відповідей у виборі методологічних засад стратегії й тактики дій, спрямованих на стабільність. Саме людиновимірний підхід, відкритість і неформальність в інжинірингу соціальних процесів і зв'язків, на наш погляд, є визначальними елементами політики та владного впливу (політико-режимного) в інформаційну епоху.

ЛІТЕРАТУРА

- Бауман З. Зміни треба прийняти URL: <http://zbruc.eu/node/12643> (дата звернення 10.01.2018)
- Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. М. АСТ; Хранитель, Мидгард, 2007. 608 с. URL: http://game.ru/book/other/the_world_is_flat/Томас%20Фридман.%20Плоский%20мир.doc (дата звернення 11.03.2018)
- Арон Р. Демократия и тоталитаризм /пер. с фр. Р. Арон. М.: Текст, 1993. 303 с.
- Авксентьева Т. Г. Соціокультурні трансформації: становлення консенсусних засад інформаційного суспільства в Україні. *Соціокультурні трансформації у процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні*: монографія /за ред. В.І. Штанько. Х.: ХНУРЕ, 2009. 176 с. С.52-67.
- Маклюэн М. Средство есть сообщение. Приложение к книге Матвеева Л. В., Анисеева Т. Я., Молчанова Ю. В. *Психология телевизионной коммуникации* : учебн. пособие. М. : РИП-Холдинг, 2002. С. 303-315.
- Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Chicago: University of Chicago Press, 1990. 179 p.
- Poster M. Cultural history and Postmodernity: Disciplinary readings and challenges. New York: Columbia University Press, 1997. 173 p.
- Winner L. Democracy in a Technological Society. Kluwer Academic Publishers, 1992. 239 p.
- Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. М.: Центр гуманитарных технологий, 2001. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115> (дата звернення 11.05.2018)
- Dizard W.P. The Coming Information Age: An Overview of Thechnology, Economics, and Politics. New York: Longman, 1982. 213 p.
- Нейсбит Дж. Мегатренды М.: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003. 380 с.
- Leadbeater Ch. Living on Thin Air: The New Economy. London:Penguin Books Ltd, 2000. 288 p.
- Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе /пер. с англ. А. Матвеева под. ред. В. Харитонова. Екатеринбург: У-Фактория при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. 328 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

МЕТОДОЛОГІЯ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ: ПРОБЛЕМА ПОДІЄВОЇ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Розглядаються основні методологічні характеристики світ-системного аналізу, аналізується критика ідеї лінійності часу в контексті вивчення історичних систем та його відношення до сучасного історичного пізнання. Досліджуються базові відносини концепцій подієвої та глобальної історії в контексті вивчення капіталістичної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, лінійний час, історичні системи, детермінізм, подієва історія.

Валесян С.В

МЕТОДОЛОГІЯ МИР-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗА: ПРОБЛЕМА СОБІТЙНОЇ И ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТЕ ІСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАННЯ

Рассматриваются основные методологические характеристики мир-системного анализа, анализируется критика идеи линейности времени в контексте изучения исторических систем и их отношение к современному историческому познанию. Исследуются базовые отношения концепций событийной и глобальной истории в контексте изучения капиталистической мир-системы.

Ключевые слова: мир-система, линейное время, исторические системы, детерминизм, событийная история.

Valesyan S

THE METHODOLOGY OF THE WORLD-SYSTEM ANALYSIS: THE PROBLEM OF THE EVENT AND GLOBAL HISTORY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL KNOWLEDGE

The main methodological characteristics of the world-system analysis, the criticism of the idea of linearity of time in the context of the study of historical systems and their relation to modern historical knowledge are considered in the article. The basic relations of the concepts of event and global history in the context of studying the capitalist world-system are explored.

Keywords: world-system, linear time, historical systems, determinism, event history.

Тією чи іншою мірою політичне або соціологічне пізнання у своїх витоках має базовий простір, у якому деяка система відносин себе відтворює. Таким базовим простором для політичного знання є історія або розгортання деякої системи відносин у певному проміжку часу. Саме через історичну перспективу та розуміння деякого процесу у його історичному розвитку дає нам розуміння сучасних структур і протиріч, в яких розгортається сучасна політична

боротьба на будь-якому рівні. Р.Коллінз саме в глобальній історії вбачає основу та можливість дослідження соціальних структур: «дещо глобальне і з великими зв'язками може бути поставлено в центр розгляду не інакше як з використанням ще більш широкої перспективи. Політичні та економічні стійкі структури, або патерни, особливо коли вони охоплюють держави і напруги, пов'язані з війною, системами власності та ринками, можна найкращим чином побачити при дослідженні багатьох взаємопов'язаних історій протягом довгого періоду часу» (Коллінз 2015: 23).

Кожна система є історичною, вона починає існувати в певний історичний момент як результат процесів, доступних для аналізу, вона розвивається протягом певного часу завдяки процесам, які можна проаналізувати, і приходить до свого кінця, тому що настає час, коли вона повністю вичерпала способи подолання своїх протиріч. У разі, якщо базовим пластом будь-якого політичного знання є історичне знання, то виникає необхідність аналізу фундаментальних методологічних засад історичного знання, адже історія не може повною мірою претендувати на статус «наукової» дисципліни, оскільки головним принципом «науковості» є винайдення деяких базових закономірностей, які в перспективі будуть мати універсальний характер. Такого роду спроби були застосовані у контексті епістемології Просвітництва, яка у своїх витоках мала лексикон з математичних або фізичних дисциплін.

І. Валлерстайн доволі скептично ставиться до такого роду «раціонального» або «фізичного» розуміння соціального простору та вказує на ідеологічну першопричину такої наївної віри в ідеали Просвітництва: «Суспільствознавці, як відомо, – діти Просвітництва: вони зберігають віру в те, що людські спільноти – розумні структури, дії яких ми можемо зрозуміти. І з цієї позиції допускається, що люди здатні впливати на світ, а тим самим домагатися кращого, більш раціонального суспільства. Соціальна наука мовчки, без усяких питань приймає просвітницьку передумову, згідно з якою суспільство з неминучістю розвивається в напрямку на краще майбутнє, прогрес – наше природне надбання» (Валлерстайн 1997: 9-10).

Важливо розділити два поняття, які органічно доповнюють один одного: «прогрес» та «краще майбутнє». Ідея прогресу – це не ідея модернового світосприйняття, адже розуміння категорії «зміни», як невідворотного процесу, має місце в досократичній філософії. Розуміння невідворотності не тільки природних екстраординар, але й соціальних змін – це методологічний ключ для розуміння історичного процесу: «Поняття історії означає діахронний процес, за змістом аналогічний ідеї Геракліта: ми не можемо увійти в одну і ту саму річку двічі. Природознавці висловлюють те саме, коли говорять про «Стрілу часу»» (Валлерстайн 1997: 14).

Валлерстайн йде далі, стверджуючи, що історія людства не мала жодного процесу, який можна було б назвати лінійним: «Більш того, якщо звернути увагу на загальну історію людства, то виявиться, що немає приводу стверджувати про існування будь-якого лінійного тренду. Кожне таке твердження та його обґрунтування пов'язані з абсолютно двозначними висновками і свідчать на користь скептицизму щодо теорії прогресу» (1997: 21).

Саме критика ньютоніанської картини світу, головною особливістю якої були поняття оборотності, стаціонарності та рівноваги процесів, стала відправною точкою у розумінні Всесвіту як необоротної, нестаціонарної та не рівноважної структури. А. Ейнштейн був прихильником стаціонарної моделі всесвіту, поки радянський учений А. Фрідман не знайшов нестаціонарні рішення гравітаційного рівняння Ейнштейна і та не обґрунтував модель розширення Всесвіту.

Теорія незворотних процесів багато в чому мала концептуальну необхідність для соціальних дисциплін у контексті критики позитивістських підходів та пошуку нових підходів, які мали б змогу відокремитися від фізико-математичного лексикону Просвітництва. І. Пригожин – найбільш видатний фізик у контексті розвитку соціальних дисциплін ХХ ст. Саме він заклав концептуальну базу для вивчення соціальних структур як нелінійних процесів та недетермінованих процесів і вказав на важливість поняття нестабільності не тільки в контексті фізики, а й соціальних наук: «Можна сказати, що поняття нестабільності було, в якомусь сенсі, ідеологічно заборонено. А справа полягає в тому, що феномен нестабільності природним чином призводить до вельми нетривіальних, серйозних проблем, перша з яких – проблема передбачення» (Пригожин 1991: 47). Пригожин формулює революційні принципи організації матерії: «Наше сприйняття природи стає дуалістичним, і стрижневим моментом в такому сприйнятті стає уявлення про екстраординарне. Причому екстраординарне, провідною не тільки до порядку і безладу, але відкриває також можливість для виникнення унікальних подій, бо спектр можливих способів існування об'єктів в цьому випадку значно розширюється (в порівнянні з образом рівноважного світу). У ситуації далекій від рівноваги, диференціальні рівняння, що моделюють той чи інший природний процес, стають

нелінійними, а нелінійне рівняння зазвичай має більш, ніж один тип рішень. Тому в будь-який момент часу може виникнути новий тип рішення, що не зводиться до попереднього, а в точках зміни типів рішень – в точках біфуркації – може відбуватися зміна просторово-часової організації об'єкта» (Пригожин 1991: 48).

Ньютонівська картина світу набуває більш локального значення, оскільки більш детерміновані системи характерні для більш рівноважних процесів. Схожу епістемологію, в більш діалектичному вигляді, але в площині історичної методології, конструює Ф.Бродель, переосмислюючи сучасну йому історичну парадигму «подієвої історії».

Бродель критикує переважну серед істориків практику зосереджувати свої зусилля на фіксації короткострокових дій, але сам не відхиляє можливість їх вивчення. У працях Броделя, цей рівень представлений політичною, військовою та дипломатичною історією (Бродель 1992). Історик вважав короткочасність найбільш примхливою та оманливою з усіх форм історичного часу. «Подієва історія» описує лише частину, причому малу частину історичної дійсності, тому він вводить більш глобальний і фундаментальний термін – *longue duree*. Бродель концептуалізував категорію історичного часу, який розглядав, як внутрішньо неоднорідний, розділяючи «історичний час» на декілька рівнів, які між собою пов'язані діалектично: «ні ефемерні і мікроскопічні «події», ні туманні поняття нескінченно-вічної (тимчасової) реальності не можуть бути об'єктом плідного інтелектуального аналізу. Навпаки, якщо ми хочемо досягти значимого (і змістовного) розуміння дійсності, нам слід спиратися на те, що я буду називати «не виключеним середнім» як часу, так і тривалості, на одиничне і загальне одночасно, і ні на одне з них поодиночки» (Валлерстайн 1998: 190).

Темпоральна діалектика Броделя не є прогресивною і телеологічною, якою вона була у Гегеля і Маркса. У концепції Броделя представлено не стільки лінійно впорядкований і структурований за періодами історичний час, скільки ієрархізація явищ залежно від темпу, в якому вони змінюються, та конкурентними стосунками між собою. Ф. Бродель вирізняє три вертикальні рівні, які знаходяться не тільки на різних темпоральних рівнях, але і в різних моделях обміну, взаємодії та існування: матеріальне життя, ринковий обмін та капіталізм на самій вершині обміну. Таким

чином, ієрархія має пірамідальну форму. Найбільш глобальний та фундаментальний рівень – матеріальне життя, вся сукупність діяльності людини, яка пов'язана з відтворенням базових людських потреб: «завзято відстоює свою присутність ненажерливе минуле монотонно поглинає крихкий час людей. І ця поверхня стагнації історії величезна: до неї в своїй більшості відноситься сільське життя, тобто життя 80-90% населення земної кулі (Бродель 1988: 38).

Ю.М. Лотман «історію великої тривалості» або *longue duree* іменує «довгим диханням», яка внесла свіже повітря в історичну науку, помічаючи при цьому, що така історія споріднюється якомусь геологічному процесу, що діє на людей, але не за допомогою людей (Лотман 1996: 312-313).

Філософський рівень абстракції дає нам зрозуміти концептуальну спорідненість діалектичних підходів Броделя та Пригожина, оскільки фундаментальними категоріями, якими вони користуються – це діалектика частини та цілого. Якщо Бродель відчуває необхідність у більш фундаментальних і повільних пластах історії, історичних структурах, які зумовлюють існування більш складних і крихких структур, на зразок ринкової економіки або капіталізму, не відсторонюючись від «подієвої історії», то Пригожин, виходячи з тієї самої логіки, не прагне повністю відійти від ньютоніанської картини світу, яка є джерелом та ідеєю порядку: «порядок та хаос подаються не як протилежності, а як ті, що невідокремлені один від одного» (Лотман 1996: 9).

У ситуації, якщо ми приймемо виключно сторону ньютоніанського детермінізму, то проблема або навіть можливість історичного знання, а, отже, і політичного знання, зводиться до абсурду: «З точки зору ідеалу детермінізму, саме поняття історії позбавлене сенсу. Рухи небесних тіл не мають історії, тому ми можемо обчислити затемнення незалежно від того, чи було воно в минулому або належить в майбутньому ... Сучасна фізика в тій мірі, в якій вона усвідомлює себе наукою про фізико-хімічне становлення, а не наукою про позачасові закони, що перетворюють це становлення в видимість, виявляє у своїй власній сфері ряд проблем, які в минулому спонукали деяких сумніватися в «науковості» гуманітарних наук» (Лотман 1996: 4-5).

Такого роду діалектика породжує найважливішу для нашого дослідження проблему – дихотомію між стабільністю та нестабільністю соціальних систем. Саме розуміння історії, як нелінійного та незворотного процесу – є відправним пунктом для вивчення проблеми генезису та структури капіталістичної системи.

Будь-яка історична система має свої внутрішні, більш локальні субпроцеси, які в історичній перспективі трансформуються або входять один з одним у протиріччя, тим самим впливаючи на структуру більш глобальних процесів. Одним із таких субпроцесів є, наприклад, пролетаризація праці в капіталістичній системі, яка у міру свого розширення не тільки ліквідує більш архаїчні моделі праці, але й трансформує спосіб виробництва та всі можливі соціальні інститути: від утворення робітничих партій до включення жіночої частини суспільства у політичний процес. «Всі тренди, які вимірюються в процентах, виявляють деяку асимптоту, але як тільки вони досягли її крайніх точок, значуще збільшення процентних показників стає неможливим, а отже, функціонування системи не може більше справлятися з завданням встановлення рівноваги. У міру того, як система відходить все далі і далі від стану рівноваги, флуктуації стають все більш безладними і в підсумку настає біфуркація» (Валлерстайн 1997: 18).

Аналогічним чином світ-системний аналіз можна застосовувати й до проблеми виникнення капіталістичної системи, вивчаючи феодальний устрій у Західній Європі та головні внутрішні протиріччя, які привели до системної кризи феодальної системи. Капіталізм виступав нелегітимною культурою у всіх регіонах світу, капіталістичні групи просто не могли раптом, одномоментно стати сильнішими або більш легітимними в очах більшості населення. З точки зору світ-системного підходу, вирішальним фактором у посиленні ролі капіталістичних інститутів виявилася не ступінь їхньої сили, а сила соціальної опозиції капіталізму в обличчі феодальних

економічних інститутів, яка несподівано ослабла в силу ряду економічних і соціальних причин: «Нездатність відновити інститути цієї опозиції або піти шляхом оновлення пануючих страт в результаті зовнішнього вторгнення відкрила на мить (можливо, безпрецедентно) «ворота», і капіталістичні сили швидко прослизнули через щілину. І так само швидко консолідувалися. Є всі підстави розглядати те, що трапилось як щось екстраординарне, несподіване і, безумовно, недетерміноване» (Валлерстайн 1997: 17).

У цьому процесі, важливо фокусувати увагу на принципіальне відношення між причинами та наслідками, адже в різних методологічних спектрах вони можуть змінювати свої позиції навіть до своєї протилежності. У цьому сенсі дві методологічні полярності, а саме – марксистська та веберіанська, формують два фундаментальних філософських та ідеологічних табори, які в комплексі формують світ-системну методологію.

ЛІТЕРАТУРА

- Коллинз Р. Макроистория: Очерки социологии большой длительности /пер. с англ. М.: ЛЕНАНД, 2015. 504 с.
- Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? *Социологические исследования*. М., 1997. № 1. С. 8-21.
- Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии* М, 1991. № 6. С. 46-52.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. М.: Прогресс, 1992. Т. 3: Время мира. 679 с.
- Валлерстайн И. Время и длительность: в поисках неисключенного среднего. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. «Філософські перипетії»*. Харків, 1998. № 409. С. 186-197.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. М.: Прогресс, 1988. Т. 1: Структуры повседневности. 623 с.
- Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
- Пригожин И. Переоткрытие времени. *Вопросы философии* М., 1989. № 8. С.3-19.

УДК 321:304(316.3)

Rabotyagova I., Kyselova V.
V. N. Karazin Kharkiv National University

INFORMAL INSTITUTIONS RESEARCH: THEORETICAL AND CONCEPTUAL DILEMMAS

The article analyzes the genesis of the development of the informal institutions research in the paradigms of classical institutionalism, behavioralism and new institutionalism, as well as the most widespread classical and modern approaches to the definition of the informal institutions phenomenon. It is substantiated that theoretical and conceptual uncertainty exists in the contemporary political science discourse, which is characterized by the coexistence of diametrically opposed approaches to the informal institutions studying. In this regard, possible ways of forming a «methodologically balanced» approach to the phenomenon of informal institutions research are proposed.

Keywords: *informal institutions, new institutionalism, new institutional economy, culture, values, habitus, frame.*

Работягова І. В., Кисельова В. А.

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ДИЛЕМИ

Аналізується генеза розвитку дослідження неформальних інститутів у парадигмах класичного інституціоналізму, біхевіоралізму та неоінституціоналізму, а також найбільш розповсюджені класичні та сучасні підходи до визначення феномену неформальних інститутів. Обґрунтовано, що у сучасному політологічному дискурсі наявна теоретико-концептуальна невизначеність, яка характеризується співіснуванням діаметрально протилежних підходів щодо дослідження неформальних інститутів. У зв'язку з цим запропоновані можливі шляхи формування «методологічно сбалансованого» підходу до вивчення феномену неформальних інститутів.

Ключові слова: *неформальні інститути, новий інституціоналізм, нова інституційна економіка, культура, цінності, габітус, фрейм.*

Работягова И. В., Киселева В. А.

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕФОРМАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ: ТЕОРЕТИКО- КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ДИЛЕММЫ

Анализирует генезис развития исследования неформальных институтов в парадигмах классического институционализма, бихевиорализма и неоинституционализма, а также наиболее распространенные классические и современные подходы к определению феномена неформальных институтов. Обосновано, что в современном политологическом дискурсе присутствует теоретико-концептуальная неопределенность, которая характеризуется сосуществованием диаметрально противоположных подходов к исследованию неформальных институтов. В связи с этим предложены возможные пути формирования «методологически сбалансированного» подхода к изучению феномена неформальных институтов.

Ключевые слова: *неформальные институты, новый институционализм, новая институциональная экономика, культура, ценности, габитус, фрейм.*

Formulation of the problem and analysis of relevant studies. Informal institutions are a critically important category for understanding contemporary political, economic and social processes. The study of informal institutions can fully explain the failures of modernization and economic stagnation, as well as substantiate the tools for establishing a consolidated democracy, ensuring stable macroeconomic development. Moreover, the more the applied sciences are developing (in particular, the economics), the more clearly their insufficiency is being revealed in terms of identifying new factors and determinants of «objective» processes that require address to the socio-cultural dimension, the conduct of interdisciplinary research of informal institutions (Dia 1996; Azari & Smith 2012; Waylen 2013).

Currently, the main problem of studying the informal institutions is the existence of theoretical and conceptual uncertainty. How do informal institutions emerge? Is it possible to «create» them or do they appear spontaneously? How do informal institutions and cultural values relate to each other? Is it advisable to identify informal institutions with culture in general? Different theoretical approaches offer diametrically opposite answers. Thus, S. Pejovich emphasizes that informal institutions are cultural traditions rooted in society (Pejovich 1999), and G. Helmke and S. Levitsky, on the contrary, note that it is worthwhile to demarcate these two concepts, since the values of individuals are not always the result of culture influence (Helmke & Levitsky 2004). K. Bossard defines informal institutions solely as rules imposed and implemented by civil society, but at the same time characterizes civil society as a whole as an informal institution (Bossard 2000). A. Auзан and E. Nikishina proceed from the assertion that the role of «the author» and the guarantor of the informal rule can be performed by any individual (Аузан, Никишина 2013). While J. Knight observes that informal institutions are self-enforced and self-sufficient in the sense that there is no external power controlling their implementation (Knight 1992).

Therefore, **the main purpose** of this article is to analyze the most common approaches to the conceptualization of the informal institutions phenomenon, highlighting the «places of agreement» of researchers, as well as detecting the most controversial aspects of the informal institutions' essence definition. **The tasks** of the proposed work are the following: to trace the genesis of the development of the

informal institutions research in the paradigms of classical institutionalism, behavioralism and new institutionalism; to consider the phenomenon of informal institutions in comparison with sociological categories such as habitus and frames; as a result of the analysis of the most common concepts of informal institutions to outline ways to form a «methodologically-balanced» approach to their definition.

Main materials. *The place of informal institutions in classical and new institutionalism.* The theory of informal institutions cannot be considered beyond its general theoretical-conceptual context, namely, the paradigm of institutionalism. Consequently, the genesis of the concept of informal institutions should be initially explored within the framework of the theories of the classical («old») and the new institutionalism.

Classical institutionalism arises at the beginning of the XXth century, with emphasis on the formal legal analysis of traditional political institutions, such as legislation and legislative power, the legal system, the state (T. Veblen, M. Weber, M. Duverger, J. Schumpeter). In fact, until the middle of the XXth century, this theoretical direction is central to political science and, according to R. Rhodes's exact characterization, in general, constitutes «its identity as a discipline» (Rhodes 2011). As G. Eckstein assumed on this subject: «If there is any subject matter at all which political scientists can claim exclusively for their own, a subject matter that does not require acquisition of the analytical tools of sister-fields and that sustains their claim to autonomous existence, it is, of course, formal-legal political structure» (Eckstein 1963: 10-11). That is, in the classical institutionalism, the institutions were considered as a certain legal instruments that embody the power relations between the individual and the relevant components of the system (democracy, power division, constitution, federalism, etc., traditional economic institutions – enterprises and firms).

Generally, two main directions can be singled out among the studies of «old» institutionalism – constitutionalism and public administration, which were focused on the exploring the formal, legal and administrative relations (arrangements) between the state (government) and the civil sector. This emphasis on formally-legal rules is the peculiar «line of differentiation» that opposes classical and new institutionalism. «In contrast with an older institutionalism, – observes J. Olsen, – that used formal-legal rules as proxies for

political action, the new institutionalism is behavioral» (Olsen 2007: 2).

According to issued earlier, returning to the question of the place of informal institutions in classical institutionalism, it is should be noted that before the emergence of the behavioralism paradigm (1920-1950), researchers almost ignored such factors as informal rules, practices or behavioral settings, firstly, because political behavior in general was not the main focus of the study, and, secondly, «by default» it was believed that political behavior in one way or another was formed and determined by formal rules or procedures of the institutional structure (e.g. well-known Weber's concept of bureaucracy mentality: as researcher noted, bureaucrats are rational, because this feature meets the formal rules of the structure of the bureaucracy). As a matter of fact, among researchers there are diametrically opposed assessments of the behavioralism's role in the development of new institutionalism: R. Rhodes argues that the new institutionalism appeared as a reaction to behavioralism (Rhodes 2011), while, for example, P. Hirsch believes behavioralism to become a significant theoretical source of integrating the old and new institutionalism (Hirsch 1997). We are also inclined to support P. Hirsch's point of view, regarding the fact that the revolution of behavioralism altered the institutional tradition in policy and politics studies, to some extent

reducing the significance of the political institution, but giving it the decisive status of the «the stage for occurrence of a political behavior» (Wu 2009: 106).

Informal institutions as a full-fledged subject of study gradually enter the political science from the middle of the XXth century, gaining special attention with the emergence of theories of new institutionalism. First of all, within the framework of this theoretical direction, the understanding of the institution itself is changing. The institution is now understood as a «enduring collection of rules and organized practices, embedded in structures of meaning and resources that are relatively invariant in the face of turnover of individuals and changing external circumstances»»; institutions become constitutive rules and repertoires of standard operating procedures, the functions of which are to prescribe under the conditions of uncertainty appropriate behavior for specific actors in specific situations (Olsen 2007: 3). In other words, new institutionalism explains any individual action from the perspective of duties and obligations abiding, contradistinguishing, therefore, the *preference-driven behavior* to the *rule-driven one*. J. March suggests differentiating between these two types of behavior through the following questions given in the Table 1 (March 1989: 23).

Table 1

Anticipatory action (preference-driven behavior)	Obligatory action (rule-driven behavior)
<ul style="list-style-type: none"> • What are my alternatives? • What are my values? • What are the consequences of my alternatives for my values? • Choose the alternative that has the best consequences. 	<ul style="list-style-type: none"> • What kind of situation is this? • Who am I? • How appropriate are different actions for me in this situation? • Do what is most appropriate.

The questions stated in the table are quite important and revealing, since they illustrate the motivational factors for making a decision to act in one way or another by individuals. It should also be emphasized that the new institutionalism does not deny the goal-oriented (or rational) behavior of the individual, but it is fitted into the broader context of preference-driven behavior, when the values of the actor depend on the particular social environment. Institutions, as J. March emphasizes in the classical article that marked the emergence of new institutionalism, should be seen as actors just as we are accustomed to viewing

individuals as actors in the political process (March 1984: 742).

Institutions establish and confirm the meaning of life interpretation. The institutions' «authority» lies primarily in the assumption that individuals follow social rules, even when there is no need for that (sanctions as a guarantee that the rules given by the institutions will be fulfilled play a distinctive role in the new institutionalism, but sometimes even in the absence of sanctions the individual tend to adhere to the rules, «when there is no police on the horizon, and even if these rules are incomprehensible and uncomfortable») (Goffman 1963). Classic examples of this are

the stop on the traffic light on the empty road, or, if one turn to the field of psychology, a sense of inferiority, which, according to M. Fisher, is associated with the perception of the individuals that they are not able to effectively comply with the rules that are performed by the «self-sufficient», self-realized people («you are not the man who can fulfill the role assigned to the ruling group», «the power of the class becomes a form of social power») (Fisher 2014).

In addition to the rethinking of the notion of institutions, the new institutionalism is also important for considering, because it is the first approach to introduce the notion of informal institutions to the «political arena», differentiating formally codified, written norms and rules, and unwritten traditions and norms, which are transmitted and fixed informally – at the level of world perception, common understanding. Researchers in the framework of new institutionalism conclude that formal institutions themselves are inferior, since they exist only in conjunction with informal institutions, and the very nature of this interaction determines the sustainability and effectiveness of formal institutions (Waylen 2013).

Informal institutions can positively or negatively influence the nature of the formal institutions functioning. For example, in the classical study of informal institutes G. Helmke and S. Levitsky distinguish complementary, substitute, accommodating and competing informal institutions in relation to formal (Helmke & Levitsky 2004: 728). Studying the regimes of established democracies, J. Azari and J. Smith distinguish between informal institutions that complement, exist in parallel or co-ordinate formal institutes (Azari & Smith 2012). While Grzymala-Busse argues that in transitional regimes in Central and Eastern Europe, informal institutions can substitute, undermine, support or strengthen (promoting competition among elites) the formal institutions regardless of their sustainability (Grzymala-Busse 2010).

On the basis of the configuration of the formal and informal institutions interaction analysis, O. Fisun conceptualizes four types of power regimes characteristic of the post-Soviet space: democratic consolidation, bureaucratic neopatrimonialism, oligarchic neopatrimonialism, and sultanist neopatrimonialism (Фисун 2006: 177), and in further research, based on the study of formal and informal obstacles to democratic transformation, introduces the term neopatrimonial democracy (Фисун 2016: 10). O. Krysenko states it is the consolidation of

informal institutions that lead to reduction of social demand for formal institutions instruments, decreasing the arbitration function of constitutional norms in politics and economics within post-Soviet transit process (Крисенко 2012: 59). H. Hale explores how exactly formal institutions (constitutions) influence the consolidation of post-Soviet political regimes, based on informal institutions («pyramids of power») (Hale 2011).

In general, it should be noted that the conceptualization of the notion of informal institutions began with the study of their certain manifestations (mainly negative ones that lowered the quality of public administration) such as: particularism, clientelism, patronage, nepotism, and illegal practices - corruption, business interference in public administration, «blat» in the Soviet Union, and so on. The informal institutions received a special impetus for theoretization, due to the formation of a neo-institutional economy, whereon it was established that long-term economic growth is influenced by factors that were previously neglected by economic science, namely socio-cultural practices in the form of informal institutions.

Approaches to the definition of informal institutions. Obviously, the distinction of a particular theoretical category of informal institutions was also largely influenced by developments in the field of sociology, in particular the structuralism theories, which proceed from the fact that the behavior of individuals is determined by the configurations of structures that restrict and establish the conditions for choices to make decisions. A classic example of this is P. Bourdieu's habitus theory, where habitus is a stable set of behavioral regularities transmitted (due to the requirements to be adapted to a particular social environment) «in the body and the world perception of the individual» (Bourdieu 1984). If to apply J. Lakoff's methodology and switch to the language of metaphors, then one can draw an analogy between habitus and the way people usually move in the subway: a person who has a long experience of using the subway, despite the pointers would turn the appropriate side, on the escalator would get to the right, etc. Equally, habitus, in the form of acquired practices and values, allows individuals to «move on an autopilot» within a social space, carrying out certain actions, the appeals to which they have previously studied through socialization.

E. Goffman's theory of frames also becomes of particular importance in the context

of the informal institutions research. The scientist proceeds from the fact that social interaction consists of stable, repetitive situations, which correspond to a certain «order» that is not constructed spontaneously. In fact, the researcher describes such situations as frames - it is also a «matrix of possible events», which is established due to the «arrangement of roles», and the «scheme of interpretation» present in any perception (Вахштайн 2003: 110). Intrinsically, any Goffman frame (for example, such typical situations as «in a cinema» or «at dinner») defines certain rules of the game – interactions and communication that are acceptable in one frame and tabooed in another. «When X finds himself in the situation of Y, he must behave in such a way» – this is an indicative language phrase, which the scientist often uses in his own work.

In general, the order of social interaction according to E. Goffman's theory is determined by certain «rituals», which individuals constantly carry in relation to themselves and other people. E. Goffman relates such rituals to the field of etiquette, distinguishing it from the sphere of ethics, which, in his opinion, is more relativistic: in the field of etiquette, people are convinced that there are rules that cannot be violated, in spite of any circumstances. For example, most people think that although it is not good to kill, kill those who are going to kill you or other people – it is admissible and even commendable. Violations of ethical standards can lead to condemnation or criticism, while violation of etiquette rules threatens to exclude from social interactions at all, which serves as the most severe sanction for a person (according to Goffman, people fall into a psychiatric hospital not because they distorted perceptions of reality, but because they behaved not in accordance with the rules of social interaction). That logic for the functioning of etiquette within a certain frame, in our opinion, is common to the functioning of informal institutions within a particular community. It does not matter how effective is the established socio-political practice (the criterion of «survival» for informal institutions in classical institutionalism), what does matter is the level of its legitimacy, prevalence and rootedness in society. The simplest example in the Ukrainian context is: the practice of giving a bribe, which does not generally blame public condemnation, because «everyone does it», otherwise it is impossible to solve business issues, to interact; the following logic works «not to give a bribe

means the exclusion from a certain frame: business, politics, etc».

Having considered the «conceptually close» categories of habitus and a frame, it is important to analyze the specificity (or, conversely, identity) of the informal institutions concept definition. Here we approach the issue of theoretical and conceptual dilemmas, since in modern political science there are several approaches and logics for defining informal institutions that sometimes contradict to each other. We suggest to explore the six most common approaches to defining this phenomenon.

1. Informal institutions as traditional political practices rooted and reproduced in bureaucratic structures (anthropological approach). The first perspective of the informal institutions analyses lies in the sphere of political anthropology. Informal institutions, hence, are viewed as political practices, which are originated from the pre-political stage of societies' development and are reproduced within contemporary political structures. For example, patronage and clientelism as well as corruption here are explained as the «updated» political practices inherent in traditional societies («when the main regulators have been family relationships, tribal order, dare exchange, exchange of services and later forms - traditional economy») that had been transferred to the modern political realities (Работягова 2014: 63).

2. Informal institutions as cultural traditions. The most obvious and prevalent approach to the conceptualization of informal institutions is to identify them with «traditions, customs, moral values, religious beliefs, and all other norms of behavior that have passed the test of time» (Pejovich 1999: 166). M. Dia defines informal institutions as «indigenous institutions» that are anchored in local culture and values, have significant support and legitimacy in society, constitute their sense of identity (Dia 1996: 1). Thus, due to this approach, informal institutions form part of the culture of a particular society («the accumulated wisdom of the past»), and are transmitted from generation to generation through mechanisms such as «imitation, oral tradition and learning» (Pejovich 1999: 166). It should be noted that this approach is close to the representatives of the new institutional economy, who, by equating the culture and informal institutions, quite generally explain the ways of their emergence and formation. For example, S. Pejovich notes that social interactions are important for individuals from the standpoint of

survival, which is why certain types of interactions had been repeated over and over again – not because individuals understood them, but because they worked; subsequently, such persistent types of social interactions had been institutionalized in taboos, traditions, moral values, etc. (Pejovich 1999: 172). Interesting nuance is that S. Pejovich describes as «traditional» those modern societies, where informal institutions dominate the formal ones.

3. Informal institutions as a «product» of civil society. The main criterion in this approach is the distinction between state and social, civil (state-societal differentiation). According to this theoretical perspective, formal institutions are considered as rules enforced by the state and its bodies. Accordingly, informal institutions are rules that are enforced by civil society institutions. It should be noted that the main emphasis in this approach is the role of informal institutions in the process of democratic consolidation: the more civil society is developed, the higher is the level of democratic consolidation (Bossard 2000). This approach, in our opinion, to some extent more accurately outlines the subject field of informal institutions than the previous one, since it identifies actors and mechanisms for the emergence/creation of informal practices. However, theoretical and conceptual dilemmas in this case arise in connection with different approaches to the definition of civil society. For example, K. Bossard proposes to consider two components of the concept of civil society: «material» organizations between the public and private sectors (civil society in a liberal sense), and «nonmaterial» institutions in the form of values and norms (civil society in the sense of majority democracy) (Bossard 2000). In addition to that, the researcher considers civil society as a whole to be an informal institution.

4. Informal institutions are natural and self-enforced; they do not require a «third party» to guarantee their fulfillment. The given approach highlights the following features of informal institutions. If formal institutes are enforced by a third party, more often by the state, and the state itself guarantees that social actors will adhere to these rules and procedures, informal institutions are self-sustaining and self-enforcing in the sense that there is no external power that controls their execution (Knight 1992: 3). Important accents in this approach: firstly, it is in the natural environment of informal institutions that the formal rules and procedures appear; secondly, the informal and decentralized sanctions follow the violation of informal institutions. In general,

according to J. Knight's concept, institutions are the by-products of conflicts in the distribution of resources between unequal entities when there are many possible equilibrium configurations (conventionally: in order to limit the behavior of subject B, subject A must rule the expectations of B from behavior A through precommitment and threat) (Knight 1992).

5. Informal institutions as a «product» of any citizen creation. This conception complements the previously considered one in the sense that each individual can become a «third party» for the introduction of informal institutions. On this basis, their definition is deduced: informal institutions – rules, where on the guarantor can be any individual who believes that the rule considered must be followed (Аузан, Никишина 2013: 50). By creating an informal institution, the individual derives from his own values that determine his behavioral regularities (in terms of new institutional economy - expectations of potential benefits and costs). That is, we again see the aspect of coercion and control over the implementation of the rules: in the case of formal institutions, the guarantor is specialized, and in the case of informal institutions, the whole society becomes a guarantor. An individual in a certain sense «votes» for institutions, «not in parliamentary elections, but through the everyday practice» (Аузан 2014: 35). Based on this approach, informal institutions are effective in small societies based on personalized relationships. For seminal coordination of larger societies, formal institutions are required.

6. Informal institutions as a phenomenon that exists outside officially sanctioned channels. The last of the approaches analyzed in this article is the concept of G. Helmke and S. Levitsky, which in our opinion, is the most balanced, but at the same time not less ambiguous. Scientists define informal institutions as socially-formed rules, usually unwritten, which are created, communicated and used outside officially sanctioned channels (Helmke & Levitsky 2004: 727). Officially sanctioned channels G. Helmke and S. Levitsky define quite clearly – they are state institutions (courts, parliaments, bureaucracies), the rules set by the state (constitutions, laws, decrees, etc.), as well as official rules which corporations, political parties, interest groups operate on. Important clarifications of the conceptualization of the notion offered by the researchers are that: informal institutions should not be equated with weak institutions, as well as simple behavioral habits (to take off a hat in a

church – an informal institution, and to take off a hat in a restaurant – a behavioral habit). Finally, scientists demarcate the notions of culture and informal institutions, noting that not always the stable expectations of individuals rooted in societal cultural values (Helmke & Levitsky 2004: 728).

Conclusions and prospects for further research. The analysis of the six approaches to the phenomenon of informal institutions definition demonstrated: firstly, in contemporary political science discourse among researchers there is no common vision of the very essence of the phenomenon – on the one hand, informal institutions are considered as cultural heritage or traditional political practices reproduction (in the context of the theory of path dependence, when the previous trajectory of development determines the current direction of movement), on the other hand - as a by-product of distribution of resources conflict between unequal entities, when a subject with a greater volume of resources can establish rules, based on their interests (approach similar to the P. Bourdieu's concept of symbolic violence), in parallel among the representatives of new institutional economy informal institutions are viewed as tools for satisfying unrealized needs within formal institutions. Secondly, the uncertainty about the nature of informal institutions involves a different vision of communication channels and the functioning of informal practices (the sphere of morality and religion, political culture, civil society or, in a broad sense, informal channels). Thirdly, apparently, the most fundamental issue is the correlation between cultural values and informal institutions, since each concept agrees with the fact that one way or another informal practice is based on the subjective expectations of an individual that derive from his socio-cultural preferences or is directly an embodiment of values transmitted by a particular culture.

On this basis, we foresee the prospects for further research primarily in an attempt to synthesize the axiological theories in the concept of informal institutions studies in order to clearly demarcate or vice versa to justify the identity of such categories as informal values, informal practices, behavioral regularities, and cultural capital. Also, in our opinion, to facilitate the formation of a «methodologically balanced» approach to the definition of informal institutions, such categories as habitus, frames, mentality, political culture and political identity should be considered and integrated as well.

REFERENCES

- Dia M. Africa's Management in the 1990s and Beyond Reconciling Indigenous and Transplanted Institution. Washington: World Bank, 1996. 293 p.
- Azari J., Smith J. Unwritten Rules: Informal Institutions in Established Democracies. *Perspectives on Politics*. 2012. 10 (1). P. 37-55.
- Waylen G. Informal Institutions, Institutional Change, and Gender Equality. *Political Research Quarterly*. 2013. Vol. 67 (1). P. 212-223.
- Pejovich S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal on Social Stability and Economic Development. *Journal of Markets and Morality*. 1999. Vol. 2 (2). P. 164-181.
- Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725-740
- Bossard C. Civil Society in the Consolidation Process. Illustrations from Central America. 2000.: URL: https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/Of_71474c-7089-4a5c-933d-aead0e8595f8.pdf (дата звернення: 30.05.2018).
- Лузан А., Никишина Е. Долгосрочная экономическая динамика: роль неформальных институтов. *Журнал экономической теории*. 2013. № 4. С. 48-57.
- Knight J. Institutions and Social Conflict. New York: Cambridge University Press, 1992. 250 p.
- Rhodes R. Old Institutionalisms an Overview. The Oxford Handbook of Political Science Edited by Robert E. Goodin, 2011.: URL: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-007?print=pdf> (дата звернення: 30.05.2018).
- Eckstein H. A Perspective on Comparative Politics, Past and Present. *Comparative Politics: A Reader*, ed. H. Eckstein and D. E. Apter, 1963. London: Free Press of Glencoe. P. 3-32.
- Olsen J. Understanding Institutions and Logics of Appropriateness: Introductory Essay. 2007.: URL: http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2007/wp_0713.pdf (дата звернення: 30.05.2018).
- Hirsch P. Ending the Family Quarrel: Towards a Reconciliation of «Old» and «New» Institutionalism. *American Behavioural Scientist*. 1997. Vol. 40. P. 406-418.
- Wu Y. New Institutionalism Politics: Integration of Old Institutionalism and Other Methodologies, 2009.: URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/56af/ccb7a51a828da74e226652270d32b882a02b.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).
- March J, Olsen J. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics, 1989.: URL: <http://polisci2.ucsd.edu/foundation/documents/09March1989.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).
- March J, Olsen J. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. No. 3. P. 734-749.
- Goffman E. Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings. New York. The Free Press, 1963. 248 p.
- Fisher M. Good for Nothing, 2014.: URL: <https://theoccupiedtimes.org/?p=12841> (дата звернення: 30.05.2018).

Grzymala-Busse A. The Best Laid Plans: The Impact of Informal Rules on Formal Institutions in Transitional Regimes. *Studies in Comparative International Development*. 2010. Vol. 45 (3). P. 311-333.

Фисун А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації. Харків: Константа, 2006. 352 с.

Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016.: URL: <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Fisun-1.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).

Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*. 2012.: URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/10-1439990380.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).

Hale E. Formal Constitutions in Informal Politics: Institutions and Democratization in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2011. Vol. 63 (4). P. 581-617.

Bourdieu P. *Distinction. A social critique of the judgment of taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1984. 614 p.

Вахштайн В. Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения. *Социологическое обозрение*. 2003.: URL: https://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211858119/3_4_7.pdf (дата звернення: 30.05.2018).

Работягова І. Протополітична демократія як характерна для пострадянського простору специфіка політичних інститутів. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. «Питання політології»*. 2014. Вип. 1111. С. 61-66

Аузан А. Экономика всего. Как институты определяют нашу жизнь. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 160 с.

УДК 321: 004(477)

Мухамедієв В. Є.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ МОДЕЛЕЙ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Проаналізовано моделі владних відносин, що зазнали кризи трансформацій в сучасних умовах. На прикладі України розглянуто інституційну невідповідність конституційним вимогам та слабкість дієвого суверенітету. Здійснено спробу зміни підходу до проблематики неефективності влади, адже саме незрілість суспільства є причиною спаду розвитку, а іноді навіть регресу. Новими викликами в сучасних умовах є все більший ухил неопатримоніальних режимів у бік неофеодалізму.

Ключові слова: влада, моделі управління, неопатримоніальні режими, інституційна слабкість.

Мухамедієв В. Є.

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ МОДЕЛЕЙ ВЛАСТНИХ ОТНОШЕНИЙ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ РЕАЛИИ

Проанализированы модели властных отношений, которые подверглись кризису трансформаций в современных условиях. На примере Украины рассмотрено институциональное несоответствие конституционным требованиям и слабость действенного суверенитета. Предпринята попытка изменить подход к проблематике неэффективности власти, ведь именно незрелость общества является причиной спада развития, а иногда даже регресса. Новыми вызовами в современных условиях является все больший уклон неопатримоніальних режимов в сторону неофеодалізма.

Ключевые слова: власть, модели управления, неопатримоніальні режими, институциональная слабость.

Mukhamediiev V.

PROBLEM OF TYPOLOGIZATION OF THE MODELS OF POWER OF RELATIONS: DOMESTIC REALITIES

The author analyzes the models of power relations that have undergone transformational crisis in modern conditions. On the example of Ukraine, the institutional non-compliance with constitutional requirements and the weakness of effective sovereignty are considered. An attempt has been made to change the approach to the problem of inefficiency of the authorities, because it is the immature society that causes the decline of development, and sometimes even a recession. New challenges in modern conditions are the ever-increasing deviation of neo-patrimonial regimes in the direction of neo-feudalism.

Key words: power, model of management, non-patrimonial regimes, institutional weakness.

Актуальність теми типологізації моделей владних відносин зумовлена тим фактом, що частина держав, що пішла шляхом реформ і трансформацій, досі не досягла успіху й значних зрушень на цьому полі не спостерігається. Сучасні виклики і розвиток успішних держав залишили далеко позаду країни з неефективним менеджментом, тож наявною є потреба дослідження феномена гібридних режимів та відсутність їхнього розвитку. До подібного типу режимів слід віднести держави пострадянського простору та особливо Україну.

Мета статті полягає у спробі типологізації моделей владних відносин залежно від рівня інституційних можливостей, трансформацій і демократичності. Завданням дослідження є також виділення основних проблем держав, що не досягли успіхів після пострадянських трансформацій на прикладі України.

Новий образ влади і моделі управління були предметом вивчення багатьох дослідників. Зокрема З. Баумана, Е. Тоффлера, П. Бурдьє, Д. Белла, У. Бека. Феномен пострадянських політичних режимів та їхніх трансформацій досліджували Г. Дерлугьян, О. А. Фісун.

На нашу думку, в першу чергу суверенність держави визначається інституційною потужністю. Саме забезпечення внутрішньої стабільності і є першочерговим показником успішності режиму. З іншого боку, найоптимальнішою є та модель управління, яка здатна максимально забезпечити виконання та підтримку конституційної законності на своїй території.

Можна визначити внутрішні чинники, які зумовлюють зниження рівня дійсної (або дієвої) суверенності (дійсний або дієвий суверенітет – характеристика реальної влади в державі). По-перше, це недостатня національна консолідація (а також недостатня

співпраця влади з різними сегментами громадянського суспільства. По-друге, це зосередження на власних інтересах правлячого і економічного класів. Держава для останніх являє собою вотчину, де відбувається переділ уже привласнених ресурсів. Цим зумовлюється слабкий суверенітет і низький рівень обороноздатності держави.

Вітчизняна модель владних відносин пережила трансформацію лише одного разу, а саме після утворення незалежної держави. Проблема в тому, що трансформація стала своєрідним кроком назад у процесі державотворення. Разом із класичними інститутами, що характерні для більшості республіканських демократій, Україна отримала у спадок від радянської системи елементи феодалізму, або точніше кажучи патримоніалізму.

Провідне місце у функціонуванні неопатримоніальних режимів відводиться інституту президентської влади, навколо якого вибудовується складна система клієнтарно-патронажних зв'язків і відносин. Головними учасниками цих відносин виступають представники вищої держбюрократії і рентоорієнтовані підприємці (найбільші власники), які представляють інтереси олігархічні групи та ведуть постійну боротьбу за розширення сфер свого впливу. Запобігти переходу цих конфліктів у публічне русло здатний тільки президент, який контролює силові структури і виступає в ролі верховного арбітра під час вирішення міжелітних суперечок. У результаті виникає певна динамічна рівновага у взаємовідносинах всіх політичних акторів, що, по суті, і означає консолідацію режиму.

Разом із тим, неопатримоніальні режими можуть суттєво відрізнятися один від одного, оскільки обсяг доступних кожному з акторів ресурсів може бути різним. Це

дозволяє виділяти три основні типи неопатримоніальних режимів:

1) бюрократичний (бізнес і політика контролюються чиновництвом);

2) олігархічний (влада і власність перебувають в руках корпоративно-олігархічних груп);

3) султаністський (контроль зберігається в руках президента, який виступає в ролі незалежного автократа) (Фісун 2010: 172).

Це не означає, що вони не можуть поєднуватися, та утворювати характерні для окремої держави симбіози. В Україні типи режиму постійно змінюються залежно від політичної кон'юнктури. З кожним новим електоральним циклом відбувається то зіткнення олігархічних груп, то короткочасний період домінування глави держави.

Стабільність такої моделі залежить, перш за все, від здатності всіх акторів утримувати завойовані позиції. Проблема полягає в тому, що в умовах сучасної ринкової світової системи державі (тим більше недорозвиненій) все важче забезпечувати контроль за економікою (Чайко 2013: 138).

Як наслідок, приватні корпорації стають досить автономними, що дозволяє їм посилювати тиск на уряд і ставити питання про часткову зміну правил гри і зниження ролі глави держави як основного гравця. Політичним виразом цієї стратегії стає посилення політичних партій, парламенту, вимоги обмежити повноваження глави держави. У разі опору держбюрократії ліберальні еліти можуть вдаватися до мобілізації мас і організації різних акцій громадянської непокорі. «Кольорові революції» в посткомуністичних країнах можуть бути ефективним інструментом владних конкуренцій еліт. Результатом реалізації цієї стратегії частини еліт, які діють в рамках неопатримоніального режиму, є його часткова політична і економічна раціоналізація.

Однак така стратегія не завжди є успішною. Відповідні дії державної бюрократії можуть бути досить ефективними, щоб забезпечити повне відновлення її позицій у сфері політичного і економічного управління. В цьому випадку, відбувається силова раціоналізація режиму, що супроводжується прямою ліквідацією або значним ослабленням всіх незалежних гравців, включаючи парламент, партії та громадські організації. Такі цикли режимних трансформацій можуть періодично повторюватися, що ставить під сумнів саму можливість переходу країни з неопатримоніального

режиму до демократичного та утвердження сучасних форм управління.

Такий розвиток є багатозначним у всіх відносинах. Він небезпечний подальшою втратою державної влади політичною елітою, але водночас здатний надавати їй нові владні можливості, створюючи, наприклад, електронні контролюючі системи, що охоплюють найвіддаленіші куточки територіальних утворень. Як приклад можна навести появу системи відеоспостереження у всіх містах як на вулиці, так і в установах (Бек 2007: 190).

Важливим є те, що замість налагодження ефективної системи управління, представники цієї еліти намагаються перевести увагу громадян з реальних проблем на другорядні. Активно використовуючи сучасні медійні засоби, ефект такої дезінформації значно посилюється. Жовта преса, що знаходиться під контролем владних груп, послужливо відшукує інфоповоди або вигадує їх, підносячи читачам в обробленому і готовому для вживання вигляді. Але всі зусилля бульварних засобів масової інформації, навіть найвитонченіші, не дали б потрібного ефекту, якби глибоке і майже повсюдне почуття тривоги і занепокоєння було направлено на викорінення його справжніх причин, а не шукало б в розпачі альтернативних виходів (Бауман 2005: 32).

В апогеї державної колонізації суспільства держава претендує на право контролювати інформаційні потоки – частково відкрито (у формі цензури), частково за допомогою монополії інформаційних засобів (пошта, телефон, інтернет-провайдери, телебачення). Ця державна цензура, часто применшена ім'ям державного суверенітету над інформацією, цензура того, що відбувається в головах громадян, за минулі два десятиліття пережила радикальний процес спочатку занепаду, а згодом небувалого розвитку (Бек 2007: 185).

Приватизація владних ресурсів замінює громадське управління, яке є об'єктом демократичного контролю, непередбачуваною і непрозорою системою контролю над громадськістю з боку бюрократії.

У той час як адміністративний потенціал окремих держав вельми обмежений і по суті зводиться до того, що уряди копіюють неоліберальний ідеал держави, подаючи його як образ своєї реформаторської політики, владні відносини зсуваються на користь держав (Бек 2007: 253). Це є викликом для еліт, адже чи будуть

можливості пристосування до нових умов – цілком залежить від них.

Однак сама бюрократія є соціальною машиною, що створює стійку і далекосяжну координацію, вона передає і чітко виконує команди. Як зазначає Г. Дерлуг'ян, це не зло і не добро, а складне і потужне знаряддя подвійного застосування – як мирний трактор є, по суті, роззброєний танк. Вводиться програма - і мільйони дітей отримують щеплення або будується місто. Вводиться інша програма – і з товариства вилучаються мільйони «не таких-людей, а міста спалюються в бомбардуванні» (Дерлуг'ян 2013: 108).

Повертаючись до питання владних циклів. Революції в реальному значенні терміна в Україні поки не відбулося – у наявності була лише революційна ситуація, що складається з розколу в елітах, який відкрив дорогу стихійному повстанню міських мас і поваленню колишньої влади.

Найгірше буває, коли старий режим розпадається, а новому не вистачає ні політичної енергії, ні матеріальних ресурсів. Власне, ця біда і спіткала більшість колишніх республік радянського блоку. Успішніше інших виявилися країни Центральної Європи, які за збігом історії та географії швидко переключилися з залежності від Москви, яка вичерпала свою щедність, на залежність від Євросоюзу.

Внаслідок розпаду радянських структур управління, новообрані президенти (найчастіше політичні керівники як то Кравчук і Карімов) використовували несподівану незалежність для вибудови вертикалей особистої влади.

Можна отримати контроль над держапаратом, поставивши на ключові пости фанатично відданих людей. Але як бути, якщо немає ні досить міцного апарату, ні загальнонаціональної ідеї? Залишається призначати відданих собі людей на дохідні посади в обмін на політичну підтримку та розраховувати на отримання в майбутньому частки з зібраних ними на місцях доходів. Утім надії на останнє часто-густо обертаються обманами і конфліктами, оскільки дохідних вотчин на всіх не вистачало, а ті, кому вони дісталися, знаходили шляхи подальшого відокремлення в напівфеодальні уділи. За таких умов природно виявлялося властолубство губернаторів і економічних олігархів.

Можна було б покладатися на цивільну бюрократію, але за умови її відповідності принципам сумлінного, чесного виконання

професійних обов'язків, непідкупність якої не підлягала сумніву. Слід розуміти, що навіть помірні заходи з обмеження рівня корупції є небезпечними для будь-якого правителя, адже доведеться відбирати «хлібні» місця не тільки у ворогів, а й у друзів і у власних призначенців. Це своєю чергою збільшує кількість причин у впливових людей для повалення або ліквідації такого лідера. Не дивно, що багато правителів перед лицем такої дилеми воліють просто плисти за течією свого перебування на посаді, намагаючись користуватися владою та її ресурсами.

Створення правової держави в сучасних умовах неодмінно породжує демократичні очікування, отже, влада вже не гарантована від мінливості на виборах. А тут ще можливість нагляду з боку іноземних спостерігачів, від думки яких може постраждати кредитний рейтинг країни, обтяженої зовнішнім боргом і залежністю від західної допомоги. Залишається покладатися на найближче оточення – «родину» та власний «клан» з земляків, друзів, товаришів по службі (Дерлуг'ян 2013: 202).

Легко уявити собі, що замість вотчини єдиного господаря може прийти гостро конкурентна форма декількох кланів або коаліцій еліт, що знаходяться в стані гострої конкуренції. Тоді процеси зносу влади перейдуть на наступний виток, що неминуче загрожуватиме напівкримінальним насиллям, грабунком ресурсів, і, ймовірно, новими повстаннями. Як це і відбувається в багатьох країнах Третього світу, аж до розпаду держави на ворогуючі банди, області і уділи. І як бачимо, головні джерела влади, контроль потоків матеріальних і статусних обмінів, часто виявляються в руках вищого персоналу колишнього держапарату.

Парадокс у тому, що держава як інститут підміняється владою елітних сімей як в самому центрі системи, так і на її периферії. Тільки в ядрі капіталістична олігархія кооперується і діє разом, а на периферії олігархії постійно розмежовуються і жорстоко інтригують один проти одного, не дозволяючи при цьому оформитися сильній владі, щоб не підпасти під її контроль.

Вирішальним фактором її збереження і відтворення стали саме умови середовища, а саме корумпованість силової і фіскальної (але не тільки, інші інститути також корумповані та грають свою роль) системи неопатримоніальної держави.

Щоб наочно підтвердити неефективність неопатримоніальної моделі управління та

власне бюрократичного апарату, звернемося до досліджень, які виявлять як динаміку ступеня ефективності управління, так і довіру громадян. Центр Разумкова 23 жовтня 2017 р. опублікував результати опитування стосовно ставлення і довіри громадян до суспільних інститутів та політиків. За відкритими даними, довіру до державного апарату (чиновницького корпусу) висловили лише 11,2 % опитаних, а недовіру – 80,7 % (Центр Разумкова 2017). Як бачимо, населення зовсім розчароване діями управлінців. Це є індикатором ефективності влади. До речі, всі інші державні інститути як то Президент, уряд, Нацбанк та Верховна Рада також показали надвеликий відсоток недовіри громадян, і мізерний – підтримки. Традиційно довіру в населення викликають церква, Збройні сили,

Нацгвардія та МНС – від 50 до 64 % довіри. Однак якщо спостерігати динаміку, то позитивні зрушення є. А саме таке травневе дослідження Центру Разумкова показало відсоткове співвідношення 7,9% / 87% (довіряю/не довіряю). Як бачимо показник недовіри дещо знизився за півроку.

Ще один наочний показник – це Fragile States Index, або так званий Рейтинг слабкості держав світу. Кожного року Американський фонд миру та журнал Foreign Policy публікують цей рейтинг на основі різних показників (див. табл. 1). Він відображає здатність влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію в державі. Ефективність моделі управління як раз підходить під такий показник.

Таблиця 1.

Показник Fragile States Index 2014

Місце в рейтингу	Країна	Показник
112	Кіпр	67.9
113	Україна	67.2
114	Беліз	67.0

У рейтингу за 2016 рік Фінляндія посідала останнє місце (як найбільш процвітаюча держава), а Сомалі – перше. Враховуються різні інституції. Україна отримала 85 позицію з балами 75,5. Це з 178 позицій. Як бачимо, це навіть не посередині списку. Для порівняння, наш сусід Молдова знаходиться на 93 позиції з 73,2 балами.

Якщо порівнювати показники різних років, то Україна в 2015 р. перебувала на 84

позиції. Тобто за цілий рік ситуація фактично не змінилася. Система управління залишається вкрай неефективною. Слід зазначити, що в 2014 році Україна перебувала на 113 сходинці (табл.1), а нині так втратила свої можливості щодо управління суспільними процесами (Fragile States Index) (табл.2)

Таблиця 2

Показник Fragile States Index 2016

Місце в рейтингу	Країна	Показник
1	Сомалі	114
84	Еквадор	75.6
85	Україна	75.5
86	Китай	74.9
93	Молдова	73.2
178	Фінляндія	18.8

Ключовим моментом тут є ступінь інституціоналізації контрольованих сегментів клієнтарно-патронажної мережі, тобто успіх у побудові потужних груп, оскільки від цього в новому конституційному форматі став залежати результат у конкуренції та отриманні вигоди.

Таким чином, основним елементом політичної системи неопатримональної демократії і її принциповим агентом

виступають елітні кола, які агрегують інтереси кількох впливових груп інтересів і ведуть боротьбу за ресурси, а, значить, за доступ до розділу багатих на ренту позицій у державній машині і вертикалі виконавчої влади. Структура організації і діяльності груп визначається переплетенням раціональних і неформальних норм і практик. З одного боку, існує формальна організація, яка включена в систему бюрократії і

принципів офіційної конкуренції з іншими холдингами, з іншого – відтворюються неопатримоніальні способи конвертації влади і власності, а також клієнтарно-патронажні практики розвитку партійної організації.

Отже, ми можемо виділити три моделі управління за критеріями розвитку, ефективності та пристосування до нових умов. Першою є стала модель (або модель застою), регресивно-деформаційна, трансформаційно-адаптаційна. Ця модель характеризується своєю сталістю та характерна до ситуації, коли відсутні будь-які зміни в системі управління. Другу модель можна описати як деформацію системи управління з появою неопатримоніальних елементів та боротьбою за вилучення ренти на місцях. За таких умов неможливо ефективно розподіляти ресурси, відбувається поступовий занепад держави. Остання модель як раз і характеризується комплексом позитивних змін. Вона здатна адаптуватися до нових умов, залучати для цього нові технології. Модель активно пристосовується та відбуваються явні метаморфози.

Одна з головних дилем більшості держав – нестача ефективних, інфраструктурно сильних апаратів, здатних генерувати і розподіляти суспільні блага у вигляді масового індустріального будівництва, ефективної охорони здоров'я, освіти, міського транспорту, підтримання порядку.

Якщо говорити про вищі владні ешелони та загальний принцип функціонування деформованих моделей управління, то це можна окреслити в дещо спрощеному вигляді. Президент, який іде у відставку, вже не може стримувати загострення конфліктів всередині еліти, внаслідок чого різко зростає рівень партійного і політичного плюралізму. Зовні це може нагадувати початок процесу демократизації, особливо якщо протиборчі еліти здійснюють масову мобілізацію своїх прихильників. Однак, як тільки одна зі сторін домагається явної переваги, відбувається швидка консолідація еліт навколо кандидатури нового президента, що створює умови для посилення авторитарних тенденцій. Таким чином, політичний розвиток країн з патронажним президентством більше нагадує рух по колу: від змагального авторитаризму до більшої демократії і далі, через «кольорові

революції», до нових форм авторитарного правління (Чайко 2013: 135).

Насправді поділ на три моделі управління за критеріями розвитку є спрощеним задля легкості класифікації інституційних можливостей держав. Тепер від проблеми типологізації переходимо до проблеми регресивно-деформаційних моделей. Виникає питання, чому кожен комплекс реформ не досягає своєї проголошеної мети, і ситуація повторюється по колу. Інституціональна слабкість, відхід від демократичного порядку та домінування традиційних, родинних і феодалських зв'язків – такі моменти є характерними для таких моделей управління, і саме вони не тільки заважають розвитку, а й провокують економічний, а головне суспільний регрес. Пошук і виявлення шляхів вирішення проблеми повинен стати пріоритетом подальших досліджень. Вивчення досвіду іноземних держав, в тому числі держав-сусідів, безумовно, є важливим етапом, але далі повинен бути етап синтезу ідей щодо трансформації державних інститутів. Також потрібно пам'ятати, що трансформації неможливі без відповідного рівня ідентифікації громадян. Тобто незрілість суспільства є базою для незрілості моделі владних відносин і системи управління.

ЛІТЕРАТУРА

- Фисун А. А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политологическая концептология*. 2010. № 4. С. 158-187.
- Чайко И. В. Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии. *Политическая концептология*. 2013. № 1. С. 131-143
- Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. *Новая всемирно политическая экономия* / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. М.: Прогресс-Традиция; Издат. дом «Территория будущего», 2007. 464 с.
- Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2005. 390 с.
- Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. М.: Изд. Института Гайдара, 2013. 176 с.
- Центр Разумкова. Ставлення громадян України до суспільних інститутів. 23 жовтня 2017. URL: <http://razumkov.org.ua/>. (дата звернення: 30.05.2018).
- Fragile StatesIndex. Рейтинг слабости государств мира. URL: <http://gtmarket.ru/news/2016/08/25/7297>. (дата звернення: 30.05.2018).

ФЕНОМЕН ВОЖДИЗМУ: ВІД ДОСВІДУ МИНУЛИХ РОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Розглядаються витоки вождизму й те, як цей феномен здатний існувати в сучасному світі. На основі співвідношення конкретних прикладів (Північна Корея, нацистська Німеччина) досліджується відмінність і схожість вождизму в різних країнах. Виділяються та більш детально аналізуються три фактори, що сприяють виникненню та розвитку вождизму. Розглядається характеристика самої фігури вождя, а також типи суспільств, де вождизм може потенційно розвиватись, а де ні.

Ключові слова: вождизм, лідер, вождь, авторитет, харизма, традиційна культура, громадянська культура.

Кушнерева Т.В.

ФЕНОМЕН ВОЖДИЗМА: ОТ ОПЫТА ПРОШЛЫХ ЛЕТ К СОВРЕМЕННОСТИ

Рассматриваются истоки вождизма и то, как данный феномен способен существовать в современном мире. На основе сопоставления конкретных примеров (Северная Корея, нацистская Германия) исследуется различие и схожесть вождизма в разных странах. Выделяются и более детально анализируются три фактора, которые способствуют возникновению и развитию вождизма. Рассматривается характеристика самой фигуры вождя, а также типы обществ, где вождизм может развиваться, а где нет.

Ключевые слова: вождизм, лидер, вождь, авторитет, харизма, традиционная культура, гражданская культура.

Kushnereva T.V.

PHENOMENON OF CHIEFTAINSHIP: FROM PAST EXPERIENCE TO PRESENT

The origins of the chieftainship and how this phenomenon can exist in the modern world are considered. On the basis of comparison of certain examples (North Korea, Nazi Germany) differences and similarities of chieftainship are investigated in different countries. Three factors are singled out and analyzed in more detail, which promote the chieftainship. Description of figure of chief, and also types of societies, in which chieftainship can develop and in which cannot are examined.

Key words: chieftainship, leader, chief, authority, charisma, traditional culture, civic culture.

Вождизм – це особливий тип володарювання, який має характерні відмінності від інших владних відносин. Його сутність полягає в пануванні, зазвичай довгостроковому, однієї конкретної людини, яка наділена значними повноваженнями й має змогу безперешкодно їх реалізовувати. Вождизм починає утверджуватися у глибокій давнині і впевнено продовжує своє існування в сучасному світі. Можна було б припустити, що у XXI ст., враховуючи всі особливості нашої епохи, такий тип політичних, соціальних, а також психологічних взаємовідносин між владою та суспільством буде здаватися абсурдним. Проте, як свідчить дійсність, начасі головні постулати вождизму, навпаки, все більше

стають наявними. Так, наочним прикладом країни, де при владі знаходиться вождь у третьому поколінні є Північна Корея. У країні поширене філософське та політичне вчення чучхе, яке під впливом СССР та Китаю було сформовано першим вождем Кім Ір Сенгом. Відповідно до цієї філософії, держава взяла курс на ізоляціонізм, в основу якого закладено вождизм та мілітаризм. Це призвело до того, що країна повністю закрита від зовнішнього світу: немає вільного доступу до Інтернету та телебачення, всі новини жорстко фільтруються, кількість віз, що видаються, мінімальна. Однакові методи управління, незмінна структура держави та сценарій відносин між народом і вождем – все це передається в Північній Кореї від покоління до покоління, і тому вождизм в країні продовжує функціонувати. У подальшому вождизм

такого типу в Північній Кореї може спричинити перетворення цієї країни на державу-секту, яка без заперечень виконує будь-які накази вождя. Це може становити загрозу не лише для жителів країни, а й для всього світу взагалі, адже воєнні витрати в цій країні щорічно збільшуються, ніби країна вже давно знаходиться в стані війни. Ядерна зброя, якою володіє Північна Корея може допомогти стати Кім Чен Ину не просто вождем однієї країни, а вождем всього світу (Сидорчик 2014).

Дослідження теми вождизму залишається актуальним для світової наукової спільноти вже протягом багатьох років. Цією темою займаються, по-перше, для того, щоби на основі моніторингу динаміки розвитку вождизму в тих країнах, де він діє і там де можливий, контролювати «життєдіяльність» цих країн. Це може допомогти суспільству принаймні спробувати запобігти тих катастроф, до яких можуть призвести негативні прояви вождизму. Прикладом таких проявів може слугувати нацистська Німеччина, яка знаходилась під владою Адольфа Гітлера. Друга світова війна, концтабори, знищення великої кількості населення, що так чи інакше є зайвими або ворожими для виконання задуманої програми вождя, – це трагедії в історії усього людства, імпульсом до чого виявилась діяльність лише однієї людини, якій, за висловом Л. Млечина, вдалося підкорити гордий та норовливий німецький народ (Млечин 2013). По-друге, чим більше ми заглиблюємось у дослідження зазначеної теми, тим більше нових фактів ми дізнаємося. Все більше нової інформації допоможе запобігти наслідків розвитку феномена вождизму в майбутньому. Багато різних учених досліджували цю тему: Серж Московічі, Гюстав Лебон, Габріель Тард – вони вивчали поведінку мас та натовпу, розглядали феномен вождизму саме з боку відносин сукупності людей та вождя. Завдяки працям Томаса Карлейля, Жана Блонделя можна більш детально дослідити феномен політичного лідерства і дізнатися яке місце там посідає вождизм, чим лідер відрізняється від вождя. Ганна Арендт, Теодор Адорно у своїх роботах демонструють яким чином вождизм розвивається в умовах тоталітарного та авторитарного режимів. Тімоті Ерл у своїй праці «Вожді і суспільства, що їм підпорядковуються: влада, економіка і ідеологія» досліджував, яким чином вожді приходять до влади. Таким чином, метою роботи є виявлення та

дослідження причин зародження такого типу володарювання, як вождизм, спроба показати розвиток цього феномена на фоні еволюції людства.

Вождизм як політичне явище сформувався ще в давні часи, можна сказати, що разом із розвитком суспільства відбувається й розвиток вождизму. Найбільш поширеним феноменом вождизму був за часів родоплемінного устрою, але варто зазначити, що в у мовах того часу він був цілком природним. По-перше, у племені була потреба у доміантній особі, яка б опікувалася членами общини й наставляла їх стосовно будь-яких питань. У цьому разі ватажок накопичує енергію свого народу та спрямовує її на здійснення першочергових справ. По-друге, люди того часу були схильні до сакралізації ватажка, тому така повнота реалізації влади багато в чому ґрунтується саме на беззаперечній відданості керівнику (Валевич 2014). Вождизм зберігся й у суспільствах феодальної епохи, а в сучасному світі можна побачити як явні прояви вождизму – неприхована влада однієї особи, вищезгадана Північна Корея, так і латентні – президентський абсолютизм, який намагаються обґрунтувати за допомогою законів.

Необхідно розуміти, що для виникнення та розвитку будь-якого явища чи феномена необхідні підстави, вождизм не є винятком. Перш за все, вождизм – це форма елементарної влади, яка здебільшого ґрунтується на психологічному впливі на маси. Особливою характеристикою маси, натовпу чи будь-якої великої кількості людей є той факт, що більшість людей піддаються навіюванню. Брак критичного мислення та інертність спричиняють радикалізацію сприйняття інформації у чорно-білому форматі (або/або), оскільки це спрощує їхній світогляд і полегшує добровільну підлеглість панівній думці. Вождю необхідно лише так сформулювати свою ідею, аби вона сподобалась людям і здатна була згуртувати навколо себе і вождя людей, мобілізувати їх. У масі люди не мислять категорією «я», вони визначають себе як «ми», тому що не виокремлюють себе з натовпу, де панують спрощені та перебільшені почуття. Через те, що у масі люди схильні до гіперболізації власних думок та почуттів, вони погодяться піти за людиною, яка здатна виявити не менш хвилюючі емоції. Ось чому вожді у своїх промовах схильні використовувати найбільш складні та цікаві вирази, оперувати подіями в якості прикладів, що неодмінно

викличуть шквал емоцій (див.: Московичи 1998a: 159-166).

Не за кожним може піти народ, лише за харизматичною людиною. Макс Вебер визначає харизму як основу одного з типів легітимного панування. Згідно з цим твердженням, вождя можуть наділяти надлюдськими здібностями, а його владу – сакралізувати. Якщо розглядати харизму з більш психологічної сторони, то Серж Московічі у книзі «Машина, що творить богів» пояснює харизму лідера як реакцію на потребу суспільства в особистості, яка може повести за собою та створити ілюзію причетності усього народу до звершення великих дій. Саме можливість почувати себе залученим до вирішення якихось питань буде інструментом, за допомогою якого вождь буде маніпулювати масами (див.: Московичи 1998b: 180-192). Окрім харизми, вождь повинен мати авторитет в очах народу. В цьому випадку авторитет можна трактувати як підпорядкування поза критичної оцінки. Люди не оскаржують діяння вождя, вони сліпо вірять у його ідеї та погляди. Так свого часу весь німецький народ сліпо пішов за Гітлером, який був одержимим божевільними ідеями світового панування. Тож першою причиною виникнення вождизму є особливості психології мас та самого вождя.

Другою підставою вождизму слід вважати історичні передумови. Як показує світова історія, вожді з'являються лише тоді, коли історія цього потребує. А це зазвичай найскрутніші моменти історії народу, коли вождю найлегше, граючи на почуттях маси, запропонувавши шлях виходу зі скрути, здобути владу і залишатись при владі, поки не втратив довіру підданих.

Одна з перших форм вождизму виникла на стадії родоплемінної організації суспільства (трайбалізм). Яскраві приклади цього розвитку цього феномена можна спостерігати в країнах Африки та Азії. В перекладі з англійської *tribe* – це плем'я, і така система політичного, суспільного, культурного устрою характеризується тим, що вся влада зосереджена в руках представників одного племені чи групи племен. Хоча в цьому випадку при владі знаходиться скоріше певна етнічна група, а не лише одна людини, проте у цих умовах можна говорити про абсолютну владу однієї частини населення над іншою, обмеження одних з боку інших, суворі умови життя та жорсткий суспільно-політичний устрій. Трайбалізм називають старою хворобою

Африки, через велику кількість різних етнічних груп, що не знаходять спільної мови. Найбільш обговорюваним прикладом наслідків трайбалізму можна вважати протистояння двох племен: хуту та тутсі в Руанді, яке вилилось у повноцінний геноцид. Таке стало можливим через порушення одного з головних принципів – принципу рівноправ'я (Габриелян 2014). Так само і Гітлер прийшов до влади саме в той час, коли політична й соціально-економічна ситуація Німеччини перебували в затяжній кризі після програшу в Першій Світовій війні. Гітлер використав цю ситуацію і намалював шлях виходу з неї зневіреному народові, надихнув його великою метою відродження. Осліплений народ не замислювався про ціну реалізації мрії, внаслідок чого зводилася Гітлером держава на кістках та сльозах не лише свого народу, а й інших країн. Тобто, ірраціональні елементи у процесі виникнення й розвитку вождизму – закономірне явище цього феномена

Третім чинником, що сприяє виникненню й розвитку вождизму є тип суспільства. Вождизм виникає лише в такому типі суспільства, в якому для цього є відповідне підґрунтя. Розглянемо два типи культур: громадянську та традиційну і спробуємо довести вказану тезу, виходячи з протилежного. Громадянське суспільство не припускає становлення культу особистості, абсолютного возвеличення певної особи над іншими людьми, бо воно має на меті підтримання балансу між владою та суспільством. Як пишуть видатні вчені Габріель Алмонд та Сідней Верба, громадянська культура є похідною від трьох типів політичних культур: патріархальної – несуттєве зацікавлення людей в політичній сфері, відсутня конкретизація політичних ролей та орієнтацій; підданської – пасивне ставлення людей до політичної ситуації, низький рівень участі населення у політичних справах; активістської – люди зацікавлені в активній власній участі в політичному житті своєї держави для покращення її становища. Людина, яка включена в систему громадянської культури, хоч і цікавиться подіями в політичній сфері, проте це є лише частиною усього спектру її інтересів. Вона не є включеною в політичні події на постійній основі, проте вона усвідомлює, що має певний резерв впливу й потенційно може вплинути на політичний стан своєї країни. Про громадянську культуру говорять що вона дозволяє реформи та зміни і водночас стримує їх.

Громадянська політична культура притаманна демократичному політичному режиму, і вождизм не зможе розвиватися в таких умовах, оскільки він існує на прямо протилежних засадах (Алмонд, Верба). За вождизму володар не потребує консенсусу чи балансу, він прагне до повного, тотального панування.

Реалізувати всі свої задуми вождь може саме в традиційній культурі. Такий тип політичної культури властивий тоталітарним чи авторитарним режимам. Така політична культура безпосередньо пов'язана з традиціями та архаїчністю, вона спирається на спеціальний апарат влади, що був сформований ще в давнину. Картина світу в традиційній культурі формується через постійне відтворення заданих ще в давнину зразків поведінки та звичаїв, тобто минуле є основою для дослідження теперішнього. В традиційній культурі влада керівника є тотальною, абсолютною і поширюється на будь-яку сферу життя. Індивід в такому разі виступає не окремою особистістю, як у громадянській культурі, а частиною «колективної особистості», яка може лише виконувати накази великого вождя і ні в якому разі не висувати свої вимоги (Костина 2009).

Таким чином, вождизм – це специфічні відносини між владою та суспільством, які виникають на основі певних універсальних чинників. На прикладі гітлерівської Німеччини та Північної Кореї можна побачити, що в загальному сенсі вождизм у різних країнах мало чим відрізняється. Проте за умови більш детального дослідження можна побачити, що в кожній країні на основі певних чинників (географічне розташування, історія країни, особливості людини, що є вождем) формується своя унікальна форма вождизму. Якщо розглядати вождизм на місцевому рівні та в масштабах усієї країни, то ми також знайдемо багато відмінностей. У

цьому випадку різниця буде в різних межах реалізації влади.

Хоча найбільшого розвитку феномен вождизму отримав саме в ХХ сторіччі, багатому на прояви тоталітаризму в різних країнах світу. Цьому також сприяли такі чинники, як технологічний розвиток, особливо засобів масової комунікації, та глобалізаційні. При цьому варто пам'ятати, що вождизм має довгу історію, а в деяких країнах зберігається й до сьогодні, що підтверджує його довготривалість.

ЛІТЕРАТУРА

Сидорчик А. Восходящее солнце. Как сын травника создал Северную Корею. 40 лет аргументы и факты. 2014. URL: http://www.aif.ru/society/history/voshodyaschee_solnce_kak_syn_t_ravnika_sozdal_severnuyu_koreyu (дата звернення: 12.03.2018)

Млечин Л. Мрачные чары вождя: чем Гитлер околдовал немецкий народ? *Российская газета*. 2013. - №6. URL: <https://rg.ru/2013/10/11/gitler.html> (дата звернення: 12.03.2018)

Валевич Е.С. Эволюция коллективности в аспектах массы, толпы и вождизма. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/evolyutsiya-kollektivnosti-v-aspektah-massy-tolpy-i-vozhdzima> (дата звернення: 12.03.2018)

Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс /пер. с фр. М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с.

Московичи С. Машина, творящая богов / пер. с фр. М., 1998. 560 с.

Габриелян Е. Руанда через 20 лет после геноцида: палачи и жертвы живут бок о бок 2014. URL: <http://ru.rfi.fr/v-mire/20140705-ruanda-cherez-20-let-posle-genotsida-palachi-i-zhertvy-zhivut-bok-o-bok> (дата звернення: 12.03.2018)

Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии /пер. с англ. Л.Л. Галкина. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf (дата звернення: 12.03.2018)

Костина А. В. Традиционная культура: к проблеме определения понятия. *Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение»*. 2009. №4. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina/> (дата звернення: 12.03.2018)

VALUE CRISIS OF WESTERN LIBERALISM

The liberal discourse status in the countries of the West is considered. The vector of liberalism development after Cold War, the increasing of left-wing powers influence on liberalism, their fusion are researched. It is investigated the values analysis of liberal identity from positions of its classics with purpose to find changes and assess them. The examples of negative tendencies, which reveal the accumulated contradictions caused by the absence of external ideological competition are given.

Keywords: liberalism, postmodernism, values, the West, freedom, contradictions, left-wing politics, equality, social justice.

Тимчишин Б.В.

ЦІННІСНА КРИЗА ЗАХІДНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

Розглядається стан ліберального дискурсу в країнах Заходу. Вивчається вектор розвитку лібералізму після Холодної Війни, посилення впливу лівих сил на лібералізм, їх злиття. Аналізуються цінності ліберальної ідентичності з позиції її класиків, з метою виявити зміни і дати їм оцінку. Наводяться приклади негативних тенденцій, які виявляють накопичені протиріччя, викликані відсутністю зовнішньої ідеологічної конкуренції.

Ключові слова: лібералізм, постмодернізм, цінності, Захід, свобода, протиріччя, ліва політика, рівність, соціальна справедливість.

Тимчишин Б.В.

ЦЕННОСТНЫЙ КРИЗИС ЗАПАДНОГО ЛИБЕРАЛИЗМА

Рассматривается состояние либерального дискурса в странах Запада. Изучается вектор развития либерализма после Холодной Войны, усиление влияния левых сил на либерализм, их слияние. Анализируются ценности либеральной идентичности с позиции её классиков, в целях выявить изменения и дать им оценку. Приводятся примеры негативных тенденций, которые выявляют накопленные противоречия, вызванные отсутствием внешней идеологической конкуренции.

Ключевые слова: либерализм, постмодернизм, ценности, Запад, свобода, противоречия, левая политика, равенство, социальная справедливость.

Today, on the political front of Europe, there are processes that, in our view, show negative trends. From the point of view of common sense, the initiators of any scenarios of reformatting the society, transferring it to the rails of another development model, it would be worthwhile for them to think about created value vacuum as a result of their actions and how it will be filled with a new meaning. And this meaning will not necessarily be adequate to the conceived model of the reorganization of society. Liberalism as an ideology took the dominant position in the world, without meeting the resistance of an equal in strength ideology. In the absence of an ideological competitor, erosion processes began in the liberal ideology, reinforced by the penetration of various kinds of left ideas (for example, neo-Marxism).

Various political philosophers and publicists, especially from the right side of the political spectrum, note changes in the doctrine of liberalism caused by the passage of time, the change of epochs, the complication of social and political processes in the countries of the West. These include: John Goldberg, Patrick Buchanan, James Burnham, Mark Stein, John Derbyshire and many others, all of them in their works point to the negative processes in the evolution of liberalism and blame left philosophers and politicians for it. The purpose of the article is to reveal changes in modern liberalism, to show how much the changes deviate from its original postulates of the classics of liberalism, how this affects the life of society and the state of the countries of the West.

The events of recent years show that Europe is not in agreement on some issues (security, migration and sanctions policy), and consensus

becomes more expensive. The military operations in the Middle East have provoked a huge mass of refugees who went to the EU countries in an attempt to obtain shelter. To date, the EU countries have not yet found a common solution to this emergency situation. Germany, France and the Scandinavian countries accepted many refugees, seeing in them as a new citizens who will accept European values and fill an emptying labor niche. But the countries of the Visegrad Group¹, faced with an uncontrolled wave of immigrants – people of a different culture, other civilizational values, saw in them a threat to national security and European culture in general. Therefore, they took a number of measures to limit, or even restrict immigration on their territories. This caused severe criticism from countries that called for accepting refugees (Germany, Sweden, Norway) with rely on the common European values of tolerance, humanism, etc.

The migration boom was a powerful economic, political and value challenge for Europe. It can be said that European unity on the basis of liberal values was endangered by disintegration and growing uncertainty about the inviolability of these values. As it turned out, the organizational structure of the EU isn't always able to adequately meet the challenges of different levels and with a high degree of efficiency to fulfill the consensual function for which it was created.

One cannot lose sight of the fact that the US, in the face of increasing pluripolarity, retains its hegemony in the world with great efforts and if the leaders of the European countries want to see the world as Eurocentric, radical measures are required to maintain the world balance. For example, from time to time, the ideas of creating a continental European army and new formats for the consolidation of Europe are actualizing. On the shoulders of the EU lies the task of bringing a new and unified meaning to liberalism. In the meantime, this does not happen, the defenders of Western civilization need to struggle with internal forces that seek to distort the understanding of human freedom - postmodernist philosophers, cultural Marxism.

The collapse of the USSR somewhat untied the hands of the Western left (neo-Marxists), since the enemy in the face of world socialism

(in their opinion, not in accordance with the intentions of the classics of Marxism) was defeated and the negative stigma of Soviet socialism stopped interfering with the development of «correct» socialist ideas (Di Lorenzo 2015). In countries with liberal ideology, there is practically nothing left of their social base (the working class transformed into middle), but the theorists of the Frankfurt school found a way to undermine the capitalist system in the cultural and social dimension, using the tools of critical theory and deconstruction. Unofficially, it got name of «cultural Marxism». The goal of this new ideology is to emancipate the oppressed, but this time not the proletariat, but all historically oppressed minorities (women, blacks, gays, transgender people, obese people), by distorting the central ideas (liberalism) of the West, destroying the sources of oppression – the institutions of Western civilization (Buchanan 2001).

The priority issue for us, what is liberal values and what is happening to them today. How value core of liberalism, which has become the basis of a prosperous industrial world, is relevant and effective today - in the conditions of the formation of the postindustrial, information society?

Individualism is the prevalence of the individual's interests over the interests of the society or group. A person in an individualistic society is brought up as an independent and autonomous unit of society. Nurtures sense of personal responsibility, recognizing one's weaknesses or mistakes, opens a window for self-improvement. The ability to independently choose goals, determine values, ways of life, ways to achieve success. Subordination primarily to personal moral standards, and not to the expectations of society. Similarity unites us, and uniqueness gives us sources of self-identification, which forms an idea of «and «others».

Oversocialization, generated by the media, deeply penetrates into the sphere of a personal life that it sometimes becomes very difficult to distinguish between personal and group values. Left liberals judge a person not by his personal views and qualities, but by belonging to one or another group. There is a dissolution of individual in a certain group. Mr. «n» is no more, but just a set of indications, «white, heterosexual, cis-gender man» for example. The individual is sacrificed to the interests of the group.

Pluralism and freedom of speech allow peaceful coexistence and mutually tolerant

---

¹ The «Visegrad Group» (V4) is an inter-state association of Poland, Slovakia, the Czech Republic and Hungary, established in 1991 with the aim of promoting mutual development and creating the structures necessary for European integration.

attitude towards individuals, regardless of opinions, social status, economic prosperity or political views. As shown by the practice of European society at time of the heyday of the social state, the inviolability of these value principles ensures the internal stability of society. Compromise and balance of power leads to agreement, cooperation and a reduction in polarization, if rivaling sides are able to hear each other, perceive criticism not as an attack but a way of eliminating own shortcomings.

Voltaire's principle – «I do not agree with any word that you say, but is willing to die for your right to say this» – «no longer works». The public statement of the opinion, which is in violation of the left-liberal agenda, threatens sanctions by the society or the state, in which the left liberals have a significant influence. These sanctions are related to accusations of «hate speech» (Buchanan 2001). History does not know more totalitarian and repressive censorship than «political correctness» – «newspeak», which is full of euphemisms, which prohibits calling things by their old names, erasing their attributes or attaching a completely new meaning. Freedom of speech in such societies is replaced with «safe opinions». It is forbidden to express alternative points of view, i.e. those who can offend the feelings of individuals who identify themselves with a certain group, and the collectivist nature of the lefts perceives these insults as an attack on an entire group. The Western lefts violate the ideological equilibrium, moving public opinion to the left, ignoring their opponents, thereby marginalizing them.

For example, during the presidential election campaign in the United States in 2016, the American right-wing movement «Alt-Right» used the previously existing internet meme «Pepe the Frog». With help of this meme Alt-Right used to spread their ideas and «troll» the left opposition, which made them so offended that Anti-Defamation League took action in officially declaring «Pepe the Frog» as symbol of hate, along with the Nazi symbols (Pepe the Frog).

The rule of law is the main principle of legal life in the West. Aristotle said: «The law must rule» (Aristotle 2000), by which he meant the principle that social and political processes are regulated exclusively within the framework of written law. Nobody can become above the law, its action equally applies to all. This principle prevents arbitrariness, lynching or other kinds of unfair operations, protects the rights and freedoms of citizens.

The rule of law is the main principle of legal life in the West. Aristotle once said: «The law must rule», by this he meant the principle that social and political processes are regulated exclusively within the framework of written law (Арістотель 2000). Nobody can become above the law, its action equally applies to all. This principle prevents arbitrariness, lynching, nepotism or other kinds of unfair operations, protecting the rights and freedoms of citizens.

The antagonistic attitude of various «fighters for social justice» to anything concrete, forcing them to act not in a formal framework, but in moral categories. Protection from insulting feelings became, unfortunately, more important than compliance with the law. An example of this may be a conflict incident with a homosexual couple and a private sweetshop owner that occurred in the US in July of 2012. The owner of the confectionery, Jack Phillips, for his religious reasons, refused to provide services to a homosexual couple, who wanted to place an order in his store. Instead of applying for a service in another store, the couple sued the owner for discrimination on sexual grounds. Not wanting to abandon his principles, Jack Phillips stopped making wedding cakes at all, losing, he said, about 40% of the profits and contracted his staff from 10 to 4 people (Wolf 2017). Not only did the state interfere in the affairs of private business, but also the First Amendment to the US Constitution was trampled on in favor of moral compensation.

A small state is an understanding of the extent of the powers of the government, which believes that any increase in interference or the growth of state influence on a private citizen's life is unacceptable.

The role of a small state according to Jean-Jacques Rousseau is to protect people's freedom, equality (before the law), inviolability of private property and justice for all in the state, even against the will of the majority (Pucco 1762).

In matters of economic freedom, the classics of liberal thought, such as Adam Smith, advocated for freedom to produce and own, modern liberals always try to impose more and more taxes, «take and divide».

It is necessary to understand the difference between the creating of equality and equal treatment of people (Hayek 1948).

Liberals who have experienced left-wing influence place equality above freedom, some even express the need for equity (equality in results) and all this can be achieved through forced state intervention. The distribution of wealth is an attempt to establish justice from a

social point of view, but this attempts result in the formation of a dependent stratum of people who take money from the state without creating socially useful goods. Today's lefts, instead of the requiring comfortable work and fair payment, artificially overstate the minimum wage, which creates conditions in which it is more profitable not to work, but to exploit the welfare system. Western labor ethics, which allows career growth through self-improvement and perseverance, no longer have a wide popularity among young people and adults, the welfare state financially encourages laziness, indiscipline, parasitism, economic dependence and the hope of material assistance from the state. In our opinion, the recipients of benefits become in such a situation that they are forced to vote for left parties as they most often promise to protect social payments. The social base of left populism is expanding.

Left liberals in their ideology are guided by the principle of distribution of wealth in society by taking it away from the rich, which they, in their opinion, «do not use» and transfer them to the poor without obligation for the poor to take part in the production of material goods or socially useful work (in the service sector). While the classical liberals tend to give the opportunity to earn money and / or start their own business and create good.

In our opinion, we should highlight a few more points. Disconnecting a common man from the idea of God, heaven and hell, other concepts and Christianity in general deprived him of his belief in the future. The existential emptiness substituted with consumerism, which uses slogans that call for living exclusively «right now» or «YOLO»², destroying the concept of «tomorrow». This is very dangerous, because in order to confidently step into the future, the society needs a picture of the desired one. In conditions when there is no such picture and with background of the complication of social processes, which makes forecasting increasingly complex and inaccurate - the future is unclear, which makes one think no farther than tomorrow or turn to various forms of escapism (for example, video games).

Ultimately, a person who is freed from labor, using benefits, most often does not engage in self-development, but spends money on harmful food and entertainment. The modern left movement distorts the idea of liberalism in its

very roots. Feelings are a new truth for the modern left. Even such philosophical concepts as «justice» are used in a completely opposite meaning. Socrates in his reasoning about justice concluded: a just man who does good and does not harm either his friends or his enemies (Платон 2000). This is where the contradiction of left liberals or fighters for social justice is revealed. If pluralism and equality assumed equal rights for all, the left liberalism tends to restrict freedom and rights of those who are very privileged or «historical oppressor».

Today, the left liberal chimera, which at the same time absorbed all sorts of European and non-European cultural, ethnic, religious concepts without representing any of them, calls itself «the forces of social progress». Inviting migrants - representatives of non-European cultures, do not seek to assimilate them, allowing them to safely exist in Europe with their cultural characteristics, despite the harm they do to the local population. Multiculturalism is an idea that involves use of instruments of tolerance and pluralism with the goal of rallying people with different cultural backgrounds within one country. Europe is getting more and more heterogeneous every year, the share of the Islamic and African population is growing, Samuel Huntington noted: «Countries and peoples with dissimilar cultures diverge» (Huntington 1996: 125). It is difficult to imagine how the West will be able to maintain cohesion in artificially created cultural diversity. The postmodern obsession with the equality of all people and the representation of all possible cultures of the world does not allow the Western elite to notice the threats coming from the countries of the Third (pre-modern and modern) world (Cooper 2002).

The countries of a united Europe are divided in views, because some political forces that call themselves «progressive» betray or ignore the values that make the inhabitants of the West free.

The erosion of liberalism, caused by postmodern moral relativism, is eroding the common understanding of the liberal institutions that made the West the dominant civilization in the world. Francis Fukuyama was convinced in the final victory of liberalism, but if we remember that the basic postulates of liberalism are individualism, individual freedom, freedom of religion, the rule of law, equality of all before him, pluralism of opinions, their realization today is getting more difficult (Fukuyama. 1992) With the ever more intense penetration of the ideas of the left, all

---

² YOLO (You Only Live Once) is an abbreviation used in a number of cases when young people commit dangerous for their lives acts that endanger the lives of others, disrupt public order and usually describe antisocial behavior of young people.

these values turn into the opposite: the growing role of the «politics of identities», the attack on Christianity as a «source of oppression», the domination of feelings over facts and laws.

People's moods express an ever-increasing desire for equality, primarily economic, the spread of populist slogans and recipes for happiness acquires a frightening character. Representatives of the left in the political leadership use populist slogans to assert their own power. The British economist J. Keith pointed out that with commitment to equality, we pay a very high price - freedom and, as much as the left liberals try to create a society of equals, without a worthy counterweight to the right, they will lead us to a new totalitarianism (Keith 1976).

Will the West, as a valuable civilizational project, be able to withstand the challenges in a begging of the 21st century? This issue today, in our opinion, is relevant for addressing both global and local challenges and, of course, requires further research.

REFERENCES

DiLorenzo Th. How Universities Silence Truth And What We Can Do About It. 2015 : URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JS3ttzqTBqA> (дата звернення: 25.04.2018)

Buchanan P. Death of the West. New York: St. Martin's Press, 2001. 320 с. : URL: <https://archive.org/details/DeathOfTheWest> (дата звернення: 02.05.2018)

Pepe the Frog – Anti-Defamation League : URL: <https://www.adl.org/education/references/hate-symbols/pepe-the-frog> (дата звернення: 09.05.2018)

Арістотель. Політика. / пер. с давньогр. А. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с : URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm> (дата звернення: 13.05.2018)

Wolf R. Gay couple, devout baker take cake fight to high court. : URL: <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2017/11/26/gay-couple-devout-baker-take-cake-fight-high-court/875305001/> (дата звернення: 13.05.2018)

Руссо Ж-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. Пер. с фр. Хаютина Д. и Алексеева-Попова С. : URL: http://librebook.me/the_social_contract/vol1/1 (дата звернення: 13.05.2018)

Hayek F. Individualism and Economic Order. Chicago: The University of Chicago Press, 1948. 271 с.: URL: <http://www.library.fa.ru/files/Hayek-Individualism.pdf> (дата звернення: 15.05.2018)

Платон. Держава. / пер. с давньогр. Д. Коваль. К. : Основи, 2000. 355 с. : URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm> (дата звернення: 16.05.2018)

Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 368 с.

Cooper R. The new liberal imperialism. 2002. : URL: <https://www.theguardian.com/world/2002/apr/07/1> (дата звернення: 18.05.2018)

Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: Free Press, 1992. 418 с. : URL: <https://www.democrasiapura.altervista.org/wp-content/uploads/2015/01/1992-Fukuyama.pdf> (дата звернення: 18.05.2018)

Keith J. Stranded on the Middle Ground? Crawley: Centre for Policy Studies, 1976. 80 с. : URL: <https://www.cps.org.uk/files/reports/original/111028102825-StrandedontheMiddleGround1976.pdf> (дата звернення: 18.05.2018)

УДК 323.2:343.791:34.07(477)

Gryn I.

V. N. Karazin Kharkiv National University

ANTI-CORRUPTION ACTIVITIES OF THE STATE: THEORETICAL ASPECTS

A phenomenon of corruption is considered. The sources, social content, features of corruption and corruption aspects are determined. The factors of corruption, its development in the state are analyzed. Anticorruption activity in Ukraine and its influence on the present are considered. A conceptual-categorical apparatus used for studying corruption is explored and specified. The influence of corruption and corrupt acts on the state policy is determined. The special preconditions of corruption and strategies of struggle with them are analyzed.

Keywords: corruption, state, official duties, anti-corruption activity, sources of corruption, democracy and corruption.

Гринь І. О.

АНТИКОРУПЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто таке явище, як корупція. Визначено її витoki, соціальну сутність, риси корупції та корупційних проявів. Проаналізовано фактори корупції, її розвиток в державі. Розглянуто антикорупційну діяльність в Україні та її вплив на сьогодення. Дослідженню та уточнено понятійно-категорійний апарат, який використовують під час вивчення корупції. Визначено вплив корупції та корупційних діянь на політику держави. Проаналізовано особливі передумови корупції та стратегії боротьби з ними.

Ключові слова: корупція, держава, службові обов'язки, антикорупційна діяльність, витoki корупції, демократія та корупція.

Гринь І. О.

АНТИКОРРУПЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Рассмотрено такое явление, как коррупция. Определены ее истоки, социальная сущность, черты коррупции и коррупционных проявлений. Проанализированы факторы коррупции, ее развитие в государстве. Рассмотрено антикоррупционную деятельность в Украине и ее влияние на настоящее. Исследован и уточнен понятийно-категориальный апарат, который используют при изучении коррупции. Определено влияние коррупции и коррупционных деяний на политику государства. Проанализированы особые предпосылки коррупции и стратегии борьбы с ними.

Ключевые слова: коррупция, государство, должностные обязанности, антикоррупционная деятельность, истоки коррупции, демократия и коррупция.

The formation of anticorruption strategy and tactics, the setting of goals, the identification of forces and means of counteraction depends mainly on the proper understanding of the nature of corruption (Мельник 2002: 13). This is the purpose of this article.

Corruption is primarily a social phenomenon that has its social conditioning and social patterns of development and influences negatively on social processes. Existing in society and being a product of social relations, corruption penetrates different social spheres, differently transforming public relations (Мельник 2002: 17). Studying concepts of corruption and corruption acts as a comprehensive definition is highlighted in works of criminal law and politologuescientists, as O.S. Hmara, M.I.Melnyk, O. Dudorov A. P.Zakalyuk, M. I. Kamlik, A. M. Kostenko, E. V. Nevmerzhitsky, A. I. Rad'ka, M. I. Khavronyuk.

The social nature of corruption shows itself in its general and global character. This phenomenon is presented in all political systems, inherent to all countries of the world. Government officials abuse, both in countries with high level of economic stability and democratic order, and in countries with totalitarian and authoritarian political structures. Corruption acts are used by low-paid civil

servants and employees with a fairly high official income.

Corruption is a complex and multiaspect phenomenon (political, moral-psychological, economic, legal, etc.). Its social content shows that it:

- depends on social processes (a product of social life);
- has its own social price paid by society for its existence;
- significantly affects on the most important social processes;
- has historical origins and is global;
- can be modified;
- is a political, moral and psychological, economic, legal phenomenon (Мельник 2002: 7).

Corruption as a social phenomenon exists within certain institutional frameworks and political, social, economic, legal processes have their on influence it. And corruption, as a rule, has its influence on politics, economics, ideology, law, social psychology, etc.

The analysis of anti-corruption activities in Ukraine shows that the main focus of the anti-corruption bodies is on law enforcement and repression measures, while the greatest efforts are spent on responding to such corruption manifestations those do not belong to the most dangerous species. This requires an appropriate correction of anti-corruption policy at the state

and departmental levels, which should be based on a combination of preventive, law enforcement and repressive measures – their comprehensive use. The priority should be given to preventive measures (Мельник 2002: 147).

One of the main features of the current anti-corruption strategy is the need to identify sources and preconditions for corruption that are inherent in each individual country. This approach is primarily due to the fact that at the strategic level, it is possible to allocate only very wide areas of the national and departmental nature.

The most important areas are:

- the legislation of the country and legal regulation of issues of combating corruption;
- political, economic and social conditions of functioning of state authorities;
- peculiarities of internal activity of these organizations, etc.

The main goal of the state policy in the field of combating corruption is the creation of an effective system of preventing and combating corruption, identifying and overcoming its social conditions and consequences, exposing corruption, and prosecuting the perpetrators. The strategic direction of prevention of the conditions of corruption and its neutralization is the consistent democratization of all spheres of public life, the development of civic consciousness and activity in the general context of building a democratic state. Governance exposure, transparency of state decisions, activity of the administrative apparatus, sense development of society are the most important tools for corruption overcoming (Science without borders 2015: 33).

Corruption is an extremely dangerous phenomenon, and its social danger is showed in:

- undermining the authority of the state;
- affecting of the establishment of democratic foundations of society;
- limiting the constitutional rights and freedoms of a person and citizen, especially ordinary citizens, who suffering from corruption are unable to escape the corruption burden, lose their faith in democracy and justice;
- violating the principles of law and justice;
- leading to inhibition and distortion of social and economic reforms, impedes the development of economic relations, primarily of medium and small businesses, especially «not covered» by the authorities, as well as the inflow of investments, loans;
- roughly violating the established procedure for the exercise of powers by public officials and officials of state authorities, local self-government bodies;

- granting illegal privileges to corrupt groups and clans, subordinates state power to their interests;

- promoting criminalization and shadowing of economic relations, legalization of proceeds from crime;

- feeding organized crime, first of all economical, becoming an indispensable condition for its existence;

- violating the principle of social justice, the inevitability of punishment:

- destroying spiritual and moral values;

- complicating relations with other states and the entire international community, making impossible to provide foreign aid.

Legally, corruption is a combination of different in nature and degree of social danger corruption acts, but they are similar in their content (criminal, disciplinary, administrative, civil law), and violations of the ethics of public employers (Science without borders 2015: 35).

The main point of corrupt relations is the presence of the subject of corruption in the governance.

All political factors that influence on the emergence and development of corruption in Ukraine should be grouped as follows:

- the influence of NGOs and mass media. Thanks to the media there is a great influence on the development or limitation of corruption manifestations;

- the presence of surplus in the command-administrative system of management;

- the corruption of the upper echelons of power, as well as the leadership of law enforcement bodies (corruption in higher authorities implies the use of state power and capabilities in private interests, the amount of benefit obtained in this way depends on the level of the position, rank or rank which the person holds);

- the absence of a system of forming the patriotic spirit of law enforcement officers and the legal sense of citizens;

- lobbying (the reason for this phenomenon are the gaps in modern legislation, which, according to citizens, create opportunities for refusing to pay taxes, fees, etc., concealing revenues and profits for certain private organizations with the help of certain political forces) (Мельник 2002: 2).

The phenomenon of corruption is not only producing the functional problems, but structural – if the sense of corruptional perception as normal («normal» troubleshooter) will take a loyal stable orientation. It will immediately legitimize the relevant social structures, and as a result, the corresponding

social practices those are in the shadow. Being born in economics, the shadow patterns of behavior invade in other areas of public life – politics, education, law enforcement and others.

The social danger of corruption is also:

- destroying public values;
- increasing social tension in society;
- undermining the authority of the state;
- affecting the establishment of democratic foundations of society;
- leading to inhibition and distortion of socio-economic reforms;
- deepening social inequality of citizens;
- forming a tendency toward an unlawful way of life, rooting one of the worst forms of regulation of social relations (Мельник 2002: 196).

Corruption, therefore, is considered in Ukraine and abroad as one of the main obstacles hindering economic and social development. The prevalence of this phenomenon was confirmed by the international organization «Transparency International Ukraine», which in 2017 estimated the existence of corruption in the country at 30 points out of a hundred (where 100 – a very low level of corruption and 0 – very high levels of corruption). This is 1 point higher and 1 position higher than last year (29 points, 131 position out of 176 countries). But in the dynamics the results of last year are lower (1 point against 2) than in 2016. In Ukraine as a country with a fairly high degree of corruption in their studies suggest the World Bank and the International Monetary Fund, which define corruption as the main barrier to modernization and formation of investment appeal (Методологія проведення 2017: 43).

Today corruption is the most serious danger to Ukrainian society, state and each of us. The shamelessness and depravity of many representatives of the state and communal apparatus distort the reforms in the state and make normal functioning of the government in general impossible, because there is no people's trust in either the higher institutions of power and their «reforms», nor to power in the places, as there is no trust of representatives of various levels of government to each other. Bribery and nepotism eliminate competition as a spring of business development, and together with monopoly, pseudo-competition, regulatory dysfunctions, etc., inhibit innovation economic progress, especially in the field of goods and services. The general pervasiveness and frivolity create a situation of suspicion and hostility of everyone to everyone, everyone to everyone and interfere with civil harmony in the country. Corruption every day and every hour squeezes states into the periphery of world progress and steals the future.

REFERENCES

- Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 20 с.
- Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 246 с.
- Science without borders : Materials of XI international research and practice conferenc., Sheffield, 2015. С. 33-37.
- Методологія проведення громадської антикорупційної експертизи: загальні засади / Хмара О. С., Хавронюк М. І., Осика І. М., Яцків Т. Г. К. : МО «Transparency International Ukraine», 2017. 58 с.

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.21

Яновська О.В.
Національний інститут
стратегічних досліджень

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТЕСТНІ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ: ВІД ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Розкриваються тенденції розвитку протестної активності в Україні у період між наймасовішими її сплесками – 2004 та 2013-2014 роками, особливості громадянських протестних практик українського населення, проблемні аспекти їх реалізації. Визначено та проаналізовано тематичну направленість протестної активності на прикладах наймасовіших акцій противу.

Ключові слова: громадянське суспільство, протестна практика, ненасильницький спротив, Помаранчева революція, Революція Гідності.

Яновская О.В.

ГРАЖДАНСКИЕ ПРОТЕСТНЫЕ ПРАКТИКИ В УКРАИНЕ: ОТ ОРАНЖЕВОЙ РЕВОЛЮЦИИ К РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА

Раскрываются тенденции развития протестной активности в Украине в период между массовыми ее всплесками – 2004 и 2013-2014 годов, особенности гражданских протестных практик украинского населения, проблемные аспекты их реализации. Определена и проанализирована тематическая направленность протестной активности на примерах самых массовых акций протеста.

Ключевые слова: гражданское общество, протестная практика, ненасильственное сопротивление, Оранжевая революция, Революция Достоинства.

Yanovska O.

CIVIL PROTEST PRACTICES IN UKRAINE: FROM THE ORANGE REVOLUTION TO THE REVOLUTION OF DIGNITY

The article specifies trends in the development of protest activity in Ukraine during the period between its the most massive surges – in 2004 and 2013-2014, the peculiarities of civil protest practices of the Ukrainian population, the problematic aspects of their implementation. The thematic focus of protest activity on the examples of most massive protests is determined and analyzed.

Keywords: civil society, protest practice, non-violent resistance, Orange Revolution, Revolution of Dignity.

Громадянський протест як форма прямої політичної участі населення є невід'ємною складовою політичного процесу в будь-якому суспільстві. Протестні акції виступають інструментом комунікації соціуму з владою та боротьби соціальних

груп за власні інтереси в ситуаціях, коли традиційні механізми представницької демократії виявляються неефективними, підтвердженням чого й стало переростання загального суспільного невдоволення в Україні у масові протестні дії в 2004 та 2013-2014 рр. У такій ситуації актуальності набуває дослідження тенденцій протестного руху в Україні, специфіки протестних настроїв у періоди їх наймасовіших сплесків.

Аналіз стратегічної логіки громадянського протесту в Україні та світі набув особливої актуальності серед вітчизняних дослідників проблем безпеки. Зокрема в Україні цю проблематику досліджували О. Корнієвський, О. Резнік, Л. Макаренко, М. Мордовець, Д. Коркач, В. Степаненко, І. Петрова та ін.

У судженнях деяких науковців зроблено припущення, що найпотужнішими і найефективнішими є ті засоби політичного протесту, які погрожують насиллям чи здійснюють його. У західній політичній думці поширеною є теза, що опозиційні рухи обирають насильницькі методи боротьби через їх більшу ефективність порівняно з мирними протестами. Наслідки такої ситуації є несприятливими: з огляду на те, що країни, які зазнали терористичних атак чи інших неконвенційних форм протесту, змушені робити важливі стратегічні та ідеологічні поступки протестувальникам, це лише зміцнює їхню впевненість у дієвості таких методів і сприяє їх більшому поширенню.

Разом із тим, американський дослідник Макс Абрамс, аналізуючи терористичні атаки з метою тиску на уряди різних країн, доходить висновку, що насильницькі методи протесту, зокрема такі як терористичні атаки на цивільне населення, рідко дозволяють його учасникам досягти своїх політичних цілей (Abrahms 2006: 75).

До схожих висновків дійшли й Еріка Ченовет та Марія Дж. Стефан у праці «Чому ненасильницький спротив ефективний: Стратегічна логіка громадянського конфлікту». Вони дослідили два взаємопов'язані феномени: чому ненасильницький опір часто є успішнішим, аніж збройний, і за яких умов він досягає успіху або зазнає поразки. Як показав аналіз 323 мирних і збройних рухів спротиву 1900-2006 років, мирні рухи опору в цей період досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі (Ченовет 2014: 16-17).

Метою статті є аналіз громадянських практик протестного руху в Україні в періоди активних протестних сплесків – від 2004 до 2013-2014 рр. включно.

Аналіз протестних рухів в Україні в період боротьби за незалежність та після її здобуття, свідчить, що в українській політичній традиції набули поширення переважно методи ненасильницького спротиву, хоча вони й не були такими розвиненими, як у країнах сталої демократії. Водночас високий рівень суспільної напруги

та репресивні дії влади здатні спричинити і прояв неконвенційних форм політичного протесту, приклади яких ми розглянемо далі.

Варто відзначити, що поділ протестних практик на конвенційні та неконвенційні – це доволі спрощена характеристика складної сукупності різновидів спротиву. І чи завжди неконвенційні практики є насильницькими? Перш за все необхідно звернути увагу на рівень інституційного розвитку та політико-правові умови реалізації громадянами права на протест. Соціолог Курт Шок у цьому зв'язку наводить приклад розклеювання плакатів проти політичного режиму: в умовах демократії це сприймається як рядова політична акція конвенційного характеру, тоді як в авторитарних державах вона є часто нелегальною формою протесту (Schock 2003: 705). Таким чином, віднесення протестної практики до тієї чи іншої групи залежить від багатьох факторів.

Для спрощення аналізу різних видів протестних практик поряд з конвенційними та неконвенційними виділяють також групу конфронтаційних практик, які не мають мирного характеру, але й не використовують прямого фізичного насилля. До таких акцій зазвичай відносять перекриття руху, блокування будівель, голодування тощо.

Легальна можливість виявляти політичний протест масового характеру здійснюється через регулювання права на свободу мирних зібрань. В Україні свобода мирних зібрань захищається Європейською Конвенцією про захист прав людини (ст.11) (Європейська конвенція 2010), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст.21) (Міжнародний пакт 1973), ратифікованим Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.

На рівні національного законодавства свобода мирних зібрань гарантується ст. 39 Конституції України: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (Конституція України 1996).

Проблемним аспектом в законодавчому забезпеченні права на свободу мирних зібрань залишається відсутність профільного

закону, хоча і було декілька спроб його прийняття.

Аналізуючи динаміку протестної активності в Україні, багато дослідників відзначають її циклічний характер, пов'язаний перш за все із перебігом президентських виборчих циклів. При цьому багато із них характеризуються саме латентними формами політичного протесту – електоральними. Свідома відмова від голосування на загальнонаціональних та місцевих виборах, голосування проти всіх, голосування за явних аутсайдерів виборчого марафону, тощо, були зумовлені, перш за все, відчуженням влади від громадян та зневірою українців щодо можливості змінити ситуацію іншим шляхом.

Початок 2000-х років відзначився зростанням кількості вуличних протестних акцій, почала розвиватися тенденція використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадянина була мобілізаційного характеру. Свідченням цього стала хвиля протестів, пов'язаних з президентським електоральним циклом 2004 р.: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно», та найбільша з них – так звана Помаранчева революція (Мордовець 2014: 243).

На жаль, незважаючи на важливість подій 2004 року для розуміння логіки та перебігу громадянського протесту в Україні, систематичне збирання інформації щодо протестних рухів в Україні, її узагальнення, аналіз та створення публічної бази даних почало здійснюватись лише з 2009 року.

Перш за все, одну з найважливіших ролей у реалізації мирних протестних практик відіграла масова участь населення. Кількість і якість учасників протестної акції це критичний фактор, що визначає її результати. Ченовет та Стефан окреслюють участь у протестних діях «як активну й видиму ангажованість індивідуумів до колективної дії» (Ченовет 2014: 42). Саме масовістю протестного руху багато дослідників пояснюють частковий успіх Помаранчевої революції та пізніше Революції Гідності на шляху до досягнення їх основних цілей. У протестних акціях 2004 року за оцінками соціологів загалом взяли участь від 5 до 6 млн. осіб; в найактивніші дні Євромайдану на площі збирались близько 1 млн учасників. При цьому багатьох учасників акцій простежити майже неможливо, як-от тих, хто надає притулок, їжу чи послуги зв'язку протестувальникам.

Український дослідник Л. Макаренко вважає, що саме ця ознака виявилася у розвитку такого явища, як український Майдан, який еволюціонував від нечисленної «революції на граніті» й акції «Україна без Кучми» до Помаранчевої революції, Податкового Майдану і Революції Гідності: «Майдан передусім цікавий, як форма прямої демократії, що спирається на історико-культурні традиції та відроджує втрачені можливості архаїчних форм у сучасному світі завдяки технологіям інформаційного суспільства» (Макаренко 2016: 343).

Розглянемо тенденції розвитку протестної активності у період між наймасовішими її сплесками – 2004 та 2013-2014 роками. Автори моніторингу Центру дослідження суспільства (ЦДС), проведеного з жовтня 2009 по вересень 2010 року, відзначають, що більшість протестних дій у цей період мали загальноприйнятні, конвенційні форми, насильницькі дії становили менше 5% від усіх протестів. Водночас із 2010 року спостерігалася тенденція до збільшення кількості негативних реакцій влади на протестні акції. До президентських виборів 2010 року на 100 протестів припадало в середньому 10,8 негативних реакцій, одразу після них цей показник сягнув 15,2 і зростав надалі (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

За тематикою протестів в Україні автори дослідження об'єднали в чотири широкі категорії: боротьба за владу; ідеологічні конфлікти; соціально-економічні конфлікти; боротьба за громадянські права (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

Моніторинг показав, що переважна більшість протестів зосереджувалася навколо соціально-економічних питань (55,8% за рік): передусім ішлося про права робітників (особливо затримки зарплат), антизабудовні конфлікти, виселення з гуртожитків, екологічні протести та права дрібних підприємців. Після президентських виборів 7 лютого 2010 року та перемоги проросійського кандидата В. Януковича загострились ідеологічні протести (19,3%), що стосувались передусім традиційних тем ставлення до радянської історії, ОУН-УПА та інших питань українського націоналізму (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

У 2011 році кількість акцій істотно не змінилася – 2277 усього, або більш як 6 акцій щодня (Протести, перемоги 2011: 15).

Період 2010-2011 років позначився декількома загальнонаціональними акціями. Наприкінці 2010 року багатотисячні акції

студентів, що пройшли в багатьох містах України, змусили уряд скасувати постанову №796 щодо впровадження платних послуг у вищих навчальних закладах, яка фактично перетворювала освіту з суспільного блага на бізнес та суттєво знижувала її доступність для незабезпечених студентів. Показовою є також протестна кампанія «Проти деградації освіти» 2011 року, яку наразі можна назвати успішною (Коркач 2014).

Згодом акції дрібних підприємців проти проекту нового податкового кодексу переросли в найбільшу з часів Помаранчевої революції протестну кампанію – Податковий Майдан, який став прикладом загальнонаціональної акції з вимогами змінити напрям податкової політики, що згодом переросли у вимоги відставки уряду та критику його реформ. У цей період почала проявлятися необхідність організації активістів у стійкі структури, здатні на довгострокову систематичну діяльність та координації з іншими протестними ініціативами.

У 2013 році кількість протестів і надалі стрімко зростала: зафіксовано 4822 протестні акції, що більше за показник попереднього року на 33% (3636 подій) та більш як удвічі перевищує показники 2010 та 2011 років. Навіть до початку Євромайдану, за період з 1 січня по 20 листопада 2013 року, було зафіксовано 3419 протестів, що демонструвало тенденцію до зростання протестної активності. З початком же Євромайдану лише в грудні зафіксовано понад 1000 протестів.

Серед протестів 2013 року абсолютно переважали мирні конвенційні форми протесту (мітинги, пікети, демонстрації тощо), які становили 75% усіх зафіксованих. Натомість кількість насильницьких акцій зменшилася як в абсолютних, так і у відносних показниках (з 10% у 2012 році до 7% у 2013–му), ненасильницьких, але конфронтаційних (наприклад, страйки, блокування доріг) залишилася незмінною – 18% (Протести, перемоги і репресії 2014).

Початок масової протестної кампанії кінця 2013–початку 2014 року варто пов'язувати передусім з прямою реакцією населення на дії влади, котрі були сприйняті як несправедливі та надмірні, – жорсткий розгін близько 500 активістів, переважно студентів, загонами спецпідрозділу «Беркут» 30 листопада 2013 року, у результаті якого 80 людей отримали серйозні тілесні ушкодження, понад 20 доставили в лікарню, а 10 госпіталізували (Історія Євромайдану.)

Як результат, вже 1 грудня нечисленна акція переросла в масовий протестний рух – на Майдані Незалежності зібралось понад 100 тисяч людей, а вже 8 грудня кількість учасників протесту зростає до 1 млн. (Хроніка 8 грудня 2013).

Очевидно, що саме такі дії влади – намагання силою придушити масовий ненасильницький рух, мали зворотній ефект, тобто зіграли проти неї самої. Репресії проти мирних активістів призвели до зміни лояльностей завдяки зростанню внутрішньої солідарності всередині руху, збільшенню його підтримки ззовні та переходу колишньої пасивної групи людей до активних дій.

Крім того, характерними рисами масових протестів кінця 2013–початку 2014 були:

- горизонтальна, неієрархічна структура, яка функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті, унаслідок чого підвищується незалежність перебігу протестних подій від ступеня висвітлення їх у ЗМІ;
- децентралізованість, відсутність явних лідерів, що, своєю чергою, знижує можливість ведення переговорного процесу між ними й владою;
- значна дистанція між протестними рухами та політичними партіями, які не були організаторами протестів, а лише долучалися до них під час їхнього перебігу;
- високий рівень подальшої інституалізації громадських рухів, які зародилися під час акцій протесту.

На думку українського дослідника Степаненка, «масовий протест проти відмови від Угоди про асоціацію з ЄС забезпечив свою потужність і тим, що увібрав у себе весь комплекс масових суспільних невдоволень і потенційних конфліктів, що акумулювались упродовж всієї пострадянської трансформації в Україні, не були розв'язані «помаранчевою революцією» та особливо загострилися у період суспільно-політичного розвитку країни за часів президентства Януковича» (Степаненко 2015: 345).

До стратегічних інновацій українського протестного руху в період соціально-політичної нестабільності після початку масових протестів 2013 року та подальших подій на Сході України та в Криму можна віднести використання методів концентрації та розпорошення. Застосовуючи перші, мирні протестні кампанії збирають велику кількість людей у громадських місцях для

залучення їх у громадянський протест (Ченовет 2014: 71). Саме методи концентрації стали одною з характерних ознак та інструментів Євромайдану.

У свою чергу методи розпорошення передбачають акції, котрі охоплюють велику територію, а саме бойкоти товарів і послуг, страйки і навмисно уповільнене виконання трудових обов'язків. Прикладом використання цих методів є акція «Не купуй російське!», розпочата низкою українських активістів навесні 2014 року, після початку російської агресії в Україні. У межах акції склалися і поширювалися списки бойкотованих товарів, влаштовувалися флешмоби та акції в магазинах, де продавали такі товари. Крім того, учасники акції звернулися до Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів з вимогою зобов'язати магазини зазначати на ціннику країну-виробника товару, що й було зроблено (Від яких російських товарів 2016).

При цьому протестними рухами були тактично грамотно обрані ті чи інші методи з огляду на тип опонента – досягнути відчутного впливу на зовнішнього ворога шляхом використання методів концентрації не видавалось можливим, тоді як внутрішній супротивник в обличчі державної влади був чутливий до масового скупчення протестувальників у одному місці.

Якщо говорити про Революцію Гідності з точки зору її функціональних та організаційних трансформацій, то упродовж майже чотирьох місяців протестів протестний рух не залишався гомогенним і переживав певні етапи – від Майдану-мітингу до Майдану-січі та Майдану як спроби громадянського контролю за владою. Такі визначення наводять автори дослідження «Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилось?» (Від Майдану-табору 2014), звертаючи увагу на особливості різних етапів протесту. Якщо на початковому етапі це був багатолюдний Майдан-мітинг, у другій половині грудня 2013 р. – Майдан-табір, то початок 2014 р. охарактеризувався для протестувальників збільшенням рівня конфронтації з представниками силових структур – побиттями, репресіями, зникненням людей та першими людськими жертвами, що відображає його перетворення на Майдан-січ (Від Майдану-табору 2014).

Характеризуючи громадянський рух в Україні 2013-2014 років, як, втім, і період 2004 року, не можна не згадати про появу іншого протестного феномена – Антимайдану, який виник на протигагу основному,

проєвропейському рухові. Власне, його виникнення лише після початку протестів на Майдані Незалежності дозволяє припустити його штучний характер та кон'юнктурність по відношенню до влади (такі протести часто називають «проплаченим натовпом»). Водночас не можна відкидати того факту, що частина учасників цього, опозиційного до Майдану, руху брала в ньому участь не через можливе фінансове стимулювання чи тиск з боку влади, а через ідеологічні протиріччя з проєвропейським рухом. І це судження не видаватиметься абсолютно безпідставним, якщо врахувати помітну роль праворадикальних груп та організацій у протестних акціях, чия риторика могла суперечити поглядам та інтересам більшості учасників Антимайдану, як-то відмова від російської мови, розрив будь-яких зв'язків з Росією, тощо. Особливо ці ідеологічні та інші протиріччя проявилися в східних регіонах України, які традиційно мали тісні соціальні та економічні зв'язки з Росією, і яких лякала можливість їх втрати. Парадоксальним чином, будучи діаметрально протилежними за своєю суттю, ці два рухи використовували по відношенню один до одного схожу риторику про проплаченість та «зазомбованість» учасників, керування протестом ззовні (з Росії чи з США/Європи), тощо. Варто додати, що брак достовірної інформації щодо ціннісних та організаційних орієнтирів Антимайдану не дозволяє зробити однозначні висновки про цей протестний рух.

Події 2004, як і події 2013-2014 років мають кілька спільних рис, проте їх контекст та динаміка суттєво відрізняються. Спільним є те, що в обох випадках Майдан виник як протест проти дій влади та спровокував глибоку політичну кризу, в обох випадках відбулася зміна влади і в обох випадках Україна ставала полем протистояння Заходу і Росії.

Що істотно відрізняє Євромайдан від Майдану 2004 р., то це ступінь використання інформаційно-комунікативних технологій. У розгортанні Євромайдану вирішальну роль відіграли соціальні мережі, а подальший перебіг подій здебільшого визначався оперативністю взаємодії і в соціальних мережах, і завдяки мобільному зв'язку його учасників і небайдужих. Крім того, Євромайдан, на відміну від Помаранчевої революції, не потрапляє в категорію електоральних чи «кольорових» революцій.

Сутнісно Євромайдан відрізнявся від «електоральної революції» 2004 року, адже

йшлося не просто про зміну облич у владі, нехай навіть продемократичного спрямування, а про утвердження цивілізаційного вибору на користь суспільної, політичної та економічної модернізації країни. Для багатьох учасників протестного руху гарантією невідворотності такої модернізації став євроінтеграційний курс України.

Таким чином, аналіз протестних рухів в Україні упродовж періодів суспільно-політичної нестабільності показав, що переважна кількість акцій використовує конвенційні ненасильницькі тактики, хоча в періоди особливого напруження чи утисків з боку влади може зростати кількість акцій конфронтаційного та насильницького характеру. Традиційно українські протестні практики мають на меті досягнення соціально-економічних цілей, однак суттєвою є також направленість на дотримання громадянських прав і свобод, що й проявилось під час Революції Гідності. Разом із тим протестні події, які увійшли в історію як Революція Гідності, були фактично першим великим протестом неелекторального характеру – незважаючи на вимоги щодо відставки ключових осіб держави, ця протестна кампанія не була приурочена до виборів. Подальші розвідки в цій тематиці можуть бути пов'язані з дослідженням вдосконалення механізмів реагування державних органів на акції протестного характеру, а також з удосконаленням законодавчого забезпечення права громадян на мирний протест.

ЛІТЕРАТУРА

- Abrahms M. Why Terrorism Does Not Work. *Center for International Security and Cooperation*. 2006. URL: https://cisac.fsi.stanford.edu/publications/why_terrorism_does_not_work (дата звернення: 1.03.2018).
- Ченовет Е., Стефан М. Д. Чому ненасильницький спротив ефективний: Стратегічна логіка громадянського конфлікту / пер. з англ. С. Гіріка. Київ: Кліо, 2014. 304 с.
- Schock K. Nonviolent Action and Its Misconceptions: Insights for Social Scientists *PS: Political Science and Politics*. 2003. URL: <http://www.jstor.org/stable/3649265> (дата звернення: 5.03.2018).
- Європейська конвенція з прав людини. 2010. URL: [http://www.echr.coe.int/Documents/ Convention_UKR.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf) (дата звернення: 21.02.2018).
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата звернення: 21.02.2018).
- Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення: 21.02.2018).
- Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 241-252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31. (дата звернення: 5.03.2018).
- Макаренко Л. П. Специфіка вітчизняних протестних форм комунікації суспільства з державою. *Гілея*. 2016. Вип. 113. С.343-348. URL: file:///C:/Users/Zefirka/Desktop/gileya_2016_113_89.pdf. (дата звернення: 21.02.2018).
- Протести, перемоги і репресії в Україні: Результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010. 2011. URL: <https://commons.com.ua/uk/protesti-peremogi-i-represiyi-v-ukrayin/> (дата звернення: 5.03.2018).
- Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу. 2011 / за ред. В. Іщенко. К.: Центр дослідження суспільства, 2012. 72 с. URL: http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/zvit_cds_2011.pdf (дата звернення: 5.03.2018).
- Коркач Д. Університет на барикадах: студентський протест в українському контексті. 2014. URL: <https://commons.com.ua/uk/universitet-na-barikadah-studentsk/> (дата звернення: 5.03.2018).
- Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. *Центр дослідження суспільства*. 2014. URL: http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/CSR - Protests in_2013_-_29_Apr_2014.pdf. (дата звернення: 5.03.2018).
- Історія Євромайдану. Хроніка української революції. 2013. *Insider* URL: <http://www.theinsider.ua/history-euromaidan/>. (дата звернення: 5.03.2018).
- Хроніка 8 грудня 2013: мільйонне віче на Майдані, в Києві повалили Леніна. 2013. URL: https://24tv.ua/hronika_8_grudnya_2013_milyonne_viche_na_maydani_v_kyievi_povalili_lenina_n518287. (дата звернення: 5.03.2018).
- Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. 2015. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
- Від яких російських товарів українці не змогли відмовитися *Deutsche Welle*. 2016.: URL: <http://www.dw.com/uk/від-яких-російських-товарів-українці-не-змогли-відмовитися/a-19530348>. (дата звернення: 2.03.2018).
- Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилось? *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2014. : URL: <http://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>. (дата звернення: 5.03.2018).

ГРОМАДСЬКІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗА: ДЕМАРКАЦІЯ ІНСТРУМЕНТІВ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто консультації з громадськістю та громадську експертизу як механізм впливу громадян на формування та реалізацію публічної політики. Політична участь залежить не лише від якостей громадянського суспільства або еліти, а й від наявних інструментів його включення у прийняття рішень. В Європейському Союзі створені спеціальні інструменти консультацій та ініціатив, у той час, коли в Україні вони не систематизовані і стосуються лише окремих органів державної влади. Проведено демаркацію між консультаціями з громадськістю та громадянською експертизою у політико-правовому контексті, визначено сфери та суб'єкти ініціативи, проаналізовано практики їх застосування в Україні, надано рекомендації щодо їхнього функціонального та змістовного підсилення.

Ключові слова: політична участь, інститути громадянського суспільства, консультації з громадськістю, громадська експертиза, Реєстр відкритості Європейського Союзу, громадські ініціативи, публічна політика

Общественные консультации и экспертиза: демаркация инструментов и проблемы применения в Украине

Рассмотрены консультации с общественностью и общественная экспертиза как механизмы влияния граждан на формирование и реализацию публичной политики. Политическое участие зависит не только от качеств гражданского общества или элиты, а и от имеющихся инструментов его включения в принятие решений. В Европейском Союзе созданы специальные инструменты консультаций и инициатив, в то время, когда в Украине они не систематизированы и касаются лишь отдельных органов государственной власти. Проведена демаркация между консультациями с общественностью и гражданской экспертизой в политико-правовом контексте, определены сферы и субъекты инициативы, проанализированы практики их применения в Украине, даны рекомендации по их функциональному и содержательному усилению.

Ключевые слова: политическое участие, институты гражданского общества, консультации с общественностью, общественная экспертиза, Реєстр відкритості Європейського Союзу, общественные инициативы, публичная политика.

Public consultations and expertise: demarcation of instruments and problems of application in Ukraine

Public consultations and public expertise are considered as tools of citizens' influence on the formation and implementation of public policy. Political participation depends not only on the qualities of civil society or the elite, but also on the instruments available for civic inclusion in decision-making process. In the European Union, special tools for consultations and initiatives have been implemented, while in Ukraine they are not systematized and concern only certain authorities. The demarcation between public consultations and civil expertise was conducted in the political and legal context, as well as the areas and subjects of the initiative were described. Based on the practicies of public consultations and expertise in Ukraine some recommendations on their functional and substantive empowemet were provided by the author.

Keywords: political participation, civil society institutes, public consultations, civil expertise, EU Transparency Register, citizen's initiatives, public policy

У політичній науці участь розглядається як спосіб залучення громадян до управління державою або громадою в межах певних питань і часто висвітлюється як феномен, що здатний підвищити рівень довіри до представницьких та управлінських структур локального й державного рівня. Українська політологиня Н. Ротар характеризує політичну участь як «інституціолізований механізм впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси ... Вона забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є одним із критеріїв визначення якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури» (Ротар 2011: 149)

У теоретичній площині процес громадської участі не є обмежений лише парадигмою партисипативної або деліберативної демократії (згадаємо практики масових зборів і демонстрацій у тоталітарних режимах), втім, за низкою істотних параметрів, може характеризувати не лише демократичність режиму та розвиток місцевого самоврядування, а й якість громадянського суспільства. З цього приводу Р. Даль зазначає, що «громадяни не здатні здолати межі своєї свідомості шляхом простої участі в дискусіях один з одним, тоді як технологія дає їм можливість стежити за дискусією і голосувати з проблем, що обговорюються. Останнє без адекватного розуміння проблем нездатне гарантувати того, що схвалена громадянами політика захистить чи дозволить реалізувати їхні інтереси» (Даль 2003: 515).

І якщо окремі науковці та практики громадянського просвітництва бачать вихід із цієї ситуації у підвищенні політичної компетентності абсолютно всіх громадян, які мають право участі, то Р. Даль вважає, що ефективність процесу поступового наближення до демократії не потребує від кожного громадянина поінформованості та політичної активності у процесі обговорення важливої політичної проблеми – «потрібна критична маса добре поінформованих громадян, достатньо

велика й активна для того, щоб контролювати політичний процес» (Даль 2003: 516).

Незважаючи на певні критичні позиції у політичній теорії щодо можливості (а іноді й бажаності) широкої участі громадян у політиці (Г. Алмонд, С. Верба, К. Шміттер, Й. Шумпетер), сучасні європейські практично-орієнтовані документи та дослідження все більше наполягають на необхідності розширення не лише формальних прав громадян, а й на запровадженні ефективних практик та інституціоналізованих інструментів участі. Саме підбір таких інструментів, які б одночасно могли б забезпечити врахування інтересів стейкхолдерів, але при цьому б зберігали ефективність (відповідність результатів витратам) та ефектність (здатність досягати специфічної мети) політики, стає наразі *актуальною* проблемою публічного адміністрування та прикладної політології.

За визначенням Світового Банку та низки інших міжнародних інституцій, участь громадськості (залучення громадськості) можна розуміти як «двосторонню дію між громадянами та урядами, що надає громадянам можливість мати певну частку (бути своєрідним пайовиком), впливовий голос в ухваленні рішень. Власне така пайова участь громадян у виробленні рішень та політик надає можливість дійсно покращити якість таких політик, рішень, законів, що в цілому сприятиме покращенню суспільного розвитку, вирішенню суспільно значущих проблем відповідно до очікувань громадян, їхніх потреб» (Координатор проектів ОБСЄ 2016: 108). Обсяг участі громадськості може бути різним: консультації, партнерство, наділення окремими повноваженнями і т. п. Однак зазначимо, що саме змістовий і процедурний аспекти інструментів участі, а не лише їх формальна фіксація у політико-правовому полі країни, показує реальний ступінь децентралізації та потенціал впливу громадянського суспільства на органи влади, політичну культуру як національних і місцевих еліт, так і громадян.

Тому *метою* цієї статті є аналіз окремих інструментів залучення громадянського суспільства до формування та реалізації політики, а її *завданнями* виступають: опис громадської експертизи та консультацій за цільовим і процедурним критерієм, визначення доречності цих інструментів у циклах формування та

реалізації політик, розгляд еволюції політико-правової регламентації консультацій з громадськістю та громадської експертизи в Україні та їхнього практичного застосування в політиці національного та місцевого рівнів.

Найбільш усталеною й поширеною в більшості країн складовою участі є консультації з громадськістю в процесі формування та реалізації політики на різних рівнях (державної, регіональної, місцевої). Це вимагає в свою чергу наявність ефективних механізмів, форм, а також активної дії як громадян, так і власне «виробників» рішень, політик. Консультування (від лат. *consultatio* – звернення за порадою) у процесі формування та реалізації державної/суспільної політики являє собою взаємодію між розробниками політики та зацікавленими сторонами, що відбувається в декілька етапів: діалог, дискусія, аналіз. Під час діалогу сторони викладають своє бачення або/та очікування від консультацій, ведуть розмову про вихідні позиції та розуміння контексту. Під час дискусії учасники консультування аргументують своє заперечення або погодження з висловленими пропозиціями. На останньому етапі відбувається аналіз результатів обговорення (Координатор проектів ОБСЄ 2016: 108).

Утім, механізми для забезпечення участі громадян у підготовці та прийнятті рішень у консультативній формі можуть суттєво відрізнитись за низкою важливих параметрів: усталеність і постійність використання у політичній практиці, наявність чіткої нормативно-правової регламентації цільової та процедурної складової, суб'єкти ініціювання (органи влади, окремі громадяни чи їхні об'єднання), процес відбору та характеристики учасників (чи необхідним є певний представницький статус або атрибутивні якості учасників), ступінь імперативності та форми імплементації прийнятих рішень тощо. Варіативність комбінацій цих параметрів у кожній конкретній політичній спільноті (від наднаціональних утворень на кшталт ЄС або ООН до окремих територіальних громад) і дозволяє стверджувати, що консультації з громадськістю є одним із найбільш типових форм комунікацій влади та громадськості в усталених демократіях і найбільш рекомендованим інструментом для тих країн, що розвиваються в цьому напрямі.

Також консультування в процесі вироблення політики може відбуватися на різних рівнях ключових зв'язків: *вертикальних, горизонтальних і зовнішніх*. Рівень вертикальних зв'язків передбачає взаємодію між особами, які відповідають за ухвалення політики (політичні посади), та безпосередніми її розробниками (адміністративні посади). Під час ухвалення остаточного рішення щодо політики уповноважена посадова особа чи орган у різний спосіб комунікує з відповідними підпорядкованими їй особами, що включені в розробку політики, з метою отримання необхідної інформації, поради для остаточного прийняття рішення. Характер такого спілкування значною мірою залежить в цілому від політичного режиму, організаційної культури та процедур, а також самого керівника.

Особливу важливість консультації набувають на рівні горизонтальної взаємодії, тобто між службовцями різних відомств та органів влади, які залучені до процесу розробки політики. Необхідність встановлення горизонтальної перспективи вважається одним із способів досягнення цілей у великих організаціях. Наприклад, у законодавчій діяльності складні політичні акти приймаються під час обговорення кількома комітетами, а відповідно до регламенту Кабінету Міністрів України, під час розробки тим чи іншим міністерством пропозиції щодо реалізації державної політики у спеціальній доповідній записці зазначається позиція зацікавлених органів влади. Також кожен проект акта Уряду має пройти погодження серед усіх зацікавлених міністерств і відомств перед його розглядом.

Рівень зовнішніх зв'язків передбачає проведення консультацій з різними інститутами громадянського суспільства, групами інтересів, що знаходяться формально зовні процесу розробки та ухвалення рішень органів влади щодо певної суспільної політики. Серед інститутів громадянського суспільства, що можуть залучатись у процесі консультацій та діалогу, низка документів Європейського Союзу, зокрема Біла книга Європейського врядування називає: профспілки та союзи роботодавців (або «соціальні партнери»), неурядові організації, професійні об'єднання, благодійні організації, організації, що залучають громадян у місцеве чи муніципальне життя за посередництва церков чи релігійних громад (Європейське

врядування 2001: 16). Також відзначається, що неурядові організації відіграють важливу роль на загальному рівні розробки політики, адже вони часто діють як «система раннього попередження» для спрямування політичних дебатів (Європейське врядування 2001: 16).

Варто враховувати, що серед таких груп можна виокремити організовані групи та громадськість в широкому сенсі. Перші є так звані «цільові групи», створені спеціально для обговорення політичних інтересів їхніх членів через намагання справити колективний тиск на розробників політики. Інша категорія включає різного роду групи, які демонструють політичну активність у відповідь на дискретне втручання у сферу їх інтересів або діяльності. Наприклад, це можуть бути члени територіальної громади, окремі фахівці чи активісти або тимчасові громадські рухи з того чи іншого питання суспільного розвитку. Наприклад, у структурі Європейського Союзу, окрім усіх інструментів впливу, що доступні національним державам-членам (національне представництво у фракціях Європейського парламенту, квотована участь у Європейській Раді та Комісії) постійно функціонує Комітет Регіонів (що представляє інтереси територій та місцевого самоврядування у процесі розробки європейських політик) та Соціально-економічний комітет (який консолідує та погоджує інтереси галузевих стейкхолдерів: промисловців, аграріїв, транспортних мереж, споживачів), а також з 2011 р. діє Єдиний реєстр Прозорості, який містить докладний перелік груп інтересів у т.ч. комерційних лобістів, неурядових організацій (НУО), аналітичних центрів, асоціацій юристів, релігійних організацій тощо, і лише на основі реєстрації в якому, суб'єкти долучаються до консультацій з Європейською Комісією та Європейським Парламентом (The Transparency Register 2018). Станом на кінець 2017 р. в ньому містилось 5747 лобістських, бізнесових асоціацій, 3047 НУО, 1327 суб'єктів професійних консультацій (включно з юридичними фірмами та самозайнятими консультантами), 892 аналітичних центри та академічні установи, 548 організацій, що представляють регіональні та місцеві інтереси та 51 релігійна організація (Annual Report 2017). Означені суб'єкти консультацій у процесі розробки політик ЄС можуть діяти як на постійній основі (Комітети) або залучатись

за потреби чи власної ініціативи (суб'єкти Європейського реєстру Відкритості). На рівні держав-членів і місцевих громад також діє низка механізмів консультацій, що регламентуються національним правом, та здебільшого місцевими традиціями й нормами. Однак навіть на рівні ЄС окремі індивіди можуть створювати ініціативи в рамках Програми «Європа для громадян» (Guide to the European Citizens' Initiative 2015), що, за умов набрання підтримки 0,2 відсотками громадян з 7 країн-членів, будуть включені Європейською Комісією до порядку денного та враховані під час прийняття рішень.

Окрім розмежування консультацій за принципом організовано-групової або індивідуальної громадянської участі, необхідно розрізняти консультації з метою виявлення експертної думки (зовнішніх експертних знань, оцінок неурядових та урядових аналітичних структур) і консультації з широкою громадськістю з метою з'ясування позицій, настроїв. Виявлення позиції експертної спільноти дозволяє отримати додаткові аргументи щодо обрання того чи іншого варіанту політики, забезпечити первинне оцінювання впливу політики, поглибити знання проблеми, на вирішення якої буде спрямовано політику тощо. Тобто йдеться про здобуття своєрідної «технічної» інформації для розробки політики. Переважно такого роду консультації ініціюються суб'єктом підготовки або прийняття рішень і здійснюються або формалізовано (створення різноманітних дорадчо-консультативних структур при органах державної влади, робочі та експертні групи в органах місцевої влади, експертні форуми), або опосередковано (зібрання пропозицій, коментування проектів рішень у цілому або постатейне коментування законопроектів у письмовій формі або через електронні засоби).

Під час консультацій з «широкою громадськістю» можна зібрати коментарі, пропозиції та зауваження від тих, на кого політика буде мати безпосередній вплив або чиї інтереси будуть зачіпатися. Таким чином, консультації з громадськістю та громадська експертиза в системі інструментів впливу на політичний процес можуть бути розмежовані за цільовим призначенням, а також за суб'єктами участі – якщо консультації з громадськістю здебільшого мають охоплені індивідів та групи (необов'язково формалізовані),

інтересів яких потенційно стосується рішення, то суб'єктами експертизи найчастіше виступатимуть не просто інституціоналізовані, а й легалізовані об'єднання. Але найважливішим фактором демаркації виступає наявність або відсутність суб'єктивних інтересів у предметі консультацій, якщо в механізмі публічних консультацій виявлення групових інтересів та позицій виступає одним із завдань цього інструмента, то громадська експертиза передбачає комплексний і незаангажований аналіз політики, що проектується або імплементується у певній сфері.

У політико-правове поле України механізми як консультацій, так і громадської експертизи було впроваджено відносно нещодавно – протягом останніх десяти років, але ті чи інші форми декларування необхідності включення пропозицій громадськості та експертних груп ми можемо зустріти в низці законодавчих актів, що були прийняті у першу декаду незалежності. Стаття 40 Конституції України надає громадянам України право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. У статті 69 згадується, що окрім виборів і референдумів можуть існувати ще й інші форми безпосередньої демократії, через які здійснюється волевиявлення, а у розділі XI Конституції України визначено суть і можливості здійснення місцевого самоврядування. Безпосередньо на роль громади вказується у двох статтях: стаття 140, що визначає місцеве самоврядування як право «...територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України»; стаття 143, що визначає перелік повноважень та завдань, які територіальні громади можуть виконувати безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування (Конституція України 1996).

Конституційне право громадян на звернення деталізується Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року, в якому було окреслено форми звернень та вимоги до них, а також процедури реагування на звернення органів державної влади та місцевого самоврядування, окрім безпосередніх форм, громадяни можуть брати участь у

місцевому самоврядуванні через обраних ними депутатів (Закон України «Про звернення громадян» 1996).

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. проголошує такі форми участі громадян у прийнятті рішень на місцевому рівні – місцеві референдуми, загальні збори за місцем проживання, органи самоорганізації населення, місцеві ініціативи, та громадські слухання (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997). Саме останні виступають «чистою» формою консультацій з громадськістю, адже інші форми взаємодії громади з локальною владою – місцеві ініціативи та звернення (у т.ч. у формі е-петицій), що регламентуються окремим законом, виступають інструментом внесення питань до політичного порядку денного, а не формою консультацій щодо альтернатив рішень, хоча, безумовно, можуть виражати позицію громадян та їхніх об'єднань щодо політики, що розробляється чи впроваджується на місцевому рівні.

Відповідно до українського законодавства, громадські слухання – це зустрічі членів територіальної громади з депутатами та посадовцями місцевої ради, на яких громадяни висловлюють свою думку щодо планів та дій влади з вирішення проблем життєдіяльності громади. Право громади на проведення громадських слухань встановлено ст. 13 Закону «Про місцеве самоврядування», виходячи із змісту якої, можна побачити певні важливі елементи громадських слухань (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 : 170). По-перше, громадські слухання – це право громади на зустрічі та дискусії з депутатами місцевої ради та головою громади. По-друге, громадські слухання мають бути організовані в громаді хоча б раз на рік, що містить елемент відповідальності місцевої влади за їх ініціювання та організацію. По-третє, пропозиції, висловлені на громадських слуханнях, мають бути обов'язково розглянуті органами місцевого самоврядування. По-четверте, місцева рада має врегулювати процедури організації та проведення слухань місцевим нормативним актом.

При цьому, в Україні усі перелічені вище інструменти впливу територіальної громади на місцеву політику регулюються суб'єктами місцевого самоврядування на власний розсуд і навіть різними типами

нормативних актів (положення, регламент ради, статут територіальної громади), тому складність процедур, кількісні та якісні характеристики ініціаторів та учасників слухань, вага думок громадськості у подальших рішеннях місцевих рад є різною у кожному населеному пункті, що створює доволі парадоксальні ситуації нерівного обсягу можливостей громадян впливу на владу залежно від територіальної належності, а також сприяє формуванню та диференціації локальних політичних режимів у різних регіонах України.

Набагато більш ґрунтовним є регулювання консультацій з громадськістю органами державної влади. Проведення консультацій з громадськістю регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Згідно з цим документом, «консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей з громадськістю; теле- або радіодебатів, Інтернет-конференцій, електронних консультацій» (Постанова КМУ № 996 2010). Для проведення публічного громадського обговорення шляхом електронних консультацій з громадськістю використовується урядовий веб-сайт «Громадянське суспільство і влада», офіційні веб-сайти органів виконавчої влади. Таким чином, у політико-правовому полі України було унормовано форми консультацій, безпосередні платформи для електронної участі, прописано терміни та умови ініціювання консультацій та взаємодію суб'єктів після проведення.

8 квітня 2015 р. було ухвалено зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 99614, якими визначено порядок проведення електронних консультацій із громадськістю, встановлено обов'язок органів виконавчої влади оприлюднювати на своїх офіційних веб-сайтах звіти про результати електронних консультацій (Постанова КМУ № 234 2015). Також зміни передбачали обов'язковість консультацій у формі публічного громадського обговорення

та/або електронних консультацій з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів, які:

- стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян;
- стосуються життєвих інтересів громадян, у тому числі впливають на стан навколишнього природного середовища;
- передбачають провадження регуляторної діяльності у певній сфері;
- визначають стратегічні цілі, пріоритети і завдання у відповідній сфері державного управління (у тому числі проекти державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішення стосовно їх виконання);
- стосуються інтересів територіальних громад, здійснення повноважень місцевого самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами;
- визначають порядок надання адміністративних послуг;
- стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності;
- передбачають надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства; стосуються присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій;
- стосуються витрачання бюджетних коштів та звітування головних розпорядників бюджетних коштів за минулий рік (Постанова КМУ № 234 2015).

Згідно з Указом Президента № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» серед завдань щодо забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики і питань місцевого значення стоїть сприяння запровадженню обов'язкових публічних консультацій у процесі підготовки проектів Державного бюджету України та місцевих бюджетів. При цьому, за даними дослідження Національного інституту стратегічних досліджень, за 2017 рр. лише чотири області відзначили проведення громадських обговорень щодо питань використання та виконання бюджету – Вінницька, Донецька, Івано-Франківська та Черкаська (Руденко, 2017).

Також обов'язок проведення консультацій з громадськістю покладалася на органи державної влади, якщо пропозиція консультацій з одного питання надійшла не менше ніж від трьох інститутів громадянського суспільства. Додатково у рамках публічного громадського обговорення можуть проводитися засідання громадських рад, інших допоміжних органів, утворених при органах виконавчої влади. В багатьох країнах урядові та місцеві органи можуть створювати постійні або спеціальні консультаційні органи, які мають надавати йому допомогу в консультуванні громадян та отриманні всебічної інформації від населення та громадських організацій з питань вибору політичного курсу в певних галузях, зокрема в Ірландії, Люксембурзі, Польщі діє система тристоронніх форумів представників урядових, комерційних і профспілкових організацій. Як результат консультацій, органи публічної влади не лише збирають та аналізують інформацію про оцінку громадськістю ефективності запропонованого органом виконавчої влади шляху вирішення питання, а й може також формувати експертні пропозиції щодо його альтернативного вирішення; інформують широку громадськість про консультації, а також мають надавати загальнодоступні коментарі про результати консультацій, особливо інформацію з причинами прийнятих остаточних рішень.

На нашу думку, внесені у 2015 р. нормативно-процедурні зміни суттєво деталізували предмет, форми, суб'єктів і форми консультацій з громадськістю. Зокрема посилено вплив колективних акторів громадянського суспільства, але наразі для органів місцевого самоврядування (де консультації теоретично виконують набагато суттєвішу роль через визначення місцевого самоврядування і близькість його органів до членів територіальної громади) цей нормативний акт носить рекомендаційний характер і може не використовуватися у плануванні та реалізації політик місцевого масштабу.

З ухваленням у 2008 р. постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (Постанова КМУ № 976 2008) запроваджено ще одну форму впливу громадян на впровадження політики – *громадську експертизу*. На сьогодні українським законодавством, що дуже різниться за часом прийняття та сферами

регулювання, запроваджено різного роду експертизи, об'єктом яких є, зокрема, певна діяльність органів влади або організацій, установ, які уповноважені діяти від імені держави чи виконувати її функції, надаючи специфічні послуги. Такі експертизи можуть бути як державними, так і громадськими. Законодавство про засади запобігання та протидію корупції встановлює таке поняття, як «антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів» – перевірка проектів актів на предмет наявності в них положень, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, з метою запобігання виникненню передумов для вчинення таких правопорушень і розроблення рекомендацій стосовно їх усунення. Її проведення покладено на Міністерство Юстиції, але також не виключається і громадська експертиза, тобто така, що може ініціюватися фізичними і юридичними особами, об'єднаннями громадян.

Окремо виділяється наукова і науково-технічна експертиза, під якою необхідно розуміти діяльність з метою дослідження, перевірки, аналізу та оцінки науково-технічного рівня об'єктів, експертизу і підготовку обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів. У природоохоронній сфері існує екологічна експертиза – вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці «передпроектних», проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Згідно з Л. Паліводою та В. Купрієм, під час проведення громадської експертизи здійснюється оцінювання діяльності державних органів у певній сфері, програм і заходів, того чи іншого нормативно-правового акта, рішення органу влади, а також причин відхилення від запланованого та передбачає вимірювання результатів порівняно з цілями політик.

Іншою складовою громадської експертизи є оцінювання ефективності прийняття та виконання органом виконавчої влади рішень. Під ефективністю розуміється перш за все співвідношення отриманих результатів та здійснених для їх отримання витрат. І нарешті, третьою складовою громадської експертизи є підготовка пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі. Пропозиції мають бути обґрунтованими та співвідноситися з отриманими результатами оцінювання діяльності. Такі пропозиції мають враховувати компетенцію того чи іншого органу влади, якому вони спрямовуються (Палівода, Купрій 2011: 29).

Громадську експертизу діяльності органів влади можуть ініціювати та здійснювати інститути громадянського суспільства (ІГС), під якими, так само як і в європейських рекомендаціях, розуміються «громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства, а також громадські ради при органах державної влади» (Постанова КМУ № 976 2008). Таким чином, на відміну від консультацій, де право ініціативи передається також громадянам та членам територіальної громади, ініціаторами експертизи стають лише колективні легалізовані суб'єкти, хоча суттєвих обмежень на підставі статусності (територіальна належність, вид діяльності, кількість членів, організаційно-правова форма, фаховість, наявність експертів серед засновників або членів) не передбачається, однак врегульовано недопущення проведення громадської експертизи за умов конфлікту інтересів, зокрема родинних зв'язків між посадовими особами та засновниками або керівництвом ІГС.

Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади чітко встановлює вимоги до запиту ІГС, а також необхідність з їхнього боку зазначення, якого роду документи та інші матеріали йому потрібні для проведення аналізу та оцінювання. Водночас доволі чітким є алгоритм дій з боку органу влади, зокрема строки реакції на запит громадянського суспільства, можливість створення робочих груп для

підготовки необхідних матеріалів, оформлення експертних висновків і формальні дії після їх отримання. Якщо консультації з громадськістю, особливо у форматі громадських слухань, круглих столів, опитування громадської думки, передбачають обмін думками, з'ясування інтересів та ставлень (можливо, суб'єктивних та емотивних) громадськості, то експертні пропозиції повинні стосуватися лише повноважень органу виконавчої влади та містити чіткі рекомендації і заходи з їх впровадження.

Орган влади після надходження від ІГС експертних пропозицій:

- 1) розміщує їх у тижневий строк на власному веб-сайті;
- 2) розглядає їх на найближчому засіданні колегії за участю представників інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу. У разі коли колегію не утворено, експертні пропозиції розглядає керівник органу виконавчої влади у двотижневий строк за участю представників інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу;
- 3) розробляє і затверджує за результатами розгляду експертних пропозицій заходи, спрямовані на їх реалізацію;
- 4) подає у десятиденний строк інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу, письмову відповідь про результати розгляду експертних пропозицій та заходи, спрямовані на їх реалізацію, з одночасним розміщенням відповідної інформації у засобах масової інформації та/або на власному веб-сайті;
- 5) надсилає в письмовій та електронній формі Секретаріату Кабінету Міністрів України для розміщення на урядовому веб-сайті «Громадянське суспільство і влада»:
  - інформацію про найменування, прізвище, ім'я, по батькові керівника, поштову адресу, контактні дані інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу, предмет та строки її проведення;
  - експертні пропозиції, подані інститутом громадянського суспільства за результатами проведеної громадської експертизи;
  - затверджені органом виконавчої влади заходи для реалізації експертних пропозицій;
  - відповідь органу виконавчої влади інституту громадянського суспільства про результати розгляду експертних пропозицій та заходи для їх реалізації (Постанова КМУ № 976 2008). У разі коли ініціатор

громадської експертизи не подав експертні пропозиції у тримісячний строк від початку проведення громадської експертизи, експертиза вважається такою, що не відбулася.

У рамках ініціативи «Відкритий уряд», що реалізується Україною на державному рівні останні вісім років, ведеться облік публічних консультацій, що здійснюються міністерствами, центральними та місцевими органами виконавчої влади, у т.ч. місцевими адміністраціями. Авторська обробка квартальних даних, що подається у відповідному розділі порталу «Громадянське суспільство і влада», дозволяє визначити обсяги та формати публічних консультацій, що практикують державні органи. Так, протягом 2012-2017 рр. було проведено понад 24 тисячі консультативних процедур у різних формах, з них міністерствами сукупно – 7,5 тисяч консультацій, а обласними державними понад 11,5 тисяч. Найбільш популярними формами є електронні консультації (9105 в період 2012-2017 рр.), зустрічі й наради з громадськістю (4159), круглі столи та конференції (3703), а з часу змін до законодавства, згаданих нами вище, та виведення в окрему форму консультацій – засідання громадських рад та інших консультативних органів при органах влади – 1544 в період 2015-2017 рр. (Громадянське суспільство і влада 2018). Згідно з офіційним переліком громадянських експертиз, що було реалізовано в період 2010-2017 рр. включно, їх було проведено лише 54 (Громадянське суспільство і влада 2018), що підкреслює диспропорційність між консультаціями та експертизою як інструментами впливу громадянського суспільства на політику, а також неможливість реального наукового та статистичного обстеження як консультативних, так і експертних взаємодій, що відбуваються на рівні громад та місцевого самоврядування.

В якості висновків зазначимо, що хоча і консультації з громадськістю, і громадська експертиза теоретично та практично є формами впливу громадськості на формування та реалізацію політики, в Україні між ними існує суттєва різниця. Зокрема якщо консультації в політико-правовому полі є інструментами, що закріплено, як на місцевому, так і на державному рівні політики, то експертиза стосується лише державних органів виконавчої влади. Хоча інше галузеве законодавство (антикорупційне, екологічне, щодо науково-технічної

інформації) не виключає здійснення експертизи з боку суб'єктів громадянського суспільства і для інших суб'єктів публічного управління (місцеві ради, виконавчі комітети), процедури проведення таких експертиз не унормовано, тому здебільшого вони можуть застосовуватись за умов «доброї волі» органів влади.

Окрім того, що консультації та громадську експертизу регламентовано різними нормативними актами, українська правова база відносить їх застосування до різних циклів політики: консультації розглядаються як інструмент залучення громадськості під час підготовки рішень і вибору альтернатив, у той час як громадська експертиза застосовується для оцінки результатів політики, що впроваджено, – тобто як одна з форм контролю. Базуючись на практиках європейського співтовариства та окремих країн, зазначимо, що роль експертизи на етапі проектування рішень та вибору альтернатив є не менш важливою, тому бажаною є ревізія політико-правового регулювання цього інструмента в Україні.

Суб'єкти ініціативи консультацій та експертизи також різняться – якщо консультації ініціюють як органи влади, так і інститути громадянського суспільства, а також громадяни (на місцевому рівні – члени територіальної громади), то ініціаторами громадської експертизи виступають лише колективні актори – легалізовані об'єднання та громадські ради при органах виконавчої влади. Європейські практики показують, що академічні спільноти, юридичні фірми, аналітичні центри та самозайняті експерти можуть бути ефективними під час здійснення зовнішньої громадської експертизи, проте розпливчастість формулювань в українському законодавстві виключає означених акторів із суб'єктів експертизи, залишаючи там ЗМІ та релігійні установи.

Варто мати на увазі, що головним критерієм розмежування цих інструментів має виступати не процедурний, а змістовий аспект – якщо консультації передбачають з'ясування суб'єктивних позицій та інтересів колективних і групових акторів щодо певного питання чи проекту рішення, експертиза передбачає всебічний та об'єктивний аналіз, з точки зору суспільної користі та інтересу.

Статистика застосування інструментів консультацій та громадської експертизи за останні 5-7 років вказує на великий розрив

у кількості проведених консультацій та експертиз – якщо перші вимірюються десятками тисяч, то кількість експертиз сягає півсотні. Це вказує не лише на недосконалість регламентації інструмента, а й на поки що домінуючу роль суб'єктів владних повноважень у залученні громадян до прийняття рішень – більшість консультацій організуються самими органами влади, у той час, коли експертиза, що передбачає лише ініціювання «знизу», ще не застосовується громадянським суспільством так широко. Таким чином, необхідним є перегляд і гармонізація інструментів впливу громадськості на формування та реалізацію публічної політики, а також більш чітка регламентація їхнього застосування на місцевому та регіональному рівнях, де вони потенційно є більш затребуваними громадськістю. Така гармонізація, на нашу думку, передбачає прийняття спеціального закону, кодексу або керівних принципів, замість послугоування низкою підзаконних нормативних актів, що приймалися у різні часи, містять колізії та неузгодженні положення і поширюються лише на органи державної виконавчої влади.

ЛІТЕРАТУРА

Ротар. Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевиоризму. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2011. Вип. 1. С. 149-158.

Даль Р. Демократия и её критики /пер. с англ., под ред. М.В. Ильина. М.: РОССПЭН, 2003. 576 с.

Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020. *Координатор проектів ОБСЄ в Україні*. К.: Ваіте, 2016. 280 с.

Європейське врядування. Біла книга. *Комісія європейських співтовариств. Брюссель*, 25.7.2001. COM(2001)428. URL: pravo.org.ua/files/konstatyuc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf (дата звернення 05.04.2018).

The Transparency Register. *European Commission*. URL <http://ec.europa.eu/transparencyregister/public> (дата звернення 06.06.2018).

Annual Report on the operations of the Transparency Register 2017. *Presented by the Secretaries-General of the European Parliament and the European Commission*. URL: http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/openFile.do?fileName=ar_2017_en.pdf (дата звернення 05.04.2018)

Guide to the European Citizens' Initiative. Third Edition. *European Commission, Secretariat-General. Brussels Luxembourg: Publications Office of the European Union*, 2015. 29 p. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d5c945cb-06ba-11e6-b713-01aa75ed71a1> (дата звернення 05.04.2018).

Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30, ст. 141.

Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 47, ст. 256.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року №280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. № 24, ст.170.

«Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 3.11.2010. Офіційний вісник України, 2010. № 84. ст. 2945.

«Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 і від 3 листопада 2010 р. № 996» Постанова Кабінету Міністрів України № 234 від 8 квітня 2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/234-2015-%D0%BF> (дата звернення 03.06.2018)

Руденко А. Ф. Основні форми та напрями взаємодії органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в Україні на регіональному рівні. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2017. URL: <http://od.niss.gov.ua/articles/2896/> (дата звернення 05.06.2018)

«Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади». Постанова Кабінету Міністрів України № 976 від 5.11.2008. Офіційний вісник України. 2008. № 86. С. 100.

Купрій В., Паливода Л. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади: навч. посіб. К.: Макрос, 2011. 200 с.

Громадянське суспільство і влада. Урядовий портал URL: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/img_lst/867 (дата звернення 12.05.2018)

ЕТАПИ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Проаналізовано етапи та фактори розвитку політичної кризи, її основних ознак та характеристик. Зроблено висновок, що кризова ситуація має три основних періоди: докризова ситуація – передумови та настрої, які стали підґрунтям для виникнення кризи, попереджувальні сигнали; кризова ситуація – настання самої кризи, вибух негативних громадських висловлювань, обурення, неконтрольовані потоки інформації; післякризова ситуація – заходи, спрямовані на розв'язання кризи. Проаналізовано основні досягнення політичної науки в напрямку дослідження життєвого циклу кризи. Визначено основні завдання представників влади в напрямку аналізу кризи, антикризового менеджменту та прогнозування криз для збереження та відновлення політичної репутації. Досліджено роль антикризових комунікацій у забезпеченні якісного антикризового планування та розв'язанні політичних криз.

Ключові слова: політична криза, кризова ситуація, етапи кризи, розвиток кризи, антикризовий менеджмент, Україна

Гаврилюк К. К.

ЭТАПЫ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Проанализированы этапы и факторы развития политического кризиса, его основных признаков и характеристик. Сделан вывод, что кризисная ситуация имеет три основных периода: докризисная ситуация - предпосылки и настроения, которые стали основой для возникновения кризиса, предупредительные сигналы; кризисная ситуация - наступление самого кризиса, взрыв негативных общественных высказываний, возмущение, неконтролируемые потоки информации; послекризисная ситуация – мероприятия, направленные на разрешение кризиса. Проанализированы основные достижения политической науки в направлении исследования жизненного цикла кризиса. Определены основные задачи представителей власти в направлении анализа кризиса, антикризисного менеджмента и прогнозирования кризисов для сохранения и восстановления политической репутации. Исследована роль антикризисных коммуникаций в обеспечении качественного антикризисного планирования и решении политических кризисов.

Ключевые слова: политический кризис, кризисная ситуация, этапы кризиса, развитие кризиса, антикризисный менеджмент, Украина

Havryliuk Karina

STAGES AND FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF A POLITICAL CRISIS

The article is devoted to the analysis of the stages and factors of development of the political crisis, its main features. It is concluded that the crisis situation has three main periods, such as the pre-crisis situation - the preconditions and public mood that became the basis for the crisis, warning signals; crisis situation - the onset of the crisis itself, the explosion of negative public expressions, indignation, uncontrolled flows of information; post-crisis situation - measures aimed at resolving the crisis. The main achievements of political science in the study of the life cycle of the crisis are analyzed. The main tasks of the authorities in the direction of crisis analysis, crisis management and forecasting of crises for preservation and restoration of political reputation are determined. The role of anti-crisis communications in providing high-quality crisis planning and solving political crises is researched.

Keywords: political crisis, crisis situation, crisis stages, crisis development, crisis management, Ukraine

Будь-яка політична система побудована на людських взаємовідносинах, а тому схильна до суперечностей, конфліктів та кризових явищ. Наростання та загострення цих явищ призводять до незворотних процесів і переростання у політичні кризи, які можуть мати як негативний, або ж руйнівний вплив на систему, так і стати двигуном для позитивних змін у суспільстві.

За останнє п'ятиріччя політична система України зазнала серйозних ударів і поштовхів, які призвели до значних її змін. І хоч у деяких сферах суспільного життя відчуваються певні покращення – реформа національної поліції, євроінтеграційні процеси, однак владі і досі не вдалося витягнути державу із глибокої політичної кризи. Водночас владна верхівка, демонструючи новий нібито ефективний антикризовий менеджмент, все ж робить старі й нові помилки, позбавляючись довіри суспільства та поваги міжнародного співтовариства. Суспільство очікує реальної антикризової стратегії, яка виведе державу на шлях зростання економіки, життєвого рівня населення, вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів та допоможе запобігти розвитку нових криз. Однак неможливо спрогнозувати кризу й розробити комплекс ефективних антикризових заходів без якісного дослідження природи кризи та її життєвого циклу. Тому аналіз походження, факторів та етапів розвитку політичної кризи на сьогодні є одним із першочергових завдань української влади.

На сьогоднішній день дослідити розвиток криз та кризових ситуацій, проаналізувати їх життєвий цикл активно намагаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Серед них І. Забеліна, В. Шпачук, Я. Жаліло, К. Кононенко, У. Крістек, Г. Лехнейзен, Р. Хіт та інші.

Дослідження політичних криз – це спосіб отримання необхідної інформації про можливості реалізації державної влади на початковому етапі політичної кризи. Спираючись на результати досліджень різних за родом криз, політтехнологи і самі політики мають можливість приступити до розробки рефлексивної моделі антикризового управління своїм політичним проектом. Діагностика дозволяє виявляти причинно-наслідкові зв'язки в дисфункціях політичного менеджменту, а потім переходити до побудови пояснювальної та

прогнозної моделей функціонування і розвитку політичного проекту, здійснюючи при цьому попередження його кризи (Забеліна 2014: 220).

У сучасній науці пропонуються різні кількісні методики та математичні моделі діагностики політичної кризи. У практиці зарубіжного політичного менеджменту для діагностики загрози політичному проекту найбільш часто використовуються економічні моделі Е. Альтмана, У. Бівера, Таффлера та інші (Дидье 2013: 3).

Кожна кризова ситуація унікальна і вимагає відповідного підходу. Будь-який набір правил або інструментів, занадто вузько підігнаний під вимоги гіпотетичного кризового сценарію, буде мати обмежену практичну цінність, якщо станеться справжня криза.

Політики бояться кризи і бачать у ній небезпеку для своєї репутації, політичного майбутнього. Однак за продуманого кризового менеджменту (і взагалі наявності розробленої моделі кризового управління) і правильних комунікаціях можна не тільки не втратити, але й отримати вигоду.

Як і будь-яка інша криза, криза політичної системи виникає поступово. Звісно ж кризові явища можуть виникати непередбачувано, але не завжди вони переростають у кризу. Навіть серйозний проступок може бути пробачений людині з відмінною політичною репутацією, позитивним іміджем і налагодженою комунікацією з громадськістю. Тому для реальної загрози кризи необхідні певні передумови.

Розвиток кризи за тривалістю, глибиною і наслідками залежить від чинників її виникнення і можливостей системи протидіяти цим впливам. У результаті дії механізмів саморегуляції або управління криза з часом може набувати характеру процесу, що затухає, або, навпаки, за слабого спротиву системи криза може посилюватися і перекидатися на все нові елементи і підсистеми.

Причиною або джерелом появи кризових ситуацій, може бути не тільки об'єкт, а й суб'єкт управління. Під суб'єктом управління розуміється не лише особистість, але й орган влади країни, регіону, галузі, що здійснює той чи інший вплив на економічну політику об'єктів управління. Чим вище ранг суб'єкта управління в ієрархічній системі, тим помітніше його вплив на первинні ланки економіки

(Юсип 2016) і тим більше постраждає його репутація у випадку кризи.

Ознаками прояву кризи є:

1) тривалий, прихований або явний параліч державної влади, повна втрата державними структурами можливостей та потенціалу управлінського впливу, стратегічної ініціативи і творчості, часте застосування владними особами популістських обіцянок, зміна курсу, помилкові кадрові призначення;

2) невиваженість державної політики;

3) підвищена критична активність, тиск незадоволених мас;

4) абсолютне і відносно зубожіння значної частини населення, різке падіння рівня життя, руйнування звичного способу життя людей, які втратили роботу.

Характерною рисою системної кризи в Україні є комплексність чинників, що поступово нагромаджуються, зрештою призвели до різкого вибуху суперечностей. Кризовий вибух було спричинено насамперед суспільно-політичними та морально-етичними чинниками. Проте й без відповідного макроекономічного підґрунтя криза, напевно, не мала б такої гостроти, а її наслідки для економіки та суспільства – такої глибини. Україна не створила базового господарського комплексу внутрішнього соціально-економічного розвитку. Її структура в основоположних моментах визначається не внутрішніми потребами економічного розвитку, а зовнішнім попитом сировинного характеру. Перманентний характер має криза державних фінансів, економічний спад, криза банківської системи й зачатків фондового ринку, падіння зайнятості, інфляція, виробничий спад. По суті, ситуація характеризується як системна криза на тлі розвитку стагфляції. Це критична ситуація, що ставить під загрозу майбутнє української держави (Системна криза в Україні 2014: 4).

Можна виділити такі етапи протікання загальнонаціональної кризи:

1) наростання соціального невдоволення широких верств населення через невіршеність соціальних проблем і зниження рівня життя;

2) розкол у правлячих колах, який обумовлений тим, що різні сегменти влади пропонують різні шляхи виходу з кризи;

3) різко падає авторитет пануючих інститутів, оскільки виявляється їхня нездатність поліпшити ситуацію, виконувати

зобов'язання, обіцянки, адресовані суспільству;

4) підвищується політична активність широких мас, які, зрозумівши безвихідність ситуації, що склалася, шукують свої шляхи виходу з кризи і висувують політичні вимоги;

5) закінченням кризи є перехід до нової соціальної системи або кардинальна перебудова існуючої соціальної системи (Чекменєва 2016)

Незалежно від того, наскільки раптово виникла кризова ситуація, існують певні сигнали, які не завжди вчасно зафіксуються, або їм не надається належної уваги. Інший випадок, коли кризова подія може бути непоміченою, допоки її вплив не стане аж надто очевидним, як сніжний ком.

Щодо якісних характеристик кризи, вона є глибоким та багаторівневим процесом і може:

1) тривати малий, або значний проміжок часу, мати різну глибину, інтенсивність, охопт та масштаб;

2) сценарій може змінитися залежно від дій, що застосовуються для її подолання, або бездіяльності, причин і факторів, що її спричинили (Шпачук 2010)

Згідно з Р. Хітом, кризова ситуація має три основні періоди (Хіт 2012: 325):

1) докризова ситуація – передумови та настрої, які стали підґрунтям для виникнення кризи. На цьому етапі можна зафіксувати попереджувальні сигнали і початок кризи;

2) кризова ситуація – настання самої кризи, вибух негативних громадських виступів, обурення, неконтрольовані потоки інформації;

3) післякризова ситуація – заходи, спрямовані на розв'язання кризи

У рамках сучасної теорії криз ми звернемося до моделі, запропонованої економістами У. Крістеком і Г. Лехнейзенном. Саме їхня модель життєвого циклу криз отримала найбільш широке визнання в макроекономіці. Відповідно до цієї моделі, кризова ситуація в цілому проходить 4 фази:

1) квазінормальний стан: кризова ситуація є лише потенційно можливою, ознаки кризи лише практично не піддаються виявленню, відбувається спад (зниження показників, що характеризують результати фінансово-господарської діяльності);

2) латентна (прихована) криза: подальше погіршення результатів діяльності

підприємства під впливом внутрішніх причин. Імовірність фінансової неспроможності різко зростає, але не сприймається менеджментом в силу недосконалості використовуваного інструментарію;

3) усвідомлена криза: деструктивні процеси усвідомлюються менеджментом, в той час як їх інтенсивність різко зростає;

4) непереборна криза – криза, якої неможливо уникнути.

3 точки зору комунікації, можна також прослідкувати певну етапність наростання кризи:

1 етап – після виникнення кризової ситуації згадування в ЗМІ виростають у десятки разів порівняно зі звичайним періодом. Можливе неправдиве висвітлення події.

2 етап – підключення коментарів, здогадок, чуток від експертів, керівників спецслужб, активне обговорення у спільнотах та соціальних мережах, поява та розповсюдження мемів, карикатур, вірусних відео та гіф-зображень.

3 етап – в залежності від характеру кризи – початок панічних настроїв в публікаціях, винесення теми в топ-10 тем тижня.

4 етап – в разі, якщо інцидент вичерпано, згасання інтересу до події (Krystek 1987: 22).

Як бачимо, що кожна кризова ситуація має тенденцію до згасання, однак вона завдає непоправної шкоди репутації представникам влади та владним структурам.

У середині владної структури криза має такі характеристики:

1. Раптовість. Ситуація виникає раптово і всупереч очікуванням.

2. Відсутність контролю. Втрачається контроль над подіями і їх впливом на структуру.

3. Терміновість завдань. Превалюють термінові і невідкладні, але не завжди важливі завдання. Часу на реакцію обмаль.

4. Стрес. Інформація про ситуацію, що склалася постійно змінюється. Панує атмосфера стресу і невпевненості в майбутньому.

З'ясувавши за допомогою моніторингу, яка ймовірність настання кризових процесів або виявивши ознаки кризи, що вже почалася, важливо зрозуміти, на якому етапі розвитку кризової ситуації знаходиться суспільство.

Основні ознаки передкризової ситуації можна визначити за допомогою такої логічної послідовності (Seitel 1992: 544):

1) здивування з приводу несподіваної події – повідомлення про проблемну ситуацію приходить несподівано;

2) недостатність інформації, ескалація подій – неприємні події розвиваються занадто стрімко, за ними не встигають стежити ЗМІ;

3) поступова втрата контролю над ситуацією;

4) зростає зовнішній тиск – все наповнене чулками, всі вимагають коментарів;

5) поширення панічних настроїв.

Коли криза остаточно вибухнула і вже ідентифікована експертами як певна кризова ситуація в конкретній області, важливо правильно визначити фазу кризи. У процесі розвитку кризи державного управління прийнято виділяти три етапи (Антикризисное управление 2001: 79).

Початковий (перший) етап кризи пов'язаний із виникненням і поширенням численних конфліктних точок у різноманітних сферах політичної системи суспільства. При цьому гнучкі демократичні системи в процесі подолання кризової ситуації здатні вийти на якісно новий рівень розвитку, чому сприяє створення нового балансу сил і інтересів. Криза державного управління в подібних випадках несе у собі позитивний, коригувальний потенціал, є індикатором областей, які потребують більш пильної уваги з боку державної влади і, можливо, впровадження нових стабілізуючих факторів. У жорстких (авторитарних) політичних системах кризи, навпаки, виконують деструктивну функцію, здатні призвести до дестабілізації, а в крайньому випадку – і до руйнування самої політичної системи.

Другий етап кризи характеризується проявом розладу структурно-функціональної системи державного управління. Стає очевидним невідповідність способів регулювання новим політичним і соціально-економічним умовам.

Третій етап кризи передбачає подальший розвиток кризової ситуації, під час якої триває загострення існуючих в різних сферах держави і суспільства протиріч. Цьому етапу відповідають руйнування політичних структур, втрата державною владою своєї цінності і найважливішої функції – управляти процесами, що

відбуваються в соціально-економічній і політичній галузях.

Після цього етапу за допомогою прийнятих антикризових заходів система може почати виходити з кризи, якщо будуть проведені функціональні або структурні реформи. Проте в реальній політичній практиці між різними етапами розвитку кризи немає чіткого розмежування: вони можуть перетинатися, а іноді і протікати паралельно. Але початку кризи завжди передують певні комбінації умов. Відповідно до подібних розумінь, криза не є повністю непередбачуваною подією. Завдання фахівця у сфері антикризового менеджменту – передбачити початок кризи за допомогою аналізу комбінації подій і не допустити її розвитку. «Бути готовим до всього!» – таким має бути гасло сучасного антикризового менеджера (Бабушкіна 2012, 130).

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що кожна окрема криза має свою структуру і перебіг розвитку. Кризу не завжди можна передбачити та попередити, вона може мати різний рівень ескалації та масштаб, вплив на репутацію, проявлятися на різних рівнях. Основними фазами, які притаманні кожній кризі є, поперше, наявність певних попереджувальних сигналів, по-друге, початок кризової ситуації, по-третє, спад, який відбувається або внаслідок ліквідації кризових наслідків, або в результаті краху об'єкта кризи. У цілому головне правило антикризових комунікацій – планувати і тільки потім діяти, адже кожен крок та кожне слово, озвучене владою, мають вагомий значення для характеру перебігу кризи та іміджу влади. Реакція на кризу має бути швидкою та послідовною.

ЛІТЕРАТУРА

Забеліна І.О. Діагностика та прогнозування політичних криз *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2014. Вип. № 49. С. 219-225.

Дидьє Д. М. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе *Экономическая наука и практика* (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013 г.). Чита : Изд-во Молодой ученый, 2013. С. 1-4.

Юсип О.Л. Взаємозв'язок системної кризи економіки країни та кризи публічного управління *Теорія та практика державного управління* : зб. наук. праць. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2016. Вип.3(54). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/2/10.pdf> (дата звернення: 6.06.2018)

Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. /Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський та ін.; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2014. 132 с

Чекменёва Т.Г. Политические кризисы: понятие и типология. Январь, 2016. URL: <http://vadim-galkin.ru/politics/policy/politicheskie-krizisy-ponyatie-i-tipologiya/> (дата звернення: 7.06.2018)

Шпачук В. Життєвий цикл кризи та його врахування у практиці державного управління *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 166-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_4_53 (дата звернення: 6.06.2018)

Хіт Р. Кризовий менеджмент для керівників: Пер. з англ. К.: Наукова думка, 2012. 566 с.

Krystek U. Unternehmenskrisen. Beschreibung, Vermeidung und Bewältigung überlebenskritischer Prozesse. Wiesbaden, 1987. S.21-23.

Seitel F. P. The practice of Public Relations. N. Y., 1992. P. 545.

Антикризисное управление / под ред. Э. М. Короткова. М., 2001. С. 79-80.

Бабушкіна Е.А., Бирюкова О.Ю., Верещагіна Л.С. Антикризисное управление: учебное пособие. Саратов: Научная книга, 2012. 159с. URL: <http://www.iprbookshop.ru/6260.html> (дата звернення: 6.06.2018).

ELECTORAL SYSTEM REFORM: POSSIBLE EFFECTS FOR KHARKIV REGION

The perspectives of adoption the proportional representation system with open regional lists for parliamentary election in Ukraine are investigated. The strategies of main political actors and deputies in Kharkiv region regarding electoral reform are analyzed. In the empirical part of the study the modeling of mandates distribution under a new electoral system was conducted. The modeling was based on the data of sociological surveys and the results of recent elections to the regional council.

Key words: electoral system, electoral code, electoral threshold, open lists, distribution of mandates, neopatrimonial regimes.

Авксентьев А. О.

**РЕФОРМА ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ: МОЖЛИВІ ЕФЕКТИ
ДЛЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Досліджуються перспективи прийняття пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками для проведення парламентських виборів в Україні. Аналізуються стратегії ключових політичних акторів і народних депутатів від Харківської області щодо електоральної реформи. В емпіричній частині дослідження проводиться моделювання розподілу мандатів за новою виборчою системою на підставі даних соціологічних опитувань і результатів останніх виборів до обласної ради.

Ключові слова: виборча система, виборчий кодекс, прохідний бар'єр, відкриті списки, розподіл мандатів, неопатримоніальні режими.

Авксентьев А. А.

**РЕФОРМА ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ: ВОЗМОЖНЫЕ ЭФФЕКТЫ ДЛЯ
ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ**

Исследуются перспективы принятия пропорциональной избирательной системы с открытыми региональными списками для проведения парламентских выборов в Украине. Анализируются стратегии ключевых политических акторов и народных депутатов от Харьковской области в отношении электоральной реформы. В эмпирической части исследования производится моделирование распределения мандатов по новой избирательной системе на основании данных социологических опросов и результатов последних выборов в областной совет.

Ключевые слова: избирательная система, избирательный кодекс, проходной барьер, открытые списки, распределение мандатов, неопатримониальные режими.

In 2019 the next parliamentary election will be held in Ukraine, but the question of which electoral system would be chosen is still debatable. At the same time the electoral formula alongside with voters' preferences determines the final result. For understanding the electoral systems' role it is enough to think of the Ukrainian parliamentary elections in 2012, where more votes were given for the so-

called parties of «democratic coalition», but the parliamentary majority was formed by the Party of Regions and the communists because of the introduction of the parallel system a year earlier.

In November 2017 Verkhovna Rada adopted in the first reading the Draft of Electoral Code (Проект Виборчого кодексу України, 2015), which provides the introduction of a proportional representation system with open regional lists. The final decision was frozen because of the presence of 4 thousand deputy amendments (Відкриті списки, 2018), while

the main players calculate the possible layouts and choose the most beneficial format of the electoral model.

In this article the problem of choosing the optimal electoral system in Ukraine is explored from the point of view of power strategies for the elections 2019. In the second part of the article, the focus is shifted to Kharkiv regional level – how can the reform of the electoral system affect the electoral landscape of the front-line region and is it really contrary to the interests of acting deputies of Kharkiv region?

The issue of the study of elections and their influence on the political process is of particular importance in modern political science. The undoubted classic in this area is M. Duverger (Дюверже 2000); besides him, among the list of researchers, it is possible to allocate such names as S. Lipset, K. Arrow, A. Lijphart, S. Rokkan, G. Sartori and more others. Among the Ukrainian researchers, in the first place, it is worth noting such names as Y. Shveda,

A. Romanyuk, O. Fisun, V. Fesenko, Y. Levenets, T. Bevz, I. Polischuk, O. Romanyuk and others.

Majority component and its significance.

Since the first parliamentary elections in the independent Ukraine, diametrically opposed electoral models have been tested – a pure majority system (1994), a parallel system (1998, 2002, 2012, and 2014), list proportional representation (PR) with closed national lists (2006, 2007). The process of changing the electoral formula was often characterized by:

(1) the closeness to the date of the next election;

(2) the opportunistic calculation in terms of electoral expectations of players.

In other words, the reform of the electoral system has been carried out on the eve (sometimes less than 1 year) before the next elections, based not on the objective comparison criteria, but on potential benefits for influential participants of the electoral process.

Year	System	Parties represented		Result (%) of party-winner	Amount (%) of votes for failed parties	Average result (%) of winners in constituency	I ₁₊₂ (%)
		Prop.	Total				
1994	Majority	-	15	-	-	-	-
1998	Parallel	8	18	24,65	32,24	30,19	34,05
2002	Parallel	6	10	23,57	24,28	35,68	43,55
2006	List PR	5	5	32,14	22,27	-	54,43
2007	List PR	5	5	34,37	11,42	-	65,42
2012	Parallel	5	9	30	6,88	45,32	55,54
2014	Parallel	6	10	22,14	22,53	36,62	43,96

*I₁₊₂ - the amount (%) of votes scored by the two most popular parties

Source: data from CEC (Позачергові вибори, 2014).

Special attention should be paid to the existing mixed parallel system, the majoritarian component of which is a traditional instrument

for strengthening the disproportionality in parliament to the favor of the presidential party.

Year	Party	% of PR part	% seats in VR
2014	Petro Poroshenko's Block	21,82%	34,2%
2012	Party of Region	30%	41,3%
2002	For United Ukraine	11,77%	22,4%

Source: data from CEC (Позачергові вибори, 2014).

In the theory the relationship of various types of parties to majority systems is limited by two criteria:

- Firstly, «majoritarian component» is favourable to «large» parties (> 20-25% of the national rating) and is unfavourable to «small»

ones because of the very high «actual threshold»;

- Secondly, «majoritarian component» is favourable to parties with a geographically heterogeneous electoral base and is unfavourable to «homogeneous» parties.

However, in the context of neopatrimonial post-Soviet regimes, the presidential party is the main beneficiary of the majoritarian component of the electoral system. It was the «majoritarian component» that has helped Leonid Kuchma, Viktor Yanukovich and Petro Poroshenko significantly increase the size of their own fractions inside the parliament in comparison with the percentage that the party of power has got under the proportional component of the elections.

And that is not only «Ukrainian know-how» – for example, after the United Russia won less than 50% of the votes in elections to State Duma in 2011, Vladimir Putin has also decided to return the mixed system with the majoritarian component, and 343 of the 450 deputies were elected from the presidential party as a result of the elections 2016.

It was the dissatisfaction with the «majoritarian component» from the side of civil activists, individual politicians and Western partners of Ukraine that had launched the process of electoral reform in the autumn of 2017.

The main directions for criticism of «majoritarian component» are the following:

- (1) it creates non-competitive advantages for the party of power;
- (2) it preserves the parliament, is opposing to the emergence of new politicians inside Verkhovna Rada;
- (3) it increases disproportionality and the number of «discarded votes»;
- (4) it promotes the growth of electoral corruption (direct and indirect bribery, administrative resources, etc.).

As a result, in Ukrainian politics, there is a situation where criticizing of «majoritarian component» has become the rule of good tone for most public politicians, whereas its repeal de facto is unfavourable for everyone. The draft of Election Code was unexpectedly supported by 226 votes in the first reading (Верховна рада ухвалила 2017), it in part happened because of public «stigmatization of majoritarian component» and, to a greater extent, because of external pressure from Western partners.

Thus, at the moment, the following scenario has developed in relation to the Electoral Code.

1. The bill was passed in the first reading, and more than 4 thousand deputy amendments were submitted to it and, according to the prediction of one of the co-authors of the Code, Alexander Chernenko, its consideration will be prolonged until the middle of summer.

2. Since the introduction of a List PR with open lists was stated in the «coalition

agreement» (Відкриті партійні списки 2018), and the head of the EU Delegation in Ukraine, Hugues Mingarelli, pointed out clearly that «electoral reform is one of the main elements of the EU-Ukraine Association Agenda» (Мінгареллі закликав 2018), the government cannot openly oppose to the adoption of the Code in the second reading.

However, the bill No. 7366 on introducing a pure majority system (Проект Закону про вибори, 2017), registered in December 2017 by Oleg Barna («Petro Poroshenko's Block» fraction) suggests that it is the acting system that could be set as a «compromise» in the end. And under the guise of a «reform», point corrections would be implemented to the current law, for example, the tightening of responsibility for bribery or the limitation of public advertising, which de facto would only strengthen the non-competitive advantages for the party of power.

The only question is who would be this party of power at the time of the parliamentary elections. In the case of Petro Poroshenko failure during the presidential election (if they do not occur simultaneously with the parliamentary elections), many deputies, who were elected under «majoritarian component» and are oriented to him now, would certainly move to the winner's team, so canceling the «majoritarian component» could be considered as an «insurance», i.e. as a compromise «minimax» strategy of the president.

3. Despite the large-scale campaign (Акція за Велику політичну реформу, 2017) to promote the list PR with open lists and the «stigmatization of the majoritarian component» in the media, there is parity in the Ukrainian society concerning the choice of the electoral model. Thus, according to the results of a survey conducted on September 22-27, 2017 by the sociological service Razumkov Center (Українці підтримують, 2017), the total number of respondents who argue for the implementation of a list PR with open lists (34%) is balanced by supporters of the current system (17%) and a pure majority system (16%).

Let's move from the Ukrainian level to the regional level further, and model possible scenarios and strategies for key regional players in the context of the possible adoption of electoral reform.

Electoral reform for Kharkiv region. It has been predictable that for the most part deputies from Kharkiv have not supported the draft of the electoral system reform – none of the 14 deputies who were elected under «majoritarian

component» voted for it. Only 6 of the 23 acting deputies, who represents Kharkiv region, voted for the draft of Electoral Code. In this case, the absence of votes «against» should not be confusing– there were only three of them for the whole parliament – the options «did not vote»

or «absent» allow adjusting the position before the second reading with less image costs.

Deputy	Fraction / group	Voting for the Code
Kobtsev Mykhailo	Petro Poroshenko's Block	For
Trygubenko Sergii	Petro Poroshenko's Block	Absent
Belovol Oleksandr	Vidrozhennia	Did not vote
Katsuba Volodymyr	Vidrozhennia	Did not vote
Mysyk Volodymyr	Vidrozhennia	Did not vote
Ostapchuk Victor	Vidrozhennia	Absent
Pysarenko Valeriy	Vidrozhennia	Did not vote
Svyatash Dmytro	Vidrozhennia	Absent
Khomutynnyk Vitaliy	Vidrozhennia	Did not vote
Denysenko Anatoliy	Non-fractional	Did not vote
Muraev Yevgen	Non-fractional	Absent
Girshfeld Anatoliy	Volya Narodu	Did not vote
Feldman Oleksandr	Volya Narodu	Did not vote
Gerashchenko Anton	Narodnyi Front	For
Yefremova Iryna	Narodnyi Front	For
Kirsch Oleksandr	Narodnyi Front	Did not vote
Dobkin Dmytro	Oppositionnyi Bloc	Absent
Dobkin Mykhailo	Oppositionnyi Bloc	Absent
Rabinovich Vadym	Oppositionnyi Bloc	Absent
Shentsev Dmytro	Oppositionnyi Bloc	Did not vote
Kosheleva Alena	Liashko's Radical Party	For
Markevich Yaroslav	Samopomich	For
Semenukha Roman	Samopomich	For

Source: website of Verkhovna Rada of Ukraine (Проект Виборчого кодексу України, 2015)

But is the fear of the deputies who were elected under «majoritarian component» of Kharkiv region justified before the new system? In order to understand, we are modeling the distribution of the deputy mandates from Kharkiv region with the implementation of a list PR with open regional lists.

However, in our opinion, the relevant electoral context both at the Ukrainian and Kharkiv regional levels differ greatly from October 2014, so we are making two versions of the modeling, which are based, first, on the results of the elections to Kharkiv regional council in 2015, and, second, on the latest sociological research (winter 2017-2018).

Both approaches have both obvious advantages and disadvantages, but in any way they will allow not only to show how the list PR

with open regional lists works, but also to predict possible changes in the electoral landscape of Kharkiv region when the Code is adopted.

I. Modeling that is based on the results of the elections to Kharkiv Regional Council in 2015. Let us take the consolidated results for all regional councils (Місцеві вибори в Україні, 2015) (in order to «cut off» the parties that did not overcome the threshold) and the results of voting specifically in Kharkiv region (Обрані на відповідних виборах, 2015) as an empirical basis for the research. That is the last election that was held in the whole region, and the party Vidrozhennia, which has been dominated across Kharkiv region, has already taken part in it.

Party	Votes	%	M (5%)	M (4%)	M (3%)	M (2%)	M (1%)	M (0%)*
Vidrodzhennia	320895	35,47%	14	14	13	13	13	11
Petro Poroshenko's Block	126776	14,01%	5	5	5	5	5	4
Oppositionnyi Bloc	122673	13,56%	5	5	5	5	5	4
Samopomich	77618	8,58%	3	3	3	3	3	2
Nash Krai	72359	8,00%	0	3	3	3	2	2
Batkivshchyna	47551	5,26%	2	2	2	2	1	1
Volunteer party	26507	2,93%	0	0	0	0	0	0
Liashko's Radical Party	24278	2,68%	1	1	1	1	0	0
Ukrop	20685	2,29%	0	0	0	0	0	0
Nova Derzhava	20422	2,26%	0	0	0	0	0	0
Svoboda	15481	1,71%	0	0	0	0	0	0
DarthVader'sBlock	8830	0,98%	0	0	0	0	0	0
Syla liudei	8781	0,97%	0	0	0	0	0	0
Socialists	6041	0,67%	0	0	0	0	0	0
Sylna Ukraina	5913	0,65%	0	0	0	0	0	0
TOTAL	904810	100%	30	33	32	32	29	24
Quota (number of votes /% required to receive 1 mandate)			21410	22648	23561	24491	24491	27619
			2,37%	2,50%	2,60%	2,71%	2,71%	3,05%

* in the absence of a formal threshold (and periodically there is the appeal to abolish the threshold), the actual (natural-arithmetic) threshold will be $1/450 = 0.22\%$ (there will be votes which party should obtain for guaranteed 1 mandate); M (N%) – number of mandates at the threshold in N%

Source: modeling based on the CVC data (Обрані на відповідних виборах, 2015).

Let us start with more general comments to the model (true for any values of party support), and then go directly to the results of the distribution of mandates for a given electoral input variable.

First, we should pay attention to how the «quota» is formed – the number of votes/percent that the regional party list must get for obtaining one mandate. The «quota» is calculated as a quotient from dividing the sum of all the votes (over all in Ukraine) that were given for the parties overcoming the threshold, for the number of mandates distributed (in our case, it is 450).

Taking into account that the quota increases with the lowering of the formal threshold, parties regional lists would become harder to receive mandates with a lowering (or abolition) of the threshold. Accordingly, a greater number of mandates would be distributed among closed national lists (the so-called «compensatory level» of the electoral system). In other words, it turns out a paradoxical situation, in which a possible lowering of the formal threshold would weaken the role of open regional lists.

At the same time, long before the elections, it is possible to predict the range of values in which the «quota» appears – in our modeling party should get from 21.4 to 27.6 thousand votes (2-3%) to obtain one mandate. Oleksandr

Feldman, for comparison, won in the single-member district No.174 (Відомості про підрахунок голосів, 2014) with a result of 47.7 thousand at the parliamentary elections in 2014. That is, with a 5% barrier, and being nominated from the «passing» party, his personal support only in the territory of district No. 174 would be enough to obtain two mandates. Approximately «one and a half mandates» within one «base district» have deputies Vladimir Mysik (district №172 – 36 thousand votes) and Dmitry Shentsev (district No. 176-34.3 thousand votes). The least of the «personal votes» in 2014 had Anatoly Hirschfeld (county No. 179 - 15.8 thousand), Alexander Kirsh (district No. 169 - 18.6 thousand) and Vitalyi Homutynnik (district No. 171 - 19.6 thousand) - their personal support in their districts is less than the «quota».

In other words, for deputies who were elected under «majoritarian component», who are confident in their supporters, the new electoral system is not a threat, but an opportunity to convert their rating into receiving 2 or more mandates. Although, of course, under such an electoral model, the deputy who was elected under «majoritarian component» is less autonomous (in particular, he/she cannot be self-nominated) and can become a hostage of party support on the nationwide level.

Secondly, as for the actual results of modeling at the indicated number of votes, which different parties could get, then, Kharkiv region would receive 30-33 mandates with a plausible formal threshold of 3-5%. At the moment the region is represented by 23 deputies in Verkhovna Rada. The system works in such a way that the region gets the more mandates, the less votes are cast in it for the party that has not overcome the threshold.

II. Modeling that is based on the results of sociological research. The main advantage of modeling that is based on the results of sociological research is the more relevant values of the level of support for parties. On the other hand, there is the problem of insufficiently large sample within a separate region, the need to «re-weigh» the results (proportionally distributing «those who found it difficult to answer» so that the amount of meaningful alternatives would be 100%), as well as the reliability of published researches in open access.

To illustrate these methodological problems, let's consider the last two publications of the results of sociological research (for 2018), that were conducted in Kharkiv and the region.

•February 2018, sociological service «Ukrainskyi nastup» (Соціологічна служба 2018): «Zazhyttia» – 11%, «Christian Sotsilists» – 9%, «Oppositionnyi Bloc» – 8%, «Batkivshchyna» – 4%, «Vidrodzhennia» – 4%, «Petro Poroshenko's Block «Solidarity»» – 3%, NashKrai – 2%, Liashko's Radical Party – 2%, Samopomich – 2%, «Hromadianska pozytsiia» – 1%, «I will not vote» – 33%, «It is hard to answer» – 25%.

It is difficult to believe for locals that the current rating of «Vidrodzhennia» is only 4% - it is probably the mistake of the drafters of the questionnaire who put the name of Victor Bondar, and not Gennady Kernes (that Kharkiv residents associate with him this political party) near the name of the party in the brackets.

• January 20-26, 2018, the Sofia Center: «Oppositionnyi Bloc» is leading with a large

margin in the electoral sympathies of Kharkiv residents» (В электоральных симпатиях 2018). The survey is notable for the fact that the drafters of the questionnaire «forgot» to include «Vidrodzhennia». The website of the «Oppositionnyi Bloc» is regularly quoted by the president of the Sofia center, Andrii Yermolayev, who has been cooperating with Sergiy Levochkin for a long time.

Regarding these disadvantages pointed out of the two most recent studies, let us turn to a survey conducted by sociologists from the «Slobozhansky rating» organization in December 2017. The research (СМІ опублікували результати 2018), the results of which we take as a basis for modeling, is also, to put it mildly, not ideal. First, nothing is known about its authors from the «united pool of sociological services of Kharkiv region «Slobozhanskyi rating»». Secondly, the sum of all the alternatives in the question of party preferences is 105%, which, however, can be explained by the «rounding effect» (all results are given in whole numbers). Thirdly, the research was held in December 2017, and because of this, Mykhailo Dobkin's fresh party project «Christian Socialists» is not present in the questionnaire.

Nevertheless, it was stated in the information about the research that the survey was conducted on the territory of the whole region, and not only in Kharkiv, with the representative sample of 1856 respondents, which distinguishes the poll from the previous two surveys.

To calculate the «quota» we use the value of the turnout in Kharkiv region at the level of voter turnout during the parliamentary elections in 2014, which was 45.32%. As for the amount of votes won by the parties that overcame the threshold, we are taking the average for all parliamentary elections in Ukraine – 76% (that is, on average, 24% of the votes are collected by parties that do not pass to the parliament). With such parameters, the quota value $Q = 26\ 633$ votes (or 2.78%).

Party	Re-weigh %*	Votes*	M1*	M2*	M3*
Vidrodzhennia	39,47	378071	14,20	14	0
Za zhyttia	15,79	151228	5,68	5	5
Oppositionnyi Bloc	13,16	126024	4,73	4	4
Batkivshchyna	7,89	75614	2,84	2	2
Petro Poroshenko's Block	5,26	50409	1,89	1	1
Samopomich	3,95	37807	1,42	1	1
Hromadianska pozytsiia	2,63	25205	0,95	0	0
Nash Krai	2,63	25205	0,95	0	0

Liashko's Radical Party	1,32	12602	0,47	0	0
Svoboda	1,32	12602	0,47	0	0
Narodnyi Front	1,32	12602	0,47	0	0
Spravedlyvist	1,32	12602	0,47	0	0
Rukh Novykh Syl	1,32	12602	0,47	0	0
Ukrop	1,32	12602	0,47	0	0
Your option	1,32	12602	0,47	0	0
TOTAL	100	957779	35,96	27	13

* in the second column, the “re-weighted” percentages of party support are given (i.e., the category of «it is hard to answer» is proportionally distributed among all meaningful alternatives, so that their sum is 100%), in the third – is the number of votes that parties could get for a given support and turnout at 45.32%, in the fourth – is the share of mandates that parties could get, in the fifth – is the whole values of the received mandates by parties, in the sixth – is the whole numbers of mandates according to the data of Ukrainian sociology (Результаты социологических опросов, 2018).

Source: modeling that is based on the results of the survey of the «Slobozhanskyi rating» (СМІ опублікували 2018).

As we see in the second version of the modeling, in the case of the failure of «Vidrozhennia» to enter the parliament, Kharkiv region risks to be underrepresented and receive only 13 mandates (representative, that is proportional to the number of voters, it would be according to the current system 27 mandates and to the new one - 31-32). It should be noted that the current sociology does not take into account the electoral strategy of the Petro Poroshenko's Block «Solidarity», the result of which would obviously be higher than the sociological predictions in the elections.

As for the electoral landscape of the region as a whole, we are analyzing it in the traditional binary optics of dividing parties into two camps – the so-called «pro-Maidan» and «anti-Maidan». According to the results of the parliamentary elections in 2014, these two camps have got approximately the same amount of votes on a proportional basis, but in the single-member districts the result was 13 out of 14 (except Oleksandr Kirsch, the nominee of “People Front”) elected deputies who have represented the «anti-Maidan» block.

Relevant sociology indicates a change in the balance of party support in favor of the «anti-Maidan» block of the electoral successors of Party of Regions – Vidrozhennia, Za Zhyttia, Oppositionnyi Bloc and Nash Krai have rating of about 70% in total. At the same time, the balance 70/30 is not converted even in 30% of the mandates for the parties of the «pro-Maidan» block, when we are modelling M1 («Vidrozhennia» overcomes the threshold) the «pro-Maidan» camp receives only 15% of the mandates (4) due to the splitting of the electoral field by a large number of parties.

Therefore, we obtain the following layouts for key players and acting deputies based on the results of the modeling.

1. When we are talking about the electoral dominant of the region – the party «Vidrozhennia» – one can come to the conclusion that the new electoral system would open new opportunities for Kharkiv political party: now there are 7 Kharkiv citizens in their parliamentary fraction, and 13-14 members of «Vidrozhennia» from Kharkiv region would take seats in Verkhovna Rada at the result of 35% according to proportional model. However, this all would happen in case when the threshold is overcome at the national level and in other regions (with the exception of Dnepropetrovsk region and Transcarpathia) the party has rather weak positions. Based on these risks and prospects, the Kharkiv group of the party «Vidrozhennia» may be interested in adopting the Electoral Code with lowering of the threshold to at least 3%.

The second way is to unite with any party that overcomes the threshold at the national level. The most likely and organic partner is «Za Zhyttia». It is possible that the party of Mykhailo Dobkin «Christianski Socialisty» (if Vadym Novynskyi does not join the project with his resources) would be absorbed by the party «Za Zhyttia» on the eve of the parliamentary elections, and the presence of his own party project would strengthen Mikhail Dobkin's position in the negotiation process. In this case, «Za Zhyttia» could become a «party of the Kharkiv Party of Regions» that won the competition for the electoral legacy of Party of Region from the «Oppositionnyi Bloc», and

Kharkiv region would become the base region for this political force.

2. Equally, new opportunities are opening up for Kharkiv Petro Poroshenko's Block «Solidarity», which could bring 5 deputies if it repeats its result of 2015 (14.01%) or 2014 (15.17%). In addition, someone from Kharkiv (perhaps the head of the Presidential Administration, Igor Rainin) could pass through a closed national list (there are still about 10-15 seats on this list).

Let's compare this perspective with the chances under the current system. If the pass-through part of the list of Petro Poroshenko's Block included the 63 of first numbers of the list in 2014, – then it is likely to shrink to ~ 40-45 in 2019. What kind of quota for Kharkiv residents in this TOP-40 list could Igor Rainin hope for? It is unlikely that more than 2-3 places, including him. How many single-member districts could candidates from the Petro Poroshenko's Block «Solidarity» win? At the moment, the deputy of the Regional Council Anatoliy Rusetskyi (district No. 178) has quite a high chance of winning, where his opponents are likely to be the acting deputy Dmytro Dobkin and businessman Valery Dema. In 10 out of the remaining 13 districts chances are extremely little (it is more realistic to succeed over the acting deputies in districts No. 169, No. 175, No. 179).

In the case of Petro Poroshenko's victory in the presidential election, the option of co-opting the acting deputies who were elected under «majoritarian component» in the Petro Poroshenko's Block «Solidarity» team opens, but the level of their loyalty not to the first president in their deputy's career would not be so high. The most possible candidate for such «co-optation» is Anatoliy Hirschfeld (district No. 179, a victory with the result of 24.2%): territorially the core of his electorate is the residents of Lozova, whose mayor (Sergey Zelenskyi) has already been co-opted into the local team of Petro Poroshenko's Block «Solidarity».

However, the amount of mandates for the current Kharkiv team of the President from the involvement of Anatoliy Hirschfeld or someone else would not increase. Thus, for the Kharkiv group Petro Poroshenko's Block «Solidarity» if «electoral machines» function effectively on the principle of the techniques tested in the united territorial communities, the new electoral system rather opens up opportunities than creates obstacles.

3. For Kharkiv organizations of other «pro-Maidan» parties – they are «Samopomich»,

«Hromadianska pozytsiia», Liashko's Radical Party – it is favourably to reject the majority component, where they almost have no chances for mandates. An exception could only be «Batkivshchyna», if Yulia Tymoshenko wins the presidential election.

Thus, the current members of Verkhovna Rada and the active deputies of the regional/city councils could fully hope for the mandates under the new system and the successful electoral dynamics of their party brand at the Ukrainian level. In general, Kharkiv activists of the liberal democratic camp are interested in the new system with open lists, since their recognition is quite equally distributed throughout Kharkiv territory (rather than concentrating in one district, as in many acting deputies who were elected under «majoritarian component»). At least, the results would not be worse than in 2014, when activists tried to get votes under «majoritarian component», but have got 3-4% in the districts.

General conclusions.

I. «Euro-reforms» in the different spheres of Ukraine's public policy unites the need for voting for the relevant decisions in Verkhovna Rada. Consequently, the prospects for all reforms depend on the principles of forming the parliament, and, in this case, the changing of the electoral system is the basic «euro-reform». The combination of closed national lists and single-member districts strengthen patronage-client networks, contributing to the reproduction of the neo-patrimonial regime. The main beneficiary of a mixed parallel system is traditionally the presidential party that is co-opting deputies who were elected under «majoritarian component».

The necessity of electoral reform has been repeatedly emphasized by Ukraine's western partners, which link the renewal of the political class with the changing in the law on elections. Consonant ideas were put in the basis of the action «For a great political reform!», due to which the Draft of Electoral Code appeared on the parliamentary agenda in November 2017.

II. After a quite unexpected adoption of the electoral code in the first reading by 226 votes, the electoral reform has been «paused» – more than 4,000 deputy amendments were submitted to the bill, which would be considered until the summer as Oleksandr Chernenko (the draft co-author) has predicted. The registration in Verkhovna Rada the bill of Oleg Barna with co-authors on the implementation of a pure majority system reduces the chances for the adoption of the electoral code in the second reading, «shads» the current system and

presents it as a «compromise». Taking into account the external and internal pressures, as well as the inability to openly sabotage the electoral reform by the authorities, the option with a «quasi-reform» is possible— the system is still old, but some «anti-corruption» changes are made in it (may include campaign financing, advertising, responsibility for bribery, falsification, etc.).

The results of our conducted expert blitz-poll showed that Kharkiv experts do not believe in the adoption of the election code in the second reading: only 2 out of 24 respondents believe that the next parliamentary elections will be held on a list PR with open regional lists (16 chose the option «current system», 6 – «current with some changes»).

III. Despite the fact that the President demonstratively has stood out from the issue of choosing the electoral system, and has named it the competence of the parliament, de facto the prospects for electoral reform depend on the political will of Petro Poroshenko. And a list PR with open regional lists could be considered by him as a «minimax strategy» is favorable to him in case of failure in the presidential election in March 2019. Preservation of the current system is the «all-in-one game»: if all elections are held within the statutory deadlines, the «majoritarian component» in the autumn 2019 would help the winner of the spring presidential election to form a loyal parliament on patron-client principles. However, who would become this winner is an open question.

Focusing on Kharkiv regional level of politics, it should be noted that the negative attitude towards the electoral reform by the key players and acting deputies (only 6 out of 23 «Kharkiv deputies» supported the code in the first reading) is largely unreasonable. Due to the growth of electoral fragmentation on the Ukrainian level, the passing parts of the lists of parties would shrink, therefore, the electoral reform is rather favorable for the acting deputies who were elected under the «proportional component».

As for the 14 acting deputies who were elected under the «majoritarian component» from Kharkiv region, besides the negative in the form of the need to look for the «passing party», the reform has also a positive side— the opportunity to convert their support into several mandates by bringing «own people» in parliament. The «price of the mandate» varies from 21 to 28 thousand votes for different versions of the modeling, which would need to be collected throughout the region. In the election in 2014, 7 out of 14 Kharkiv deputies

who were elected under the «majoritarian component» won, have got more votes in just one district, that is, in 1/14 of the region. Electoral reform might be favorable to local organizations of the acting parties of power in Kharkiv region – «Vidrodzhennia» and Petro Poroshenko's Block «Solidarity», maximizing their representation in the new convocation of the parliament. Therefore, before taking a conservative stance on reform, Kharkiv politicians should evaluate more comprehensively the opportunities that the new system opens to them.

REFERENCE

Проект Виборчого кодексу України, 2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671 (дата звернення: 5.05.2018).

Відкриті списки і нові вимоги до кандидатів у Президенти: новації Виборчого кодексу. URL: https://zik.ua/news/2018/03/07/vidkryti_spysky_i_novi_vymogy_do_kandydativ_u_prezydenty_novatsii_vyb_orchogo_1280415. (дата звернення: 10.04.2018).

Дюверже М. Политические партии: пер. с франц. М.: Академический Проект, 2000. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Duverg/in dex.php. (дата звернення: 5.05.2018).

Позачергові вибори народних депутатів України. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd_2014/wr039?PT001F01=910. (дата звернення: 5.05.2018).

Верховна Рада ухвалила виборчу реформу у першому читанні. URL: <http://vybory.pravda.com.ua/news/2017/11/7/7149505/>. (дата звернення 7.11.2017).

Відкриті партійні списки у проекті Виборчого кодексу: спекуляції й реалії, 2018. URL: <http://socialdata.org.ua/vidkriti-partiyni-spiski-u-proekti-vi/> (дата звернення: 22.02.2018).

Мінгареллі закликав народних депутатів якнайшвидше завершити виборчу реформу. URL: <http://vybory.pravda.com.ua/news/2018/01/15/7149552/>. (дата звернення 5.05.2018).

Проект Закону про вибори народних депутатів України (за мажоритарною системою). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63088. (дата звернення 5.05.2018).

Акція за Велику політичну реформу: мітинг уся Україна. URL: <http://vybory.pravda.com.ua/news/2017/10/17/7149479/>. (дата звернення 5.05.2018).

Українці підтримують виборчу реформу – дані Центру Разумкова. URL: <http://vybory.pravda.com.ua/news/2017/12/19/7149544/>. (дата звернення 5.05.2018).

Проект Виборчого кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671. (дата звернення 5.05.2018).

Місцеві вибори в Україні 2015. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D1%96_%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%

97%D0%BD%D1%96_2015. (дата звернення 5.05.2018).

Обрані на відповідних виборах депутати місцевої ради. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=5441&PF7691=5441&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100. (дата звернення 5.05.2018).

Відомості про підрахунок голосів виборців в межах одномандатних виборчих округів. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp039?PT001F01=910>. (дата звернення 5.05.2018).

Соціологічна служба «Український наступ». URL: <https://www.slideshare.net/UkrN/2018-89296724>. (дата звернення 5.05.2018).

В електоральних симпатіях харьковчан с большим отрывом лидирует «Оппозиционный

блок», - опрос "Софии". URL: <https://ukranews.com/news/544782-v-ehlektoralnykh-sympatyuyakh-kharkovchan-s-bolshym-otryvom-lydyruet-oprozycyonnyu-blok-opros-sofyu>. (дата звернення 5.05.2018).

СМИ опубликовали результаты опроса Харьковчан по выборам президента. URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2018-01-04/smi-opublikovali-rezultaty-oprosa-harkovchan-po-vyiboram-prezidenta/117720>. (дата звернення 5.05.2018).

Результаты социологических опросов. URL: http://ukraine-elections.com.ua/socopros/parlamentskie_vybory. (дата звернення 5.05.2018).

УДК: 323.2-042.3: [323.1 + 316.34]

Попков Д. О.

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ЯК ЧИННИК КОНСЕНСУСУ В РОЗКОЛОТОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглядається механізм функціонування виборчої системи з точки зору сприйняття її у якості інституту консолідації розколотого суспільства. Акцентується увага на необхідності забезпечення консенсусу не лише на стадії прийняття політичних рішень представницькими органами влади, але й на етапі їх формування. За допомогою міждисциплінарної аналогії з засадами оцінки прийнятності функціонування судових органів за усталеною міжнародною практикою показується важливість аспекту консолідуючої комплектації легіслатур для стабілізації суспільства.

Ключові слова: виборча система, об'єктивна безсторонність, ідентичність, розколоте суспільство, консоціація.

Попков Д. А

ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАК ФАКТОР КОНСЕНСУСА В РАСКОЛОТОМ ОБЩЕСТВЕ

Рассматривается механизм функционирования избирательной системы с точки зрения восприятия ее в качестве института консолидации расколотого общества. Акцентируется внимание на необходимости обеспечения консенсуса не только на стадии принятия политических решений представительскими органами власти, но и на этапе их формирования. С помощью междисциплинарной аналогии с принципами оценки приемлемости функционирования судебных органов согласно устоявшейся международной практике показывается важность аспекта консолидирующей комплектации легислатур для стабилизации общества.

Ключевые слова: избирательная система, объективная беспристрастность, идентичность, расколотое общество, консоциация.

Popkov D.

PRINCIPLES OF OPERATION OF THE ELECTORAL SYSTEM AS A CONSENSUS FACTOR IN A SPLIT SOCIETY

The article deals with the mechanism of functioning of the electoral system from the point of view of its perception as an institution for consolidating a split society. Attention is focused on the need to ensure consensus not only at the stage of political decision-making by the representative authorities, but also at the previous stage of their formation. The importance of the aspect of the consolidating bundling of legislatures for the stabilization of society is shown with the help of an interdisciplinary analogy of the principles of assessing the acceptability of the functioning of the judiciary according to established international practice.

Key words: electoral system, objective impartiality, identity, split society, consociation.

Через характерний для української дійсності динамізм у формулюванні та нетривалості сталого існування кожної редакції правил функціонування електоральної системи остання сприймається суспільною свідомістю скоріше як сфера, якщо не протилежна таким категоріям, як «стабілізація держави» і «консолідація суспільства», то, принаймні, як така що не належить до таких категорій. Питанням пошуку належного балансу та налагодження виборчої системи цікавились і опікувались фахівці у сфері політології, соціології, юриспруденції впродовж всього часу з моменту проголошення незалежності України, обираючи критеріями інтереси державотворення, розвитку політичної та партійної систем, просування демократії або забезпечення/збереження влади тих чи інших правлячих кіл. Своєю чергою, існуючий стан низького рівня довіри суспільства до органів влади, наявність глибоких ліній розмежування всередині соціуму (найочевиднішими ознаками чого є питання приналежності/захоплення храмів між різними конфесіями, запровадження нових правил функціонування мовного простору для ЗМІ та освіти, що викликають занепокоєння сусідніх країн, які проєціюють свій вплив на національні меншини в Україні, світоглядні розбіжності у ставленні до подій історичного минулого тощо), загроза цілісності території держави не лише через конфлікт, що триває на Сході України, але й через сепаратистські загрози в діяльності і позиції певних кіл етнічних меншин (залишимо поза увагою цієї публікації питання щодо причин та сприятливих чинників такої тенденції) і на Західних теренах держави, на фоні нового електорального циклу постійно актуалізує запит на чинники консолідації. Важливість відшукування таких чинників саме у сфері

інституційного дизайну виборчої системи підтверджується висновками таких відомих дослідників, як Р.Таагепера та М.С.Шугарт, згідно з якими особливості електоральної системи здатні викликати значні політичні наслідки і навіть розпад країни. При цьому вони слушно зауважують, що абсолютної свободи у виборі електоральної системи не існує, оскільки вона обмежена місцевими політичними умовами та традиціями, а електоральні системи є досить інертними (Таагепера 1997).

На нашу думку, в окреслених умовах жоден з напрямків теоретичного пошуку, результат якого потенційно здатен запропонувати рецепти об'єднувального впливу на суспільство, не може бути зайвим. Більш того, якщо належне осмислення та подальше налагодження ефективного, з точки зору суспільного консенсусу, функціонування виборчої системи дозволить перетворити цю суспільно-політичну сферу з джерела постійних протистоянь між політичними акторами, владою та суспільством, між сегментами такого суспільства у фактор постійного стабілізуючого впливу, то виграш від такого «перетворення» буде подвійним, адже «дестабілізуючий мінус» не тільки зникне, але й отримає додатковий «інтегруючий плюс».

Мета статті полягає у спробі змістити акцент теоретичних зусиль з практик прийняття рішень представницькими органами, на недооцінену, з точки зору консолідуючого впливу, сферу перетворення уподобань виборців у конкретні персони депутатів. На наш погляд, консенсусний вимір/потенціал політичних рішень може бути забезпечений не лише коаліційними процедурами згідно з логікою пропорційного представництва різних сегментів суспільства у владі, про які багато сказано послідовниками теорії консолідації демократії, але й самим механізмом

комплектації легіслатур – етапом, що передує функціонуванню утворених представницьких органів.

Серед загальновідомих учених, сферою дослідницьких інтересів яких є закономірності впливу електоральної системи на ландшафт та функціонування політичної арени можна назвати Дж. Сарторі, П. Норріс, А. Лейпхарта, Д. Горовіца, Х. Лінца, М. Уоллерстайна та інших. У контексті виділеної спрямованості статті на висвітлення чинника консолідації для розколотих суспільств важливо відмітити і постановку проблеми консенсусу в працях Г. Алмонда, М. Амстутца, К.-О. Апеля, Д. Аптера, Р. Даля, А. Етціоні, В.Кульмана та ін. У вітчизняній науковій публіцистиці з розкриттям певних аспектів окресленої проблематики можна виділити дослідження таких представників сучасних учених, як У. Мовчан (інституційний дизайн виборчої системи), Ю. Біденко (проблематика консенсусу та толерантності), А. Авксентьев (закономірності та наслідки застосування електоральної формули) та ін.

«Діагностика» виборчої системи та її подальше «налагодження/побудова» в бік збільшення ефективності в контексті будь-якого критерію оцінки вимагає, насамперед, цільового нормативного визначення меж застосування категорії та принципу її сприйняття. Під виборчою системою ми розуміємо інституційно оформлений механізм комплектації представницьких органів влади, що певною мірою кореспондується із підходом, який пропонує Д. Фаррелл (Farrell 2001: 4).

Специфіка запропонованого підходу до способу комплектації легіслатур полягає в оцінці здатності такого способу збільшити і участь, і відповідальність кожного окремого виборця у досягненні суспільного консенсусу. Дійсно, в ситуації, коли кроків назустріч один одному очікують від заангажованих акторів – лідерів сегментів розколотого суспільства, резервом підвищення ефективності процесу встановлення консенсусу і інтеграції суспільства може бути належним чином конвертована у владному вимірі політична позиція пересічного громадянина, ресурсний статус якого (коло привілеїв та економічних благ) не перебуває в такій залежності, як статус політичного/партійного діяча від рівня підтримки з боку мобілізованого та виділеного за примордіальними ознаками сегмента суспільства. Таким чином, можна припускати, що умовний «середній виборець» в силу вказаного рівня

залежності від ознак аскриптивної ідентичності має бути більш толерантним/консенсусоспроможним по відношенню до такого ж «середнього виборця» з іншого сегмента цього суспільства, ніж це можна очікувати від лідерів таких сегментів, які постійно і публічно експлуатують шміттівську формулу «ворог – друг» (Попков 2017: 29). Логічним наслідком цієї тези для визначеної мети є впровадження в «тіло» виборчої системи механізмів «підвищеної чутливості» до позицій саме таких «середніх виборців» та запровадження фільтрів проти подальшої політизації ліній розмежування.

Під інституційністю механізму комплектації представницьких органів мається на увазі не лише нормативна (юридична) фіксація, яка через певну декларативність та зазвичай неохопленість всіх наявних практик законодавчими приписами, схожа на філософську категорію «ідеї/належного», тоді як дійсність тяжіє до «факту/існуючого». Звісно, враховуючи регулюючу функцію права, забезпечену державним примусом, зв'язок між «існуючим» та «належним» є достатньо відчутним. «Жорсткість» такого зв'язку набуває особливого значення у світлі відміченого Дж. Сарторі спостереження про те, що порівняно з іншими елементами політичної системи, електоральними правилами легше маніпулювати в політичних цілях (Сарторі 2001). Тим не менш, достовірні результати аналізу вимагають дослідження саме наявного, в тому числі – імпліцитно, а не заплановано очікуваного.

Формування вимог до виборчої системи та описання її ознак і характеристик залежить, на нашу думку, від здатності виконувати найголовнішу функцію такої системи в розколотому суспільстві – сприяння його консолідації з метою стабілізації держави і запобігання її розпаду, тобто має виключно цільове (спеціальне) спрямування. Така консолідація має здійснюватися з усвідомленням піднятих на гору у суспільному дискурсі примордіально вмотивованих розбіжностей (Попков 2018: 113) з тим, щоб гострота такого дискурсу знижувалась ще на стадії формування інституції – суб'єкта ухвалення політичного такого рішення.

Справедливість цієї вимоги до виборчої системи пояснюється в контексті логіки аналогії з відводом стороною правового спору упередженого судді, адже розвиток конфлікту у розколотому суспільстві обов'язково пов'язаний із підривом

легітимності держави з точки зору чисельно значущого сегмента суспільства, що відчуває утиск та негативно-упереджене ставлення¹.

На нашу думку, корисність означеної аналогії для розкриття зазначеної тези яскраво ілюструється усталеною практикою Європейського суду з прав людини із застосування та тлумачення значення неупередженого суду. Так, в п. 104 рішення у справі «Волков проти України» ЄСПЛ зазначає, що існування безсторонності як відсутність упередженості та необ'єктивності «повинно встановлюватися згідно з: (і) суб'єктивним критерієм, врахувавши особисті переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість або чи був він об'єктивним у цій справі, та (ii) об'єктивним критерієм, іншими словами, шляхом встановлення того, чи забезпечував сам суд та, серед інших аспектів, його склад, достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності» (Рішення ЄСПЛ). Продовжуючи дослідження співвідношення цих категорій, ЄСПЛ у п. 105 цього рішення відмічає, що «між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує безапелляційного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій). Отже, у деяких випадках, коли докази для спростування презумпції суб'єктивної безсторонності судді отримати складно, додаткову гарантію надасть вимога об'єктивної безсторонності (див. рішення від 10 червня 1996 року у справі «Пуллар проти Сполучного Королівства» (Pullar v. the United Kingdom), п. 32, Reports 1996-III)» (Рішення ЄСПЛ).

Якщо в представленій схемі під терміном «суд» мати на увазі державу в особі парламенту (уряду), а суб'єктивним крите-

рієм, відповідно, буде його політична діяльність та її вмотивованість, то об'єктивним критерієм слід вважати його склад, зокрема – спосіб комплектації.

Відтак, у разі, коли принципи формування органу влади (насамперед, парламенту) не передбачають обов'язкового (автоматичного) «вбирання у себе» **консолідованої** легітимності всіх сегментів суспільства, а тільки відтворює статус-кво, за якого відбувся чи поглибився розкол, то незалежно від наполегливості декларувань довкола «прозорості», «відповідності міжнародним стандартам» та «об'єктивного визначення волевиявлення виборців» імовірність прийняття консенсусного умиротворяючого рішення зменшується так само, як і вірогідність сприйняття легітимності цього рішення (незалежно, навіть, від його якості) – адже сегментом суспільства, який відчуває утиск, утворений орган буде ототожнюватися із домінуючим сегментом, так само, як і будь-які рішення такого органу. Такий причинно-наслідковий зв'язок має своє філософське обґрунтування в загально відомій теологічній формулі: «кожне творіння несе печатку свого творця», що у світлі досліджуваного питання може перефразувати як: **обраний не у консолідує чий спосіб колективний представницький орган в силу своєї сутності обмежений у можливості приймати консенсусні рішення.**

Більш того, імовірність запровадження державною владою, що спирається у своїй легітимності лише на привілейований і навіть, як правило, мажоритарний сегмент суспільства, рішень, спрямованих на деяку міру задоволення претензій «дискримінованого» сегмента, під тиском тих чи інших обставин, хоча й може стабілізувати ситуацію, але, на нашу думку, не може ототожнюватись із консолідацією суспільства загалом. Підґрунтям такого твердження є наочна відсутність довгострокових гарантій: якщо влада привілейованого сегмента запровадила чи підтримала дискримінаційний підхід і потім його скасувала чи пом'якшила, залишаючись при цьому в системі ідентичнісних ототожнень владою лише цього привілейованого сегмента, то подальша зміна обставин (зменшення спротиву чи зовнішнього тиску тощо) несе ризики відновлення дискримінаційних практик (можливо, у змінених формах). І така вірогідність залишатиметься вагомою допоки сфера прийняття і запровадження політичних рішень довкола розподілу культурних, економічних і

¹ Слід підкреслити, що істотним для впливу на легітимність є саме усвідомлення утиску у сприйнятті певного сегмента суспільства (суб'єктивне ставлення), а не його дійсна наявність чи «обґрунтованість»/пропорційність з точки зору панівного підходу до запровадження історично обумовленого балансу.

політичних ресурсів буде дискреційним повноваженням привілейованого сегмента.

Вказана теза узгоджується з далівською умовою виникнення «поліархії»: коли витрати від придушення тієї або іншою стороною конфлікту свого опонента починають перевищувати витрати, що виникають за толерантного ставлення до нього, адже зміна співвідношення таких витрат підштовхує і до ймовірності відходу від толерантних практик. Наразі, як зауважував один із провідних політичних дослідників Лондонської школи економіки Бернард Крік відносно вирішення конфлікту інтересів між учасниками політичного процесу, успішне укладання угоди вимагає наявності достатньої сили сторін, інакше одна з них може бути просто задавлена. Прагматизм, чи, скоріше, цинічність цього аспекту політичних відносин у розколотому суспільстві зумовлює необхідність компенсації браку міжсегментної довіри фіксацією відповідних довгострокових гарантій на конституційному рівні, зважаючи на підвищену стабільність і особливе місце Основного Закону в ієрархії нормативних регуляторів держави. Водночас ускладнена процедура змін конституційних норм, що забезпечує їхню стабільність порівняно зі звичайними законами парламенту, може використовуватися владними колами мажоритарного сегмента як політехнологічний спосіб уникати/зволікати надання таких гарантій опозиційній меншості у суспільному протистоянні задля збереження свого статусу чи можливості його зміни (покращення) у сприятливих умовах.

Наслідком запровадження такої лінії поведінки з боку еліти пануючої більшості є загроза втрати зацікавленості будь-яким міноритарним сегментом у розколотому суспільстві в участі у виборчому процесі – зовнішня «монолітність» утворених у такому випадку органів влади, які своєю структурою не відбивають всіх вагомих груп інтересів суспільства, не тільки не конвертується у широку легітимність режиму, але й підштовхує не представлений у владі сегмент (або сегмент, репрезентативність якого зумовлена виключно ситуативним балансом сил, а не як наслідок системної дії консолідуючих інститутів) до несистемних і позаконних способів артикуляції власних інтересів. Звісно, що це крок до ескалації конфлікту, а тому проведення виборів (зокрема, дострокових) і формування нового складу органів влади (у тому числі, досягнення коаліційної угоди та розподіл

портфелів в уряді) само по собі не повинно вважатись як цілком достатній спосіб «випуску соціального пару» та вичерпаність або затухання конфлікту без аналізу дійсних засад таких виборів. Самообман у цьому випадку ототожнення самого факту проведення виборів із врегулюванням конфлікту та досягненням консолідації суспільства довкола результатів виборів зумовлюється підміною у публічному дискурсі легітимності влади її легальністю, яка ґрунтується виключно на прийнятному рівні дотримання формальності процедур без з'ясування їх сутнісного впливу на забезпечення міжсегментного співробітництва.

Отже, можемо стверджувати, що у разі коли парламент своєю структурою навіть відтворює співвідношення сегментів по лініях розколу (а саме на це спрямовані рекомендації консолідаціоністів), то виборча система у кращому випадку² лише здатна відбивати органи представництва наявний розкол, залишаючи питання консолідації суспільства на рівні подальших, найчастіше кулуарних, дискусій. Звісно, парламентські дискусії між сегментами суспільства істотно привабливіше з'ясуванню відносин на вулиці, проте одне не виключає іншого, зокрема, у випадку відчуття «програшу» у дискримінованого сегмента як за результатами розподілу мандатів, так і портфелів у кабінеті. Своєю чергою, таке відчуття цілком прогнозоване, адже мажоритарність у суспільстві привілейованого сегмента зазвичай зумовлює більшість у легіслатурі, яка, у разі її достатності (для формування уряду), не тільки відновлює логіку, але й загострює протистояння – опозиційна меншість, присутність якої в парламенті ні на що не впливає, змушена знову ж таки постійно експлуатувати мобілізаційну для свого сегмента риторику. Якщо сегмент суспільства взагалі не представлений в парламенті, означена проблематика посилюється ще більше. З цього приводу доречно навести слушне спостереження Ю. Біденко, яка, аналізуючи дослідження сучасних конфліктологів, звернула увагу на їхній висновок про те, що відкриті міжгрупові конфлікти виникають

² Слід враховувати, що навіть лише через загороджувальний бар'єр та стратегічне голосування, «нарізку округів» структура парламенту з певним коефіцієнтом «викривлення» відбиває структуру суспільства.

тоді, коли взаємодія груп будується за принципом «гри з нульовою сумою» – перемога однієї сторони автоматично означає програш іншої (Біденко 2013: 30).

Дотримуємося позиції, згідно з якою не може вважатися таким, що забезпечує довготривалу та надійну консолідацію суспільства і випадок залучення (як вимушеного – через недостатність голосів у більшості, так і «примирливого», коли переслідується мета створення якомога широкій коаліції) представників інтересів дискримінованого сегмента до утвореної коаліції та навіть надання їм деяких місць в уряді – одна із умов концепції консолідації у А. Лейпхарта (Лейпхарт 1992: 86), зокрема з таких підстав:

- по-перше, залучення до коаліції (включення до складу уряду) як таке не призводить до втрати мотивації визначати свою приналежність (ідентичність) до відповідного сегмента, адже електоральна логіка зумовлює постійне підтримання у «тонусі» такого зв'язку із відповідними виборцями задля їхньої мобілізації і збереження власного статусу їхнього представника, що найбільш повно відображає архетип (аскриптивні ознаки);

- по-друге, наголошуючи на необхідності саме широкій коаліції, вчений, посилаючись на визначений У. Райдером в межах теорії ігор «принцип розмірності», відмічає при цьому, що мала коаліція легше формується, оскільки вимагає для цього узгодження меншої кількості різних позицій та інтересів. Відтак, постає логічне питання щодо мотивів, якими більшість повинна керуватися, вдаючись до «зайвого» залучення представників меншості і розділення з ними влади, у досягненні якомога більшої повноти якої полягає спрямованість політичної боротьби. На наш погляд, посилення в цій частині на співробітництво еліт сегментів є недостатнім, адже є передумовою для запровадження механізму, а не його наслідком. Своєю чергою, сутність суспільного розколу власне і передбачає відсутність прийнятого порозуміння між лідерами сегментів – якщо воно є, то або це не лідери (в тому сенсі, що не уособлюють інтересів груп протистояння), або розколу немає. У якості додаткового обґрунтування слабкості ставки на міжелітну кооперацію можна навести думку такого критика консолідації, як Пол Брас, який стверджував, що еліти, на розсудливість яких розраховують консолідаціоністи, навпаки,

зацікавлені в збереженні колективного протиборства і ворожнечі (Brass 1991: 338).

- по-третє, навіть залишаючи в дужках висловлене Д.Горовіцем слушне критичне зауваження щодо ризику деградації електоральних домовленостей через природну неприйнятність для мажоритарного сегмента погоджуватися із обмеженням своєю влади на користь меншості, що в цілому охоплюється згадуваною нами тезою про ймовірність відновлення дискримінаційних практик домінуючого сегмента у разі зміни обставин, саме укладання таких міжсегментних електоральних угод є вірогідністю, яка залежить від результатів виборів чи їх прогнозів, тоді як у розколотому суспільстві виборча система повинна гарантовано сприяти утворенню легітимних для всього суспільства органів влади.

Висловлені застереження потребують подальшого розвитку для формулювання «технічного завдання» консенсусно-орієнтованої виборчої системи України, суспільство якої можна характеризувати як таке, що перебуває у стані розколу. Притаманна перехідному пострадянському соціуму проблематика демократичного транзиту в нашому випадку загострюється загрозами територіальної цілісності, а тому потребує більш уважного ставлення і усвідомлення наслідків імплементації тих чи інших теоретичних побудов і рекомендацій стосовно функціонування політичних інститутів. Достатнім критерієм прийнятності останніх не може бути показана ними ефективність політичної стабілізації в політиях, генеза і культурний код яких занадто відрізняються від вітчизняних. Більш того, «захоплення» зовнішнім відтворенням форм, з якими асоціюється західна розвинена демократія (наприклад, партійна система), навіть у разі певного «національного» пристосування, несе ризики підміни у фокусі уваги мети засобами її досягнення (причому, з невиправданою «аксіоматизацією» таких засобів). Як приклад такої підміни можна навести спотворення змісту терміна «реформи», що у гаслах політичних сил і суспільній свідомості поступово втратив телеологічну складову за рахунок гіпертрофічного нарощування аксіологічного підтексту – зміни не для чогось (зазвичай, влада у своїх «звітах» не дуже зацікавлена наочно демонструвати причинно-наслідковий зв'язок між запровадженими реформами та їх практичним впливом на покращення життя конкретного

громадянина, обмежуючись переліком цифр, що справляють враження саме масштабами докладених зусиль), а самоцінні – як процес заради самих себе.

ЛІТЕРАТУРА

Таагерера Р. Описание избирательных систем. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/T/1997-3-10-Taagerera_Shugart_Opisanie_izbiratelnix_sistem.pdf. (дата звернення 28.12.2014)

Farrell D. Electoral systems: a comparative introduction. Palgrave, 2001. 241 p.

Попков Д. О. Неоднорідність як атрибут сучасного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. «Питання політології». 2018. Вип. 32, (Чер 2018), С.27-34.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів. К.: АртЕк, 2001. 224 с.

Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі: матеріали XXXIV міжнарод. науч. конф.* (г. Переяслав-Хмельницький, 27.02.2018г.). Переяслав-Хмельницький, 2018, С.108-117.

Рішення ЄСПЛ у справі «Волков проти України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_947/page2 (дата звернення 17.06.2018)

Біденко Ю.М. Демократичні інститути та громадянська толерантність як засіб консенсусного розв'язання конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. «Питання політології». 2013. № 1091. С. 28-34.

Лейпхарт А. Со-общественная демократия. *Полит. Политические исследования*. 1992. № 2. С.86-89.

Brass, Paul R. 1991. Ethnic Conflict in Multiethnic Societies: The Consociational Solution and Its Critics. In *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Delhi: Sage. 333-48

УДК 32.019.52

Лиска О.Г.

Проект «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні»

Осланд О.

Норвезький інститут міських і регіональних досліджень (NIBR),
ОслоМет – Осло Метрополітен Університет

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОЦІНОК НАСЕЛЕННЯ І ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД У МІСТАХ І ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ

Проаналізовані результати опитування, проведеного в 2017 році у рамках україно-норвезького проекту «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні». Досліджені особливості ставлення населення і депутатів місцевих рад в містах і об'єднаних територіальних громадах до децентралізації в Україні. Виявлені розбіжності оцінок зазначених категорій респондентів стосовно діяльності органів місцевого самоврядування. Аналізуються чинники, що впливають на різницю в поглядах.

Ключові слова: децентралізація, опитування, місцеве самоврядування, Україна, депутати місцевих рад, об'єднані територіальні громади.

Лыска А.Г., Осланд О.

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ В УКРАИНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОЦЕНОК НАСЕЛЕНИЯ И ДЕПУТАТОВ МЕСТНЫХ СОВЕТОВ В ГОРОДАХ И ОБЪЕДИНЕННЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ГРОМАДАХ

Проанализированы результаты опроса, проведенного в 2017 году в рамках украинско-норвежского проекта «Партисипативная демократия и обоснованные решения на местном уровне в Украине». Исследованы особенности отношения населения и депутатов местных советов в городах и объединенных территориальных громадах к децентрализации в Украине. Обнаружены разногласия оценок указанных категорий респондентов относительно деятельности органов местного самоуправления. Анализируются факторы, которые влияют на разницу во взглядах.

Ключевые слова: децентрализация, опрос, местное самоуправление, Украина, депутаты местных советов, объединенные территориальные громады.

Lyska O.G., Aasland A.

DECENTRALIZATION IN UKRAINE: COMPARATIVE ANALYSIS OF VIEWS OF CITIZENS AND LOCAL COUNCILLORS IN CITIES AND AMALGAMATED TERRITORIAL COMMUNITIES

The article deals with the results of survey conducted in 2017 within the Ukrainian-Norwegian project «Participatory Democracy and Evidence-Based Decision Making at the Local Level in Ukraine». There were considered attitudes of population and local councillors in cities and amalgamated territorial communities toward decentralization in Ukraine. There were identified differences between views of aforementioned categories of respondents with regard to functioning of local governance authorities. Analysis of reasons influenced the differences was conducted.

Key words: decentralization, survey, local governance, Ukraine, local councilors, amalgamated territorial communities.

Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні покликана забезпечити доступність та якість публічних послуг, досягти оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, створити належні матеріальні, фінансові та організаційні умови для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень (Концепція реформування 2014).

Розпочавшись у 2014 році, децентралізація внесла суттєві зміни у розподіл повноважень владних інституцій, надала нових можливостей для розвитку територіальних громад. Але наскільки відчутні ці трансформації на місцевому рівні? Чи є різниця у сприйнятті мешканцями децентралізаційних процесів у містах та у нових утвореннях, викликаних реформою, – об'єднаних територіальних громадах? Чи відмінне ставлення до реформи звичайного населення і представників депутатського корпусу місцевих рад?

Відповіді на ці питання мають не лише теоретичне, а й практичне значення. Адже з'ясувавши ставлення населення і представ-

ників органів місцевого самоврядування (ОМС) до децентралізації та стану місцевої демократії в Україні, за необхідності можна розробити і вжити комплекс відповідних заходів, спрямованих на коригування процесів, пов'язаних із перебігом реформи як у цілому, так і у конкретному населеному пункті.

Відповідно, актуалізуються питання дослідження оцінок населення і депутатів місцевих рад щодо децентралізації загалом та трансформацій, які відбуваються на місцевому рівні, – у містах і об'єднаних територіальних громадах (ОТГ).

У попередньому дослідженні, присвяченому порівнянню оцінок населення і представників органів місцевого самоврядування на основі даних соціологічного опитування, проведеного на самому початку децентралізаційної реформи – в липні 2014 р., – нами були виявлені суттєві розбіжності в позиціях звичайних мешканців, депутатів міських рад та працівників владних інституцій (Лыска & Осланд 2015). Загалом населення у досліджених містах охарактеризувало діяльність місцевої влади більш негативно, ніж представники влади. Окрім істотних розбіжностей

між оцінками жителів і представників міської влади в цілому, були виявлені статистично значущі відмінності між відповідями депутатів міських рад і керівників структурних підрозділів виконавчих органів. При цьому оцінки депутатів зайняли проміжну позицію між думками решти двох категорій респондентів; причому ці оцінки посіли місце дещо ближче до поглядів посадових осіб місцевого самоврядування.

Результати аналізу закордонних досліджень і публікацій засвідчили, що ситуація, коли представники органів влади більш позитивно характеризують діяльність владних інституцій та власну діяльність порівняно з оцінками звичайних мешканців, не є унікальним явищем, типовим лише для України. Більше того, у роботах закордонних учених вже досить тривалий час лунають застереження та скептицизм стосовно значущості опитувань населення як інструменту визначення реальної роботи органів влади (див., наприклад: Brown & Coulter 1983; Kelly 2003; Stipak 1979; 1980).

Водночас, навіть з урахуванням суб'єктивності оцінки населенням діяльності владних інституцій, опитування мешканців можуть служити (і служать) важливим підґрунтям для вивчення стану справ на відповідній території та розробки планів заходів щодо удосконалення роботи органів влади (див., наприклад: Лиска 2014; Parks 1984; Shingler та ін. 2008].

Мета статті – з'ясувати ставлення населення і депутатів місцевих рад у містах і об'єднаних територіальних громадах до децентралізації та стану місцевої демократії в Україні та виявити чинники, які впливають на погляди респондентів.

Представлене дослідження проведено в рамках проекту «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні», що реалізовувалося Асоціацією міст України спільно з Норвезькою асоціацією місцевих і регіональних влад та Норвезьким інститутом міських і регіональних досліджень ОслоМет – Осло Метрополітен Університету за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Норвегії.

У рамках статті аналізуються дані, отримані в 9 містах (Бориспіль, Вінниця, Київ, Коростень, Луцьк, Павлоград, Первомайськ, Чернігів, Чугуїв) та 12 об'єднаних територіальних громадах (Білозірська сільська, Великокопанівська сільська, Засульська сільська, Недобоївська сільська, Новоукраїнська міська, Носівська міська, Пирятинська міська, Піщанська сільська, Реше-

тилівська міська, Слобожанська селищна, Солонянська селищна, Старосалтівська селищна).

У кожній із зазначених адміністративно-територіальних одиниць було проведено опитування дорослого (віком від 18 років) населення. Метод опитування: структуроване інтерв'ю у форматі «віч-на-віч» за місцем проживання респондентів. Вибірка багатоступенева, стратифікована.

У кожному з міст та ОТГ, де проводилося дослідження, було опитано не менше, ніж 100 респондентів, що дозволило проводити порівняльний аналіз даних між окремими населеними пунктами. Загальний обсяг вибірки склав 2175 респондентів – мешканців.

Крім населення, у кожній із зазначених адміністративно-територіальних одиниць було опитано по 10 депутатів місцевих рад¹. Метод опитування: телефонне інтерв'ю. Загальний обсяг вибірки склав 212 респондентів – депутатів місцевих рад. Такий обсяг вибірки серед депутатів не є достатнім для проведення аналізу у розрізі окремих міст/ОТГ; водночас він дозволяє отримати загальне уявлення про оцінки зазначеної категорії респондентів у досліджених адміністративно-територіальних одиницях у цілому. Опитування проводилося компанією «Оперативна соціологія». Період збору соціологічних даних: у жовтні-листопаді 2017 року.

Аналіз отриманих даних здійснювався в програмі SPSS.

За результатами аналізу отриманих даних з'ясувалося, що як в містах, так і в ОТГ, де проводилось опитування, середній бал поінформованості населення про децентралізаційну реформу за чотирибальною шкалою (від 1 – «Взагалі нічого не знаю» до 4 – «Знаю всю необхідну інформацію») склав 2,3-2,4 бали. У депутатів цей показник суттєво більший і наближається до свого максимального значення: 3,6-3,7 бали. Причому у містах середній бал для обох категорій респондентів (населення і депутати) дещо вищий, ніж в ОТГ (табл.1)

Депутати (особливо в ОТГ) досить добре проінформовані про створення об'єднаних територіальних громад: середній бал поінформованості за чотирибальною шкалою склав 3,4-3,7 бали. У населення цей

¹ У Піщанській та Великокопанівській ОТГ було опитано по 11 депутатів.

показник значно нижчий і становить 2,1-2,3 бали (табл.1).

Таблиця 1.

Оцінки* поінформованості респондентів про децентралізаційну реформу та створення об'єднаних територіальних громад (4-х бальна шкала)

	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
Поінформованість про децентралізаційну реформу	2,4	3,6	2,3	3,7
Поінформованість про створення ОТГ	2,1	3,4	2,3	3,7

*Без урахування відповідей «Вагаюся відповісти» і «Не хочу відповідати».

Для населення головним джерелом інформації про децентралізацію є «традиційні» засоби масової інформації. Зокрема через газети, телебачення, радіо дізнаються про децентралізаційну реформу більше 77% опитаних мешканців міст та близько 83% – ОТГ. Також важливим джерелом є Інтернет-ресурси, з яких черпає інформацію близько половини жителів.

Близько 70% депутатів інформацію про децентралізацію отримують через Інтернет-ресурси, близько половини – у засобах масової інформації. Майже 50% депутатів у містах і понад 32% – в ОТГ повідомили, що про децентралізацію вони дізнаються з інших джерел, найпоширенішими з яких виявилися тренінги, семінари, круглі столи (табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей* респондентів на питання «З яких джерел Ви отримете інформацію про децентралізаційну реформу?»**, %

Джерела інформації	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
ЗМІ (газети, телебачення, радіо)	77,4	57,5	82,7	49,2
Інтернет-ресурси (новинні інтернет-сайти; соціальні мережі)	51,8	71,3	44,7	61,9
Від родичів, колег, знайомих	26,8	24,1	35,8	24,6
На роботі, працюєте з відповідними документами	4,0	31,0	3,1	42,4
Інше		49,4	0,7	32,2

*Без врахування відповідей «Вагаюся відповісти» і «Не хочу відповідати».

**Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Майже половина опитаного населення в містах завагалася з відповіддю на питання «Чи входить ваше місто до об'єднаної територіальної громади?», а більше п'ятої частини респондентів дало ствердну відповідь. В ОТГ лише близько 71% жителів повідомили, що їхній населений пункт

входить до об'єднаної громади. На нашу думку, це може бути свідченням недостатнього рівня поінформованості мешканців про перебіг децентралізаційної реформи у відповідній адміністративно-територіальній одиниці (табл.3).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей* респондентів на питання «Чи входить ваше місто/селище/село до об'єднаної територіальної громади (ОТГ)?», %

	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
Ні	32,6	88,9	12,2	0,8
Так	20,7	8,9	71,4	99,2
Вагаються з відповіддю	46,7	2,2	16,4	

*Без урахування відповідей «Не хочу відповідати».

Оцінюючи роботу органів місцевого самоврядування за період децентралізації за п'ятибальною шкалою (від 1 – «Стала набагато гіршою» до 5 – «Стала набагато кращою»), депутати висловили більш оптимістичні погляди порівняно з населенням. Зокрема середня оцінка роботи ОМС у процесі реформи депутатів у містах склала 3,8 балів, а депутатів ОТГ – сягнула 4,2 балів. Населення ставиться більш стримано: жителі міст оцінили діяльність органів

самоврядування у процесі реформи в 3,3 бали, мешканці ОТГ – у 3,5 балів.

Більш позитивно порівняно з населенням оцінюють депутати і вплив децентралізаційної реформи на розвиток населеного пункту. Так, за 5-ти бальною шкалою (від 1 – «Взагалі не вплинула» до 5 – «Дуже вплинула»), середня оцінка реформи на розвиток відповідного населеного пункту для депутатів становить 3,6-4,1 бали, для жителів – 3,2-3,4 бали (табл. 4).

Таблиця 4.

Оцінки* респондентів впливу децентралізаційної реформи в Україні (5-ти бальна шкала)

	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
Робота органів місцевого самоврядування за період децентралізаційної реформи	3,3	3,8	3,5	4,2
Вплив децентралізаційної реформи на розвиток відповідного населеного пункту	3,2	3,6	3,4	4,1

*Без урахування відповідей «Вагаюся відповісти» і «Не хочу відповідати».

За винятком депутатів в ОТГ, більшість опитаних досить низько оцінили державну підтримку у впровадженні децентралізаційної реформи; середня оцінка за 5-бальною шкалою (від 1 – «Дуже не задоволений» до 5 – «Дуже задоволений») склала 2,7. У депутатів ОТГ цей показник становить 3,5 бали (табл. 5).

При цьому рівень особистої підтримки респондентами реформи виявився вищий

порівняно з оцінкою державної підтримки. Так, відповідаючи на питання «Чи підтримуєте ви особисто впровадження децентралізаційної реформи в Україні?» за 5-бальною шкалою (від 1 – «Не підтримую» до 5 – «Дуже підтримую»), середній рівень особистої підтримки впровадження децентралізаційної реформи для депутатів становить 4,2 бали, для населення – 3,2 бали (табл.5).

Таблиця 5.

Оцінки* респондентів щодо підтримки децентралізаційної реформи в Україні (5-ти бальна шкала)

	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
Задоволеність державною підтримкою у впровадженні децентралізаційної реформи на місцевому рівні	2,7	2,7	2,7	3,5
Особиста підтримка впровадження децентралізаційної реформи	3,2	4,2	3,2	4,2

*Без урахування відповідей «Вагаюся відповісти» і «Не хочу відповідати».

Загалом депутати порівняно з населенням схильні більш позитивно оцінювати місцеві органи влади та їхню роботу. Зокрема, якщо з твердженням «У вашому населеному пункті інтереси представників місцевої влади важливіші за інтереси більшості населення» погоджуються (сума відповідей

«Скоріше погоджуюся» та «Повністю погоджуюся») близько 69% населення міст та майже 56% мешканців ОТГ, то частки депутатів, які дотримуються подібної думки, становлять близько 36% та 39% для відповідних адміністративно-територіальних одиниць (табл. 6).

Таблиця 6.

Розподіл відповідей* респондентів, згодних** з такими твердженнями, %

	Міста		ОТГ	
	Населення	Депутати	Населення	Депутати
У вашому населеному пункті інтереси представників місцевої влади важливіші за інтереси більшості населення	68,7	35,6	55,9	39,1
Місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян	32,0	65,1	52,0	85,8
Представники місцевої влади добре інформують громадян про актуальні питання, що обговорюються в міській/сільській/селищній раді	38,3	67,8	56,4	80,2
Представники місцевої влади добре інформують громадян про те, на що витрачені гроші платників податків	27,9	61,4	46,1	78,5
Громадськість (мешканці) мають можливість впливати на рішення місцевої влади	15,6	65,2	21,9	72,5
У вашому населеному пункті представники місцевої влади дослухаються до думки громадян	38,9	72,2	60,0	83,5

*Без урахування відповідей «Вагаюся відповісти» і «Не хочу відповідати».

**Сума відповідей «Повністю погоджуюся» і «Скоріше погоджуюся».

Понад 65% опитаних депутатів у містах і майже 86% – в ОТГ вважають, що місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян. Водночас частка населення, яка поділяє цю думку, значно менша і становить 32% респондентів у містах та 52% – в ОТГ.

Більш оптимістично порівняно з населенням оцінюють роботу місцевих рад депутати і стосовно інформування громадян з приводу актуальних питань, що обговорюються в представницьких органах місцевого самоврядування. Так, понад 2/3 опитаних депутатів у містах та понад 80% депутатів в ОТГ вважають, що представники місцевої влади добре інформують громадян про актуальні питання, що обговорюються у відповідній раді. Водночас лише 38% респондентів у містах та 56% в ОТГ поділяють такі погляди.

Порівняно зі звичайними мешканцями, депутати позитивніше оцінюють діяльність місцевих можновладців щодо інформування громадян з приводу видатків місцевих бюджетів. Зокрема, з твердженням «Представники місцевої влади добре інформують громадян про те, на що витрачені гроші платників податків» згодні понад 61% опитаних депутатів у містах та понад 78% депутатів в ОТГ. При цьому подібної думки дотримуються менше 28%

мешканців міст та близько 46% опитаного населення ОТГ.

Майже 2/3 депутатів у містах та понад 72% депутатів в ОТГ впевнені, що місцеві мешканці мають можливість впливати на рішення місцевої влади. Водночас з цим погоджуються менше 16% респондентів у містах та близько 22% – в ОТГ.

Також депутати порівняно зі звичайними мешканцями схильні більш позитивно оцінювати ставлення влади до врахування поглядів населення. Так, понад 72% опитаних депутатів в містах та 83% – вважають, що у відповідному населеному пункті представники місцевої влади дослухаються до думки громадян. З ними згодні близько 39% респондентів в містах та 60% – в ОТГ.

Порівняно з населенням, депутати більш, ніж удвічі, оцінили здатність мешканців здійснювати вплив на прийняття рішень. Зокрема, визначаючи за чотирибальною шкалою можливості населення впливати на процеси прийняття рішень на місцевому рівні (від 1 – «Взагалі не впливають» до 4 – «Мають значний вплив»), середня оцінка депутатів складала 2,7-2,8 бали, тоді як для звичайних респондентів вона становила лише 1,3 бали.

Більш оптимістично виглядають відповіді депутатів і з приводу врахування місцевою владою думки населення під час ухвалення рішень. Середнє значення за 5-бальною

шкалою (від 1 – «Зовсім не буде врахована» до 5 – «Повністю буде врахована») для відповідей депутатів сягало 3,6-3,7 бали, у той час, як для опитаного населення воно склало 2,3-2,6 бали.

Як вже відзначалося, виявлені розбіжності в поглядах звичайних мешканців і депутатів місцевих рад навряд чи можна назвати несподіваними. Тому, крім власне виявлення оцінок зазначених категорій респондентів, важливим питанням дослідження постає з'ясування чинників, які вплинули на ці оцінки, виявлення факторів, які зумовлюють різницю в поглядах.

Варто зауважити, що практично на всі відповіді мешканців² вплинув рівень їхньої довіри до місцевої влади та її окремих представників. Зокрема між усіма оцінками респондентів виявлені позитивні статистично значущі кореляційні зв'язки з рівнем довіри опитаних до міського (сільського/селищного) голови, місцевої ради та депутата ради від відповідного виборчого округу (рівень довіри визначався за 5-и бальною шкалою від 1 – «Зовсім не довіряю» до 5 – «Довіряю повністю»). Таким чином, зростання рівня довіри населення до зазначених суб'єктів супроводжується збільшенням оцінки опитаних щодо діяльності місцевої влади та її представників. При цьому зазначені кореляційні зв'язки загалом слабкі (коефіцієнт Пірсона варіює в межах 0,1-0,2). Водночас виявлені досить тісні зв'язки рівнів довіри до місцевої влади з відповідями на питання «Зазвичай можна поклатися на обіцянки представників місцевої влади в вашому місті», «Місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян», оцінкою роботи ОМС за період децентралізаційної реформи (коефіцієнт Пірсона перевищують 0,4). У випадку кореляції рівнів довіри мешканців до місцевої влади з відповідями на питання «У вашому населеному пункті представники місцевої влади дослухаються до думки громадян» та «Вас у цілому задовольняє, як працює місцева влада в вашому місті», коефіцієнт Пірсона становить 0,50 – 0,59.

Крім кореляційних зв'язків оцінок населення з рівнем довіри мешканців до органів місцевої влади, нами також виявлені

статистично значущі зв'язки поглядів населення з довірою до владних інституцій районного (районної ради, районної державної адміністрації) і обласного рівнів (обласної ради (депутата обласної ради від відповідного виборчого округу), обласної державної адміністрації), до центральних органів влади (Верховної Ради України, Уряду України (Кабміну), Президента України, судів, органів внутрішніх справ (поліції)), а також до громадських організацій. Причому показники тісноти кореляційних зв'язків між відповідями респондентів та рівнями їхньої довіри до влади районного та обласного рівня досить близькі до відповідних показників оцінки зв'язків між відповідями мешканців та їхньою довірою до місцевої влади, а у випадку центральних органів влади та громадських організацій всі кореляційні зв'язки суттєво слабшають.

Також було проаналізовано можливий вплив на оцінки респондентів їхнього членства у різних інститутах громадянського суспільства та формах участі громадян в управлінні: громадських організаціях, політичних партіях, організаціях співвласників багатоквартирних будинків, вуличних комітетів, квартальних комітетів, а також громадських рад при органах влади. Членство в зазначених інститутах оцінювалось за 3-бальною шкалою: 0 – «Ні, не є членом», 1 – «Так, є членом, але лише формально» і 2 – «Так, беру активну участь у діяльності відповідної організації». Результати кореляційного аналізу продемонстрували, що якщо статистично значущий зв'язок між поглядами респондентів і їхнім членством у зазначених інститутах існує для окремих оцінок, то цей зв'язок є досить слабким (коефіцієнт кореляції не перевищує 0,24).

Також для виявлення можливого впливу окремих чинників на оцінки респондентів було проведено лінійний регресійний аналіз. У якості незалежних змінних було обрані такі: тип респондента (звичайний мешканець і депутат); тип адміністративно-територіальної одиниці (місто і ОТГ); стать респондента (чоловіча і жіноча); вік респондента (в роках); матеріальне становище респондента (за 4-бальною шкалою: від 1 – «Постійно бракує коштів» до 4 – «Ні в чому собі не відмовляємо»); інтерес до місцевої політики (за 4-х бальною шкалою від 1 – «Взагалі не цікавлюсь» до 4 – «Дуже цікавлюсь»). Результати регресійного аналізу представлені в таблиці 7.

² Під час дослідження депутатам питання стосовно рівнів їх довіри до владних інституцій не ставилися.

Як видно із наведених даних, на всі оцінки вплинув тип респондента. Депутати порівняно зі звичайними мешканцями вище оцінюють роботу органів місцевого самоврядування та можливості населення впливати на рішення місцевої влади.

Важливим чинником виявилось матеріальне становище респондентів – зі зростанням добробуту опитаних їх оцінки підвищуються.

Також майже на всі оцінки (за винятком поінформованості про децентралізацію та її

особисту підтримку) впливає тип адміністративно-територіальної одиниці. Мешканці ОТГ порівняно з населенням міст ставлять більш високі оцінки. Крім того, на переважну більшість оцінок впливає інтерес респондентів до місцевої політики – між зазначеними змінними виявлено статистично значущі позитивні зв'язки.

Також на окремі питання впливають освіта і стать респондентів; вік опитаних не вплинув на жодне з питань.

Таблиця 7.

Результати регресійного аналізу

	Поінформованість про децентралізаційну реформу		Поінформованість про створення ОТГ		Оцінка роботи ОМС за період децентралізаційної реформи		Оцінка впливу децентралізаційної реформи на розвиток відповідного населеного пункту	
	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.
Тип респондента (Населення/Депутати)	,23	,00**	,28	,00**	,15	,00**	,09	,00**
Тип АТО (Місто/ОТГ)	,03	,19	,17	,00**	,17	,00**	,14	,00**
Стать (Чоловіча/Жіноча)	-,03	,09	,01	,61	,04	,10	,04	,07
Вік (в роках)	,02	,32	,02	,31	,03	,12	,04	,07
Освіта (5-и бальна шкала)	,18	,00**	,13	,00**	,01	,81	,03	,16
Матеріальне становище (4-х бальна шкала)	,08	,00**	,05	,02*	,15	,00**	,11	,00**
Інтерес до місцевої політики (4-х бальна шкала)	,24	,00**	,23	,00**	,06	,01**	,10	,00**
R-квадрат	,26		,26		,09		,07	

	Задоволеність державною підтримкою у впровадженні децентралізаційної реформи на місцевому рівні		Особиста підтримка впровадження децентралізаційної реформи		Місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян		Представники місцевої влади добре інформують громадян про актуальні питання, що обговорюються в місцевій раді	
	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.
Тип респондента (Населення/Депутати)	,09	,00**	,17	,00**	,18	,00**	,14	,00**
Тип АТО (Місто/ОТГ)	,07	,00**	,01	,81	,19	,00**	,18	,00**
Стать (Чоловіча/Жіноча)	,04	,07	-,04	,05*	,10	,00**	,07	,00**
Вік (в роках)	,01	,67	,02	,45	-,01	,81	,01	,81
Освіта (5-и бальна шкала)	,00	,98	,05	,04*	-,06	,02*	,02	,45
Матеріальне становище (4-х бальна шкала)	,16	,00**	,11	,00**	,10	,00**	,11	,00**
Інтерес до місцевої політики (4-х бальна шкала)	,07	,01**	,11	,00**	,09	,00**	,04	,08
R-квадрат	,05		,10		,10		,07	

	Представники місцевої влади добре інформують громадян про те, на що витрачені гроші платників податків		Громадськість (мешканці) мають можливість впливати на рішення місцевої влади		У вашому населеному пункті представники місцевої влади дослухаються до думки громадян		Здатність мешканців здійснювати вплив на прийняття рішень на місцевому рівні	
	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.	Beta	Знч.
Тип респондента (Населення/Депутати)	,19	,00**	,32	,00**	,19	,00**	,45	,00**
Тип АТО (Місто/ОТГ)	,19	,00**	,06	,00**	,22	,00**	,04	,01*
Стать (Чоловіча/Жіноча)	,08	,00**	,02	,31	,07	,00**	,03	,07
Вік (в роках)	,00	,83	,01	,63	,01	,67	,02	,32
Освіта (5-бальна шкала)	,00	,87	,06	,00**	-,01	,55	,10	,00**
Матеріальне становище (4-х бальна шкала)	,11	,00**	,11	,00**	,12	,00**	,13	,00**
Інтерес до місцевої політики (4-х бальна шкала)	,07	,01**	,10	,00**	,07	,00**	,16	,00**
R-квадрат	,10		,19		,11		,37	

** Значимість на рівні 0,01.

* Значимість на рівні 0,05.

Однією з можливих причин різниці поглядів населення і депутатів місцевих рад може бути різний рівень поінформованості зазначених категорій респондентів стосовно відповідних питань. Зокрема, результати кореляційного аналізу продемонстрували, що фактично всі розглянуті оцінки

населення статистично значимо пов'язані з різними аспектами поінформованості мешканців (табл. 8). Таким чином, зростання інформованості населення супроводжується зміною їхніх поглядів стосовно означених питань та наближенням їх оцінок до оцінок депутатів.

Таблиця 8.

Кореляції між оцінками населення інформаційної роботи місцевої влади і своєї поінформованості та ставленням мешканців до стану місцевої демократії і децентралізації

		Представники місцевої влади інформують громадян про актуальні питання, які обговорюються в раді	Представники місцевої влади інформують громадян про те, на що витрачені гроші платників податків	Поінформованість про децентралізаційну реформу	Поінформованість про створення об'єднаних територіальних громад
Інтереси представників місцевої влади важливіші за інтереси більшості населення	Кореляція	-,21**	-,26**	-,04	-,107**
	Значимість	,00	,00	,06	,00
	N	1790	1719	1855	1789
Оцінка можливостей населення впливати на рішення місцевої влади	Кореляція	,25**	,35**	,13**	,15**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1824	1760	1920	1843
Представники місцевої влади дослухаються до думки громадян	Кореляція	,58**	,60**	,10**	,23**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1829	1769	1902	1821

Місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян	Кореляція	,50**	,53**	,05*	,14**
	Значимість	,00	,00	,046	,00
	N	1432	1404	1463	1411
Можливості населення впливати на процеси прийняття рішень на місцевому рівні	Кореляція	,16**	,17**	,22**	,23**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1860	1791	2000	1918
Думка населення враховується місцевою владою при прийнятті рішень	Кореляція	,36**	,35**	,13**	,18**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1892	1815	2048	1955
Оцінка роботи органів місцевого самоврядування за період децентралізації	Кореляція	,29**	,28**	,20**	,21**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1805	1741	1939	1879
Оцінка впливу децентралізаційної реформи на розвиток відповідного міста (ОТГ)	Кореляція	,28**	,29**	,20**	,22**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1761	1700	1887	1844
Задоволеність державною підтримкою у впровадженні децентралізаційної реформи на місцевому рівні	Кореляція	,23**	,22**	,18**	,17**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1517	1467	1612	1586
Рівень особистої підтримки впровадження децентралізаційної реформи в Україні	Кореляція	,14**	,14**	,24**	,19**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1655	1594	1774	1715
Задоволеність роботою місцевою владою	Кореляція	,58**	,57**	,13**	,22**
	Значимість	,00	,00	,00	,00
	N	1828	1763	1921	1845

** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-стороння).

* Кореляція значима на рівні 0,05 (2-стороння).

Підсумовуючи, можна стверджувати: і в містах, і в об'єднаних територіальних громадах зафіксовані суттєві відмінності між відповідями депутатів місцевих рад та відповідями звичайного населення. Ці відмінності для зазначених категорій респондентів статистично достовірні ($p < 0,01$) в обох типах адміністративно-територіальних одиниць, де проводилось опитування, для відповідей на всі питання (крім відповідей у містах на питання «Наскільки ви задоволені державною підтримкою у впровадженні децентралізаційної реформи на місцевому рівні?», де $p = 0,63$).

Загалом депутати порівняно з населенням більш позитивно оцінюють діяльність місцевої влади у цілому та її окремих представників.

Депутати суттєво більш поінформовані про децентралізаційну реформу та створення

об'єднаних територіальних громад, ніж населення. Також порівняно з іншими громадянами, у депутатів вищий рівень особистої підтримки впровадження децентралізаційної реформи.

Депутати порівняно зі звичайними мешканцями значно вище оцінюють можливості громадськості впливати на рішення місцевої влади, а також рівень врахування владою думки громадян під час ухвалення рішень.

Депутати і населення в ОТГ у цілому більш оптимістично ставляться до роботи органів місцевої влади порівняно з відповідними категоріями респондентів у містах.

Також на більшість оцінок вплинули матеріальне становище опитаних та їхній інтерес до місцевої політики. При цьому частка депутатів, які цікавляться місцевою політикою (сума відповідей «Скоріше

цікавлюся» та «Дуже цікавлюся»), суттєво вища від відповідного показника серед населення. Так, якщо місцевою політикою цікавляться більше половини населення в містах (52%) та понад 49% респондентів в ОТГ, то відсоток депутатів, які цікавляться місцевою політикою, становить близько 98%.

Одним із чинників, який обумовлює різницю в оцінках депутатів і населення, є відмінність в поінформованості зазначених категорій опитаних. Зростання рівня поінформованості мешканців стосовно децентралізації та створення ОТГ, а також щодо діяльності ОМС (зокрема, питань, що обговорюються в місцевій раді, та напрямків використання бюджетних коштів), супроводжується наближенням оцінок населення до оцінок депутатів.

Крім розбіжностей між відповідями мешканців і депутатів місцевих рад, нами також виявлені статистично достовірні відмінності у поглядах населення міст і ОТГ. Так, респонденти в ОТГ більш позитивно ставляться до місцевої влади та більш оптимістично оцінюють стан місцевої демократії порівняно з респондентами у містах. Зокрема частка мешканців в ОТГ, яка визнає, що інтереси представників місцевої влади важливіші за інтереси більшості населення, нижча за відповідний показник у містах. Також порівняно з респондентами у містах, в ОТГ вищий відсоток опитаних, які вважають, що місцева влада ефективно розподіляє бюджетні кошти та інші ресурси для задоволення потреб громадян, а представники влади добре інформують громадян про актуальні питання, які обговорюються в місцевій раді, та про витрачання грошей платників податків. Крім того, в ОТГ більша частка населення вважає, що представники місцевої влади дослухаються до думки громадян, і ця думка буде врахована під час прийняття рішень місцевою владою. Також респонденти в ОТГ у порівнянні з населенням міст засвідчили свій більш високий рівень поінформованості про створення об'єднаних територіальних громад, а також позитивніше оцінюють вплив децентралізаційної реформи на

розвиток свого населеного пункту та роботу місцевих органів влади.

Оцінки мешканців більш тісно пов'язані з рівнями їхньої довіри до місцевої, районної та обласної влади, та значно слабше – з довірою до інститутів центральної влади і громадських організацій. Зі збільшенням довіри до владних органів, населення більш позитивно ставиться до роботи органів місцевого самоврядування та їх представників.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку можуть включати дослідження методів підвищення рівня поінформованості населення про актуальні питання місцевого значення, роботу органів місцевої влади та їх посадових осіб.

ЛІТЕРАТУРА

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. *Урядовий кур'єр*. 2014. 11 січ. (№ 67).

Лыска А. Г., Осланд О. Местное самоуправление в городах Украины: различия оценок населения и представителей власти. *Вопросы государственного и муниципального управления*. 2015. № 4. С. 79-98.

Brown K., Coulter P. B. Subjective and Objective Measures of Police Service Delivery. *Public Administration Review*. 1983. Vol. 43, No. 3. P. 50-58.

Kelly J. M. Citizen Satisfaction and Administrative Performance Measures: Is There Really a Link? *Urban Affairs Review*. 2003. Vol. 38, No. 6. P. 855-866.

Stipak B. Citizen Satisfaction with Urban Services: Potential Misuse as a Performance Indicator. *Public Administration Review*. 1979. Vol. 39, No. 1. P. 46-52.

Stipak B. Local Governments' Use of Citizen Surveys. *Public Administration Review*. 1980. Vol. 40, No. 5. P. 521-525.

Лиска О. Г. Реалізація норвезької моделі бенчмаркінгу в публічному управлінні: досвід Польщі і України. *Вісник державної служби України*. 2014. № 1. С. 39-44.

Parks R. B. Linking Objective and Subjective Measures of Performance. *Public Administration Review*. 1984. Vol. 44, No. 2. P. 118-127.

Shingler J., Van Loon M. E., Alter T. R., Bridger J. C. The Importance of Subjective Data for Public Agency Performance Evaluation. *Public Administration Review*. 2008. Vol. 68, No. 6. P. 1101-1111.

УДК 324.342.8

Гнатенко П. Г.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЕФЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ДВОТУРОВОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ НА ВИБОРАХ МІСЬКИХ ГОЛІВ 2015 РОКУ В УКРАЇНІ

Аналізуються результати виборів міських голів обласних центрів 2015 року в Україні. Увага акцентується на показниках кількості висунутих кандидатів, кандидатів, що пройшли до другого туру, а також обраних міських голів. Вказується на зростання регіоналізації політичної системи України, що пов'язано зі зростанням ролі місцевих політичних лідерів та їхнього впливу на регіональні політичні процеси. Порівнюються отримані результати за трьома базовими групами: парламентські партії, позапарламентські партії та самовисуванці.

Ключові слова: місцеві вибори 2015 року в Україні, міський голова, кандидат, політична партія, самовисуванці, регіоналізація.

Гнатенко П. Г.

ЭФФЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДВУХТУРОВОЙ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ НА ВЫБОРАХ МЭРОВ 2015 ГОДА В УКРАИНЕ

Анализируются результаты выборов мэров областных центров 2015 года в Украине. Внимание акцентируется на показателях количества выдвинутых кандидатов, кандидатов, которые прошли во второй тур, а также избранных мэров. Указывается на возрастание регионализации политической системы Украины, что связано с возрастанием роли местных политических лидеров и их влияния на региональные политические процессы. Сравниваются полученные результаты по трем базовым группам: парламентские партии, внепарламентские партии и самовыдвиженцы.

Ключевые слова: местные выборы 2015 года в Украине, городской глава, кандидат, политическая партия, самовыдвиженцы, регионализация.

Hnatenko P.

EFFECTS OF APPLICATION OF THE TWO-ROUND ELECTORAL SYSTEM FOR THE ELECTIONS OF THE MAYORS OF 2015 IN UKRAINE

The results of mayors' election of regional centers of 2015 in Ukraine are analyzed. Attention is focused on the indicators of the number of nominated candidates, candidates who passed the second round and elected mayors. It is pointed to the growing regionalization of Ukraine's political system, which is associated with the growing role of local governments and their influence on regional processes. The obtained results for the three basic groups: parliamentary parties, extraparliamentary parties and self-nominees are compared.

Keywords: local elections 2015 in Ukraine, mayor, candidate, political party, self-nominees, regionalization.

Вивчення виборчих систем займає важливе місце у вітчизняній і зарубіжній політології. Завдяки відносній легкості законодавчого перегляду виборчих систем, вони часто змінюються та стають об'єктом політичного конструювання, що перетворює їх на один із найбільш гнучких елементів політичної системи. Відповідно, вивчення та аналіз

політичних систем мають відбуватися постійно для відслідковування політичних тенденцій в окремих державах чи на більш глобальному рівні.

Зміна виборчої системи на місцевих виборах в Україні мала значний вплив не тільки на самі результати виборів, але й на електоральні стратегії політичних акторів. Крім того, вона розкрила наявність в українській політичній площині певних регіонів – «місцевих політичних режимів», – які здатні в рамках своєї території діяти певною мірою

незалежно від загальнонаціональних гравців. Враховуючи проголошене прагнення до децентралізації, важливість місцевого чинника в українській політиці буде лише зростати. За таких умов важливо не випустити з поля зору найважливіші тенденції, що зароджуються в середовищі української політики.

Одним із головних результатів Революції Гідності стало значне зменшення тенденції до монополізації влади в руках однієї партії, а також бінарного поділу на традиційних «помаранчевих» та «блакитних». Останній поділ не поширився на поділ згідно зі ставленням до результатів Революції («промайданні» та «контрмайданні» відповідно), адже всередині кожної з цих умовних груп є свій поділ, що призводить до більшої сегментації електорального простору. Відповідна диференціація не оминула і електоральних стратегій акторів на місцевих виборах 2015 року.

Відповідно до специфіки нового Закону про місцеві вибори (Закон України 2015), кандидати мали взаємодіяти більш

стратегічно з електоратом, адже умовою перемоги була лише абсолютна більшість голосів. Перемога в першому турі, навіть зі значним відривом, ще не гарантувала кандидатові остаточної перемоги – саме це ми і побачили на прикладі результатів виборів в деяких обласних центрах. За таких умов значну роль відіграло те, хто є суб'єктом висування кандидата, адже це свідчить про співвіднесення іміджів (позитивних чи негативних) кандидата і суб'єкта його висування.

Проаналізуємо показники обласних центрів (та міста Києва), котрі типово є центрами місцевої політики (в якості обласних центрів Донецької та Луганської областей взяті міста Краматорськ та Северодонецьк, відповідно, де на момент проведення виборів знаходилися адміністрації відповідних областей). Тут і далі таблиці складено за інформацією офіційного сайту ЦВК України (Центральна виборча комісія).

Таблиця 1

Суб'єкти висування кандидатів на міських голів в обласних центрах

Місто	Самовисуванці	Парламентські партії	Інші партії
Вінниця	2	3	7
Луцьк	3	2	7
Дніпро	22	4	5
Краматорськ	12	1	1
Житомир	6	4	6
Ужгород	13	2	7
Запоріжжя	17	2	7
Івано-Франківськ	2	4	5
Київ	3	4	21
Кіровоград	7	3	4
Северодонецьк	14	3	1
Львів	2	3	6
Миколаїв	8	4	9
Одеса	34	1	7
Полтава	4	3	11
Рівне	5	1	5
Суми	4	2	8
Тернопіль	1	4	6
Харків	3	2	6
Херсон	7	4	8
Хмельницький	8	3	3
Черкаси	3	5	8
Чернівці	6	3	6
Чернігів	4	5	7
Всього	184	72	163

Цікавим є той факт, що, відповідно до отриманих даних, самовисуванці надавали перевагу містам з перевагою «контр майданних» настроїв, в той час як на іншому полюсі з «промайданними» настроями відчутною була кількість кандидатів від позапарламентських партій.

Як ми можемо помітити за результатами аналізу, найбільшою популярністю серед кандидатів на посади міських голів обласних центрів користувалося саме самовисування (всього 184 кандидати), потім балотування від непарламентських партій (163 кандидати). Найменшою популярністю користувач-

лося висування від парламентських партій – всього 72 кандидати.

Звісно, кількість представників від парламентських партій навіть теоретично не могла перевищувати 144 (6 кандидатів в кожному з 24 обласних центрів – за умови збереження парламентськими партіями здорового глузду та висування по одному кандидату від міського осередку). Однак насправді кількість кандидатів від цієї групи суб'єктів була рівно вдвічі менше можливого показника – 72. В цілому, показники кількості кандидатів від парламентських партій в цілому відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Кандидати від парламентських партій на виборах міських голів обласних центрів

Кількість кандидатів від парламентських партій	1	2	3	4	5	6
Кількість обласних центрів з відповідною кількістю кандидатів	3	5	7	7	2	0

Як бачимо за результатами таблиці, зазвичай кандидатів було 3-4 – на це медіанне значення припадають 14 з 24 проведених виборів. Особливої уваги заслуговує той факт, що в жодному з обласних центрів не було кандидатів від

кожної з партій, що потрапили до Верховної Ради за результатами парламентських виборів 2014 року (за пропорційною частиною). Відповідно, необхідно проаналізувати показники висування за конкретними партіями.

Таблиця 3

Показники парламентських партій за кількістю кандидатів на виборах міських голів обласних центрів

Політична партія – суб'єкт висування	Кількість кандидатів
ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА СОЛІДАРНІСТЬ»	23
політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	16
Політична партія «Радикальна партія Олега Ляшка»	12
Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	11
Політична партія «Опозиційний блок»	8
Політична партія «Народний фронт»	0

Отримані дані вказують на те, що причиною відсутності кандидатів від кожної парламентської партії на виборах міських голів в обласні центри стала повна відсутність кандидатів від переможця попередніх парламентських виборів – політичної партії «Народний фронт». Приблизно за півтора року партія розгубила всю свою підтримку до рівня допустимої похибки, тому, за відсутності сенсу, керівництвом було

прийняте виправдане рішення не висувати власних кандидатів.

Проте навіть при цьому лише в двох містах було показано можливий у відповідних умовах максимум (Чернігів та Черкаси). З іншого боку, на виборах до трьох обласних центрів було представлено мінімальну кількість кандидатів від парламентської партії (причому в кожному з випадків це був представник «БПП «Солідарність»)

(Кандидати на посаду). І якщо таку ситуацію з виборами на посаду міського голови Краматорська можна спробувати пояснити нестабільною політичною ситуацією в регіоні та перебуванням поблизу лінії фронту, то подібна ситуація в Рівному та Одесі викликає додатковий інтерес.

Як бачимо з таблиці, кандидати від «Солідарності» були представлені в кожному з обласних центрів – окрім «сакральної» для цієї партії Вінниці. Однак відсутність кандидата від партії була умовною, оскільки фактичним кандидатом від неї був представник «Вінницької Європейської Стратегії» – партії, що напередодні проведення виборів була представлена Володимиром Гройсманом, колишнім мером Вінниці, на той час спікером парламенту та четвертим номером списку від «Солідарності» на парламентських виборах 2014 р. В цілому

лише три з парламентських партій представили своїх кандидатів щонайменше в половині з обласних центрів України – вже згадувана «Солідарність», а також «Батьківщина» та «Радикальна партія Ляшка».

Окремо варто сказати про позапарламентські партії, котрі, однак, за результатами місцевих виборів отримали гарні показники підтримки та наразі мають непогані шанси для утримання значної ролі в українському політикумі та, цілком можливо, проходження до складу Верховної Ради за результатами наступних виборів. Перш за все, це політична партія «Українське Об'єднання Патріотів – УКРОП», політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода», партія «Відродження» та політична партія «Наш край». Дані за кандидатами від цих партій зазначено в таблиці 4.

Таблиця 4

Показники непарламентських загальноукраїнських партій за кількістю кандидатів на виборах міських голів обласних центрів

Політична партія – суб'єкт висування	К-сть кандидатів
Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	22
Політична партія «Українське Об'єднання Патріотів – УКРОП»	14
Партія «Відродження»	11
Політична партія «Наш край»	10

Звісно, представленість кандидатами не є основним показником для визначення ефективності стратегії того чи іншого суб'єкта – найважливішу роль відіграють отримані результати, котрі відображені в таблиці нижче. При чому, специфіка нового законодавства стосовно місцевих виборів була такою, що значну роль почали відігравати кандидати, котрі отримали другий результат в першому турі – в п'яти випадках їм навіть вдалося в результаті отримати крісло міського голови (Дніпро, Івано-Франківськ, Миколаїв, Черкаси та Чернігів) (Відомості про обраних 2015).

Відповідно до даних, що відображені в таблиці 5, представники позапарламентських і парламентських партій отримали однакову кількість посад міських голів в обласних центрах – по 9. Хоча за результатами другого туру лідери першого не раз втрачали свою перевагу, проте така ситуація з обох боків була паритетною, що призвело до однакового кінцевого результату. Перевагу

представники парламентських партій отримали лише за кількістю других місць – 11 проти 8, що, однак, не надає їм жодних переваг.

У трьох випадках перемогу було здобуто вже в першому турі – що цікаво, в кожному з випадків це був кандидат від позапарламентської партії (Геннадій Кернес від «Відродження» в Харкові, Геннадій Труханов від «Довіряй ділам» в Одесі, Сергій Надал від «Свободи» в Тернополі). Міський голова Харкова встановив абсолютний рекорд за відсотком голосів, отриманих в першому турі, з результатом у 65,8% голосів (Результати виборів 2015). Цікаво, що кожен з новообраних мерів займав цю посаду і до цього: Г. Кернес та С. Надал повний строк – з 2010 року, Г. Труханов – після дострокових виборів 2014 року. Можливо, саме з цим можна пов'язати відносно «низький» результат останнього в рамках вказаної трійки.

Таблиця 5

Лідери перегонів на виборах міських голів обласних центрів

Місто	Перший тур		Другий тур	
	Лідер	Друге місце	Переможець	Друге місце
Вінниця	І	П	І	П
Луцьк	П	І	П	І
Дніпро	П	І	І	П
Краматорськ	С1	С2	С1	С2
Житомир	П1	П2	П1	П2
Ужгород	І	С	І	С
Запоріжжя	С	П	С	П
Івано-Франківськ	П	І	І	П
Київ	П	І	П	І
Кіровоград	П	С	П	С
Северодонецьк	С1	С2	С1	С2
Львів	П	І	П	І
Миколаїв	П1	П2	П2	П1
Одеса	І	П	І*	П*
Полтава	І	П	І	П
Рівне	С	І	С	І
Суми	П	І	П	І
Тернопіль	І	П	І*	П*
Харків	І	П	І*	П*
Херсон	С	П	С	П
Хмельницький	І	С	І	С
Черкаси	І	П	П	І
Чернівці	С	І	С	І
Чернігів	І	П	П	І
ВСЬОГО	І=9, П=9, С=6	І=8, П=11, С=5	І=9, П=9, С=6	І=8, П=11, С=5

де П – парламентські партії, І – інші партії, С – самовисуванці

* тут на результати другого туру переносяться показники першого туру у випадках, де другого туру не було.

Для продовження аналізу необхідно визначити конкретних суб'єктів, котрі представляли кожен з базових груп (парламентські та позапарламентські партії, а також самовисуванці). Отримані результати відображено в таблиці 6.

Таблиця 6

Суб'єкти-учасники другого туру виборів міських голів обласних центрів

Політична партія – суб'єкт висування	переможець	другий
«Рідне місто»	0	1
«Партія вільних демократів»	0	1
«Воля народу»	0	1
«Громадський Контроль»	0	1
«Партія рішучих громадян»	0	1
«Наш Край»	0	1
«Опозиційний блок»	0	2
«Совість України»	1	0
«Довіряй ділам»	1	0
«Вінницька Європейська Стратегія»	1	0
«УКРОП»	1	1
«Відродження»	2	0
«Самопоміч»	2	2
«Батьківщина»	2	3

«Свобода»	3	1
«БПП «Солідарність»	5	4
Самовисуванці	6	5

За отриманими даними ми можемо зробити деякі висновки. Так, найкращий результат отримали «самовисуванці» – з 11 представників цієї категорії в другому турі 6 отримали посаду міського голови за результатами виборів. Однак, звичайно, вважати цю групу єдиною було б абсолютно неправильно, а тому порівняння сукупного результату самовисуванців з результатами конкретних партій є не цілком доречним.

Що ж стосовно партій, то тут, як і за кількістю кандидатів, перевага на боці президентської «Солідарності» – з 9 кандидатів, які пройшли до другого туру, 5 отримали посаду міського голови. Але, що більш цікаво, друге місце в цьому випадку (так само, як і в ситуації з кількістю висунутих кандидатів) отримала позапарламентська «Свобода» – 2 кандидати з 3 у другому турі стали переможцями, а вже згадуваний С. Надал навіть переміг вже в першому турі. «Батьківщина» стала другою за кількістю кандидатів в другому турі, однак лише 2 з 5 змогли отримати посаду міського голови. В свою чергу «Самопоміч» стала другою за ефективністю власних кандидатів серед загальноукраїнських партій (знову ж таки, після «Солідарності») – 4 з 11 висунутих кандидатів пройшли до другого туру (36,37% проти 39,13% у президентській партії), а двоє з них стали міськими головами (18,18% проти 21,7% у, знову ж таки, «Солідарності»).

Своєю чергою інші парламентські партії навряд чи можуть занести результати виборів голів обласних центрів до свого активу. Так, «Опозиційний блок», котрий в обох випадках (Миколаїв та Дніпро) отримував перше місце за результатами першого туру, в результаті вибори міського голови програвав – при тому, що на виборах до міських рад в обох випадках здобув перемогу саме «Опозиційний блок». Це, очевидно, дозволяє нам говорити, з одного боку, про значний антирейтинг партії та її кандидатів на місцевих виборах 2015 року, а з іншого – про наявність переваги «промайданного» електорату над «контрмайданним»; поєднання цих та інших факторів не дозволило партії досягти кінцевого успіху за початкової переваги.

Проте вважати результати виборів міських голів для «Опозиційного блоку»

зовсім провальними було б неправильним. Цілком можливо, партійні функціонери партії розуміли можливі ризики, а тому в деяких випадках тісно пов'язані з партією кандидати проходили як самовисуванці. Так, мера Краматорська Андрія Панкова пов'язують саме з «Опозиційним блоком», а новий міський голова Запоріжжя Володимир Буряк до обрання на посаду був головним інженером «Запоріжсталі», власником якої є головний спонсор партії та традиційно найбагатша людина України Рінат Ахметов.

Використання «ресурсу самовисуванців» дозволило певним чином взяти участь у виборах до обласних центрів і «Народному Фронту» – так, міський голова Чернівців Олексій Каспрук на останніх парламентських виборах ішов до Верховної Ради саме за списками цієї партії і навіть досяг позитивного результату, однак відмовився від мандату на користь посади міського голови Чернівців.

Таким чином, найбільш провальними вибори міських голів обласних центрів стали саме для «Радикальної партії Ляшка», з 12 кандидатів якої жоден не зміг пробитися навіть до другого туру. Такий результат в чергове підтверджує концентрацію цільового електорату партії саме поза великими містами.

Окрім «Свободи», успіхами на відповідних виборах можуть похвалитися й інші позапарламентські партії – в першу чергу, «Відродження». Так, кандидат від партії в Харкові, Геннадій Кернес, показав найкращий результат з усіх в першому турі, набравши 65,8% голосів. Своєю чергою, Богдан Андрійв здобув перемогу в Ужгороді, що дозволило партії мати своїх міських голів на східному та західному полюсах українського політикуму.

До активу результатів виборів може занести собі «УКРОП», котрий, отримавши в двох випадках друге місце за результатами першого туру (Дніпро та Луцьк), все ж домігся перемоги свого кандидата, Бориса Філатова, в Дніпрі над кандидатом парламентського «Опозиційного блоку». Також по одному міському голові змогли отримати вже згадувана «Вінницька Європейська Стратегія», «Довіряй ділам» (Одеса) та «Совість України» (Полтава) – типові партії «під мера». Остання хоча й намагається

проявляти загальнонаціональні амбіції, проте загальні результати місцевих виборів вказують на те, що наразі електоральні можливості партії обмежуються лише Полтавою.

Результати «Нашого краю» в обласних центрах вказують на те, що віднесення партії до перспективних загальноукраїнських проектів є певним авансом (лише одне друге місце – в Чернігові), проте в партії гарні показники на загальноукраїнському рівні, в першу чергу, в невеликих містах та сільській місцевості; окрім того, партія стала найрезультативнішою на місцевих виборах, адже 32,3% (4357 з 13457) її кандидатів до рад всіх рівнів стали депутатами. Певного успіху на рівні виборів міських голів обласних центрів також досягли «Партія рішучих громадян», «Воля народу», «Громадський Контроль», «Партія вільних демократів» та «Рідне місто» – кожній з партій вдалося отримати по одному кандидату в другому турі, однак здобути перемогу їм так і не вдалося.

Таким чином, отримані результати дають нам можливість говорити про те, що балотування від імені загальновідомих парламентських партій не гарантувало позитивного результату кандидатам на посаду міських голів в обласних центрах – лише 9 з 24 обраних мерів висувалися від парламентських партій, причому три з них офіційно не отримали жодного свого представника («Народний Фронт», «Опозиційний блок» та «Радикальна партія Ляшка»). Відносним успіхом можна назвати результат «Солідарності» – партія є відносним (але не абсолютним) лідером за кількістю обраних міських голів обласних центрів.

Гарний результат показали представники позапарламентських партій та самовисуванці. В цілому результати дозволяють говорити нам про те, що переваги кандидатів були зосереджені скоріше на місцях, аніж надходили з боку парламентського «центру» – ситуація в більшості випадків була такою, що виграшні кандидати обирали собі суб'єктів, аніж завідомо виграшні суб'єкти обирали собі кандидатів. За таких умов головна стратегічна дилема кандидатів полягала у виборі суб'єкта, здатного забезпечити необхідну ресурсну базу для проведення кампанії – це могли бути або ж ресурси партії влади, або ж позапарламентські партії з наявністю фінансової підтримки з боку олігархів, або ж особисті ресурси кандидатів, що і до цього обіймали відповідну посаду (для проходження, окрім себе,

лояльних представників до місцевої ради кандидати, за наявності відповідних ресурсів, могли використовувати особисті партії).

Нова виборча система в Україні характеризувалася як нововведеннями, так і поверненням до вже використовуваних практик. Вона стала поєднанням мажоритарної системи відносної більшості на найнижчих рівнях та пропорційної системи до вищих місцевих рад. Важливим фактором було введення мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах міських голів у містах з населенням понад 90 тис. осіб, що сприяло посиленню конкуренції на відповідних виборах та, в деяких випадках, стало визначальним чинником перемоги певних кандидатів.

Можливість самовисування, що залишалася для кандидатів на посаду міських голів у великих містах (в нашому аналізі – обласних центрах), була досить вдалою стратегією для кандидатів на відповідних виборах. Кандидати з більшими амбіціями та/або ресурсами могли дозволити собі створення власного партійного бренду, пов'язаного виключно з його особою – такий підхід дозволяв відповідним акторам транслювати власну підтримку на списки депутатів до рад, що дозволяло їм паралельно здобувати перемогу на виборах до рад відповідних міст або ж показувати в цілому гарний результат і отримувати власну групу лояльних депутатів; в деяких випадках особливо успішні кандидати могли транслювати свою підтримку навіть на вибори до обласних рад.

Загальним результатом виборів стала очевидна регіоналізація політичної системи України. Проте, на відміну від попередніх часів, коли ми мали чіткий поділ на «Захід» та «Схід», «помаранчевих» та «блакитних», за сучасних умов цей базовий конфлікт не поширився на категорії «промайданних» і «контрмайданних». Звісно, в тій чи іншій формі базовий конфлікт зберігається в українському суспільстві, проте поступово він заміщується більш фрагментованими протистояннями – гарним прикладом є результат «Відродження», котрому вдалося отримати своїх міських голів на двох «мисах» українського політикуму – в Ужгороді та Харкові.

Регіоналізація та локалізація політичної системи України привели до того, що на політичній арені наразі відсутні чіткі фаворити та монополісти, що у вибір електоральних стратегій кандидатів закладає певний елемент випадковості. Якщо ж

визначати найбільш чіткі та базові критерії для вибору суб'єкта висування, то тут кандидат мав звертати увагу на три базові показники: партійний бренд, регіон балотування, а також рівень ради, до якої проводилися вибори.

Таким чином, нова виборча система відзначилася типовими перевагами та недоліками, що характерні для мажоритарних і пропорційних виборчих систем, за відповідними компонентами. З одного боку, пропорційна складова дозволила якнайширше відбити електоральні вподобання електорату, з іншого – обрані ради відзначаються значним рівнем диференційованості, що здійснює негативний вплив на стабільність і ефективність як всієї політичної системи, так і конкретних обраних рад. Своєю чергою введення правила абсолютної більшості на виборах міських голів великих міст сприяло їх більшій відповідності електоральним перевагам населення та, відповідно, заслуговує позитивної оцінки. Перспективним наразі виглядає введення подібної

системи і на виборах голів менших населених пунктів.

ЛІТЕРАТУРА

Закон України про місцеві вибори. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 37-38. Ст.366 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19> (дата звернення: 16.04.2018).

Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення: 17.04.2018).

Кандидати на посаду міського голови. 25.10.2015. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM117?PT001F01=100> (дата звернення: 18.04.2018).

Відомості про обраних на посади міських, селищних, сільських голів. 25.10.2015 URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM003?PT001F01=100&pt00_t001f01=100 (дата звернення: 19.04.2018).

Результати виборів міського голови 25.10.2015. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM048?PT001F01=100&PT005F01=0&PID102=5914&PF7691=5914&rej=0> (дата звернення 20.04.2018).

УДК 321.013:342.553 (438)

Бровко О.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ОЦІНКА ЕКСПЕРТІВ (ЧАСТИНА 3)

Розглянуто успіхи та досягнення України в реформуванні місцевого самоврядування. Вказано на основні чинники, які перешкоджають проведенню АТР в Україні. Досліджено найбільш значимі досягнення Польщі при проведенні АТР та можливість їх імплементації в Україні. Розкрито та проаналізовано, окрім позитивного, негативний досвід реформування місцевого самоврядування Польщі, на який необхідно звернути увагу Україні, для того щоб врахувати його у процесі проведенні АТР в Україні. Дослідження проведено на основі глибинних інтерв'ю з провідними польськими експертами в сфері місцевого самоврядування.

Ключові слова: *міське самоврядування, Україна, Польща, адміністративно-територіальна реформа, адміністративно-територіальний устрій.*

Бровко О.В.

РЕФОРМИРОВАНИЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: ОЦЕНКА ЭКСПЕРТОВ (ЧАСТЬ 3)

Рассмотрены успехи и достижения Украины в реформировании местного самоуправления. Указано на основные факторы, которые препятствуют проведению АТР. Исследованы наиболее значимые достижения Польши при проведении АТР и возможность их имплементации в Украине. Раскрыт и проанализирован кроме положительного негативный опыт реформирования местного самоуправления Польши, на который необходимо обратить внимание Украине, для того чтобы учесть его при проведении АТР в Украине. Исследование проведено на основе глубинных интервью с ведущими польскими экспертами в сфере местного самоуправления.

Ключевые слова: *местное самоуправление, Украина, Польша, административно-территориальная реформа, административно-территориальное устройство.*

Brovko O.

REFORMING OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: EXPERTS EVALUATION (PART 3)

The article considers successes and achievements of the reformation of the local self-government in Ukraine. It is indicated the main factors hindering the conduct of the Administrative Territorial Reform. The most significant achievements of Poland during the implementation of Administrative Territorial Reform and the possibility of their implementation in Ukraine are investigated. The exploration of negative experience equally gives us a chance to understand which pitfalls Ukraine should avoid on its way to decentralization.

The research was conducted on the basis of deep interviews with the leading Polish experts in the field of the local self-government.

Keywords: *local self-government, Ukraine, Poland, administrative-territorial reform, administrative-territorial structure.*

У процесі проведення реформи місцевого самоврядування Україна вивчає досвід (і позитивний, і негативний) адміністративно-територіальних реформ (АТР) зарубіжних країн. Особливе місце серед них традиційно відводиться Польщі – країні, що мала багато спільного з Україною як у далекому минулому, так і в епоху існування соціалістичного табору. З огляду на це надзвичайно важлива думка та поради експертів у сфері місцевого самоврядування Польщі стосовно демократичних змін у місцевому самоврядуванні України, що вже відбулися та тих, які ще необхідно провести. Тому дослідження оцінки реформування та сучасного стану місцевого самоврядування в Україні очима польських експертів уявляється нам актуальним і своєчасним завданням.

Проблемам сучасного стану та перспективам розвитку місцевого самоврядування в Україні у вітчизняній літературі було присвячено чимало робіт науковців. На особливу увагу заслуговують праці М. Баглай, Л. Воєводіна, А.Георгіци, Д.Златопольськи,

І. Ільїнського, А.Махненко, Б.Страшуна та інших, у яких піднімаються питання сучасного стану місцевого самоврядування, перспективи подальшого реформування місцевого самоврядування в Україні та інші. Перелічені дослідження, як правило, проводились на основі аналізу наукової літератури, нормативно-правової бази та думки українських експертів у сфері місцевого самоврядування.

Ми ж вирішили дослідити перспективи подальшого реформування місцевого самоврядування в Україні на основі експертних суджень фахівців у галузі місцевого самоврядування Польщі – країни, яка швидко та вдало провела АТР та однією з перших східноєвропейських країн була прийнята до Ради Європи та Євросоюзу. Під час стажування у Польському Сеймі у межах програми «Міжнародних парламентських стажувань» з 11 квітня по 8 липня 2016 р. нами були проведені глибинні інтерв'ю з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представни-

ками Комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни¹. Ця стаття є третьою в серії публікацій за результатами проведеного дослідження, присвячених адміністративно-територіальній реформі, сучасним тенденціям розвитку місцевого самоврядування в Польщі та можливостям впровадження досвіду Польщі в Україні.

У статті представлений аналіз експертних оцінок реформування місцевого самоврядування в Україні, проаналізовано питання, що обговорювались під час глибинних інтерв'ю:

1) Як Ви вважаєте, які успіхи наразі має Україна у процесі реформування місцевого самоврядування і що найбільше їй заважає?

2) Що з досвіду Польщі під час проведення АТР, на Ваш погляд, Україна може запозичити?

3) Яких помилок Україні під час проведення АТР варто остерігатися?

Перебіг та перспективи реформи місцевого самоврядування та АТУ в Україні

За час незалежності України було багато спроб провести АТР та розбудувати місцеве самоврядування. Конституція України (1996 р.) у статті 7 закріпила принцип, згідно з яким в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. У Конституції України воно визначається як «право територіальної громади – жителів села чи

добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і Законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи» (Конституція України).

На жаль, всі зміни проведені в місцевому самоврядуванні України не мали системного характеру. Зокрема було закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську Хартію місцевого самоврядування, ухвалено низку базових нормативно-правових актів, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування. Починаючи з 2014 р. відбувається найбільш комплексна спроба реформування місцевого самоврядування із залученням іноземних фахівців, зокрема 1 квітня 2014 р. розпорядженням Кабінету міністрів України була затверджена концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що стало основою для прийняття в подальшому відповідних законів та проведення децентралізації у 2014-2016 рр. 7 грудня 2014 р. у Варшаві було підписано Меморандум про співпрацю між Україною та Польщею з підтримки реформи місцевого самоврядування, і в Україну прибули польські експерти та реформатори для допомоги у реалізації самоврядної реформи. Польща була однією з перших держав у 2014 р., яка почала допомагати Україні провести повномасштабні реформи у всіх сферах суспільного життя. Звернемося до думки польських експертів щодо української реформи

Ефективність процесу реформування місцевого самоврядування в Україні з точки зору польських експертів

Оцінюючи досягнення України в реформуванні місцевого самоврядування, польські фахівці вважають, що найважливішим успіхом є саме прагнення до змін і наявність перших кроків влади в цьому напрямку. Зокрема такої думки дотримується депутат Сейму РП А. Мацієвський. Він наголошує, що під час візиту до України бачив ці перші кроки та, на його думку, в останні двадцять років в Україні було мало зроблено щодо вдосконалення місцевого самоврядування, а в основному це був процес, який можна назвати спостереженням, тому наступні двадцять років необхідно докласти чимало

¹ Яцек Войніцький-професор Варшавського Університету, докторнаук, експерт у сфері функціонування державного управління в Польщі та інших державах Європи

Лех Яньчук – професор Люблінського Католицького Університету Яна Павла II, доктор наук, експерт у сфері місцевого самоврядування
Анджей Мацієвський – депутат Сейму РП, голова комісії місцевого самоврядування та регіональної політики

Анна Квечень-депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, голова сталої підкомісії з питань устрою місцевого самоврядування

Малгожата Голіньська – депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики

Стефан Шталковський – депутат Сейму РП
Кшиштоф Ліс – староста Щецинського повіту
Павел Міколаєвський – бурмістр гміни Білий Бір
Рената Петкевич-Хмельовська – бурмістр гміни Борне-Суліново

Ярослав Черв – секретар гміни Госцерадув

зусиль для реформування місцевого самоврядування. «Тобто перед Україною стоїть важливе завдання. Вірю в те, що Україна успішно впорається з цим завданням, є тільки одне питання, чи вистачить терпіння громадянам України, а політикам – досвіду і ефективності» (Глибинні інтерв'ю).

Експерти вказують на те, що Україна намагається реформувати місцеве самоврядування, але на заваді стоїть відсутність досвіду державності та олігархічна система, яка не зацікавлена у незалежності органів місцевого самоврядування. Сила традицій місцевого самоврядування в Україні слабша, ніж в Польщі через брак досвіду державності протягом багатьох років, адже Україна була соціалістичною, централізованою державою, що управлялася навіть не з Києва, а з Москви, тобто, за словами експертів, була «суперцентралізація влади». І місцевому самоврядуванню, що зародилося в Україні в 90-х рр. було надзвичайно важко функціонувати згідно зі своїм призначенням, адже не було таких традицій, як у Польщі (Глибинні інтерв'ю).

Бурмістр Білого Бору П. Міколаєвський зазначив, що йому відомо, що в Україні у процесі реформування місцевого самоврядування намагаються застосувати польську модель. Експерт вважає, що найбільше реформуванню місцевого самоврядування Україні заважає сильна централізація держави та поділ її на олігархічні сфери впливу, що спричинює багато конфліктів інтересів. «Отже, Україні потрібно побороти олігархію, хабарництво, зробити владу прозорою, для того щоб громадяни побачили, що можуть на неї впливати» (Глибинні інтерв'ю).

Цікавою є думка професора Л. Янчука щодо причин довготривалості реформування місцевого самоврядування в Україні. Він вважає, що це пов'язано з відсутністю громадянського суспільства та з тим, що в Україні не було здійснено децентралізацію. «В Україні самі мешканці громади мають приймати рішення щодо місцевих справ, а не влада з Києва» (Глибинні інтерв'ю).

Отже, експерти, знайомі з процесами реформування в Україні, вважають, що за минулі роки було мало що зроблено, тому тепер потрібно дуже важко працювати, щоб досягти результату. Більшість з них вважає, що на заваді реформуванню місцевого самоврядування в Україні стоїть відсутність державності впродовж тривалого часу, суперцентралізація за радянських часів,

сьогоднішня політична ситуація в країні та олігархічна система.

Найбільш значимі досягнення Польщі при проведенні АТР, які можна було б імплементувати в Україні

Унаслідок реформ, які провів польський уряд, зокрема адміністративно-територіальної, вдалося трансформувати Польщу в конкурентоспроможну державу, що може приймати економічні і політичні виклики та стати інтегрованою частиною Європи.

Успіх АТР в Польщі зумовлений тим, що вона була проведена на основі ефективного поєднання власних традицій та європейського досвіду і практики. Польські політики заклали в основу реформи такі базові принципи європейської цивілізації, як прозорість та відкритість, субсидіарність, побудова громадянського суспільства, гнучкість.

Ефективність АТР та успішний процес інтеграції Польщі до ЄС пояснюється значною мірою ефективним використанням спроможності та здібності локальних громад для власного розвитку (Шпортюк 2011).

Експерти підкреслюють, що у процесі реформування місцевого самоврядування Україна може запозичувати досвід країн Західної Європи, де місцеве самоврядування досить ефективно функціонує тривалий час, та країн ЦСЄ, які більш подібні та ближчі до України, але насамперед має впроваджувати цей досвід, спираючись на національні традиції і сучасні політичні реалії, тому що самоврядування буде українське – не польське, не французьке, не угорське. Зокрема професор Я. Войницький вказує: «якщо в Україні є тенденції до впровадження в життя прозорих правил, самоврядування буде мати фінанси і юридичну незалежність, то реформа буде успішною, але якщо фінанси самоврядування залежатимуть від олігархів, – не буде прозорих правил, натомість буде корупція, кліквістичність, і тоді не буде жодної різниці між функціонуванням місцевого самоврядування в часи соціалізму і після реформування. Запозичення добрих інструментів не гарантує того, що буде зіграна добра мелодія, можна сфальшувати» (Глибинні інтерв'ю). Депутат Сейму Республіки Польща А. Мацієвський зазначає: «я не вірю в універсальну систему місцевого самоврядування і найгірше, що могла б зробити Україна – це повністю перейняти чийось систему: польську, скандинавську тощо та скопіювати її. Я вважаю, що то є найбільшою помилкою, це все одно якби ми в Польщі почали будувати штати або землі

за німецьким зразком. У польській традиції були і є воєводства, повіти, гміни» (Глибинні інтерв'ю). На його думку, сила самоврядування є в черпанні зі своїх коренів, самоврядних традицій. Політик зазначає, що багатство місцевого самоврядування полягає в тому, що в кожній державі воно має інший образ та устрій, який є в Польщі і не мусить бути в Україні (Глибинні інтерв'ю).

Опитувані вважають, що Україна могла б, спираючись на досвід Польщі, впроваджувати трирівневий АТУ, а також спосіб функціонування органів місцевого самоврядування. На думку депутата Сейму РП М. Голінської, Україна може запозичити досвід Польщі у сфері організації місцевого самоврядування і передачі гмінам певних форм прийняття рішень. Вона також зауважує, що «якщо вчитися на наших помилках, то тоді власне передача завдань згори має відбуватися з чітко визначеними повноваженнями для місцевого самоврядування з метою запобігання дублювання завдань» (Глибинні інтерв'ю). Бурмістр Борне-Суліново Р. Петькевич-Хмельовська вважає, що Україні необхідно активно інформувати громадян щодо суті АТР, доводити до відома суспільства важливість участі у місцевих виборах. Адже, на її думку, необхідно, щоб до ради йшли молодь, освічені фахівці, що знаються на реформуванні місцевого самоврядування інших країн. «Потрібно розуміти, чого Ви хочете і черпати досвід від близьких держав, як, наприклад, Польща, Естонія, адже в них реформа була проведена успішніше, ніж в Румунії, Болгарії, Словаччині чи Угорщині, де, на мою думку, було допущено багато помилок» (Глибинні інтерв'ю). На думку Бурмістра Білого Бору П. Міколаєвського, Україна повинна надавати можливість молодим українцям здобувати досвід в інших державах – стажуватися у певних одиницях місцевого самоврядування інших держав (Глибинні інтерв'ю).

Отже, основною думкою фахівців було те, що Україні потрібно вивчати та переймати досвід інших країн у реформуванні місцевого самоврядування, зокрема Польщі, але при цьому необхідно впроваджувати цей досвід, спираючись на національні традиції і сучасні політичні реалії. Також було зазначено, що для України важливо, щоб під час передачі завдань на місця були чітко визначені повноваження органів місцевого самоврядування, щоб завдання не дублювалися. Експерти підкреслили важливість активної

участі громадян України у виборах місцевих депутатів. На їхню думку, Україні добре було б, спираючись на досвід Польщі, також впроваджувати трирівневий поділ АТУ та не зупинятися тільки на проведенні АТР, а впроваджувати й інші реформи.

Найбільш ймовірні помилки, при проведенні АТР в Україні, на основі досвіду Польщі

Незважаючи на успішність реформи АТР Польщі, все ж таки були допущені деякі помилки. Недоліками реформи експерти вважають централізований розподіл публічних фінансів, що обмежує самостійність територіальних громад, залежність повітів і воєводств від коштів державного бюджету, велика різниця в обсязі ресурсів між сільськими і міськими гмінами й повітами, «партизація» виборів до органів місцевого самоврядування (Шпортюк 2011).

Експерти вважають, що Україні необхідно під час реформування уникати неоднозначних формулювань у нормативно-правових актах, щоб не припуститись помилок, що були допущені в Польщі, зокрема: певних записів, які можна по-різному тлумачити, компромісів, як, наприклад, створення занадто малих одиниць самоврядування, які не здатні себе утримувати. Також вони підкреслюють, що найголовнішим елементом реформи є фінансова автономія місцевого самоврядування, тобто якщо бюджет місцевого самоврядування в Польщі на 50% складається з власних коштів, то в Україні ця квота може бути ще меншою. На думку професора Я. Войницького, «фінансова автономія є ключовою в гаслі «стільки завдань, скільки грошей». Якщо місцевому самоврядуванню не вистачатиме фінансів, то делеговані йому завдання будуть фікційні, оскільки утримання шкіл, будівництва доріг потребує великих затрат. А субвенції і дотації – елемент додатковий і не може бути головним фінансовим джерелом для місцевого самоврядування» (Глибинні інтерв'ю). Науковець наголошує на тому, що не може існувати самоврядування, якщо його бюджет більше ніж на 50% складається з державних субвенцій та дотацій, у такому випадку відбувається централізація держави (Глибинні інтерв'ю).

Опитані вважають, що Україні в процесі проведення реформи потрібно мати достатньо терпіння, адже найбільшою проблемою у процесі реформування є брак терпеливості. Вони зазначають, що немає

успіху одного дня, всі політичні успіхи місцевого самоврядування пов'язані з тривалим підготовчим процесом. Депутат Сейму РП А. Мацієвський зазначає що це неправда, коли політик говорить, що певне досягнення тільки його заслуга. Наприклад, неможна говорити, що хтось самостійно інтегрував Польщу в ЄС, адже Польща входила в ЄС понад 10 років, і тому тодішній прем'єр Л. Міллер запросив на урочистість з приводу вступу Польщі до ЄС всіх колишніх прем'єрів, і власне тим він зазначив, що кожен з них на якомусь етапі вніс свій внесок у повноправне членство Польщі в ЄС. «Мудрість представника місцевого самоврядування полягає в тому, що новий бурмістр, вуйт повинен спілкуватися з тим, хто займав цю посаду раніше, щоб зрозуміти його плани, вислухати його думку» (Глибинні інтерв'ю).

На думку частини експертів, Україні необхідно чітко визначити джерела фінансування і обсяг завдань, потрібен також жорсткий контроль за видатками. Депутат Сейму РП А. Квечень вважає що, можливо, Україні, як і Польщі, було б достатньо дворівневого АТП: «Ми говоримо в Польщі про триступеневий поділ, але ми маємо ще воєводські адміністрації, тобто де-факто влада розподіляється по чотирьох рівнях, і я за те, щоб один із тих рівнів – повіти ліквідувати та зміцнити гміни» (Глибинні інтерв'ю).

Отже, експерти вказали на те, що реформування місцевого самоврядування – складний та тривалий процес, тому необхідно, насамперед, набратися терпіння та взяти до уваги те, що новообраній місцевій владі необхідно спілкуватися з тими, хто працював до неї, щоб осмислити їхні досягнення, невдачі та плани. Щоб не допустити помилок, яких припустилася Польща, – наголошують опитувані, дуже велику увагу потрібно приділити підготовці нормативно-правової документації, щоб всі закони були чітко сформульовані, і їх не можна було по-різному тлумачити. Також експерти підкреслили, що найголовнішим елементом реформи місцевого самоврядування є фінансова незалежність територіальних одиниць, тому необхідно,

щоб бюджет місцевого самоврядування в Україні як мінімум на 50% складала власні кошти та була відповідність між завданнями та фінансовими ресурсами для їх здійснення.

Таким чином, можна зробити висновок, що реформування місцевого самоврядування в Україні відбувається дуже повільними темпами і на заваді цьому стоїть відсутність тривалого історичного досвіду державності, суперцентралізація за радянських часів, сьогодняшня політична ситуація в країні та олігархічна система. У процесі проведення АТР Україні необхідно вивчати та переймати досвід інших країн, зокрема Польщі, але впроваджувати цей досвід потрібно спираючись на національні традиції і сучасні політичні реалії. На основі досвіду Польщі в проведенні АТР Україні під час реформування місцевого самоврядування, насамперед, потрібно передавати завдання на місця з чітко визначеними повноваженнями, заохочувати громадян до активної участі у місцевих виборах, впроваджувати трирівневий поділ АТУ та не зупинятися тільки на проведенні АТР, а впроваджувати й інші реформи. Враховуючи досвід Польщі, Україні варто остерігатися таких помилок, як можливість неоднозначного тлумачення нормативно-правових актів із реформування та функціонування місцевого самоврядування, відсутність фінансової автономії територіальних одиниць місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. (ред. від 02.03.2014 р.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата хзвернення 1.03.2018)

Глибинні інтерв'ю проведені у період квітень-червень 2016 року з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представниками Комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни.

Шпортюк Н. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: досвід для України. 2011. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/-2011_02\(9\)/11snlpdu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/-2011_02(9)/11snlpdu.pdf) (дата звернення 5.03.2018)

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Аналіз витоків українського громадянського суспільства дає підстави стверджувати, що деспотизм ніколи не був притаманний історичним формам життя в Україні, аж до того часу, коли вона попала в залежність від Росії. А демократичні інститути і громадянські орієнтації, що існували в українській історії в специфічній, можливо, недорозвиненій формі, справили значний вплив на соціальне і політичне життя країни.

Ключові слова: громадянське суспільство, політичний процес, демократія.

Кашаба О.Ю.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Анализ истоков украинского гражданского общества дает возможность утверждать, что деспотизм никогда не был присущ историческим формам жизни в Украине, до тех пор, пока она не попала в зависимость от России. Демократические институты и гражданские ориентации, которые существовали в украинской истории в специфической, возможно, недоразвитой форме, имели большое влияние на социальную и политическую жизнь страны.

Ключевые слова: гражданское общество, политический процесс, демократия.

Kashaba O.

HISTORICAL TRADITIONS OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The analysis of the origins of the Ukrainian civil society provides reasons to believe that despotism had never been typical for the historical forms of life in Ukraine until the time it became dependent on Russia. A democratic institutions and civic orientations that have existed in Ukrainian history in specific and probably undeveloped form have had a significant impact on social and political life of the country.

Keywords: civil society, political process, democracy.

Проблема формування в Україні громадянського суспільства останніми роками привернула увагу багатьох учених і політиків, широко висвітлювалася на сторінках різних видань. Як відзначив у своїй монографії академік АПрНУ Ю. М. Тодика, який спеціально вивчав цю проблему, більшість дослідників вважає, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як родина, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, за допомогою яких забезпечується задоволення економічних, професійних, культурних, релігійних та інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп і окремих індивідів (Тодика 2001). Отже, громадянське суспільство визначається як демократична

форма самоорганізації суспільства, незалежно від держави і поза ринком. Намагаючись визначити перспективи утвердження громадянського суспільства в Україні як обов'язкової умови демократії, **ставимо за мету статті** проаналізувати його історичні витoki в нашій державі.

Демократична історична спадщина України поки що недостатньо вивчена під кутом зору політології і заслуговує на більш ретельний розгляд. Слід однак визначити, що останнім часом з'являється все більше робіт, присвячених цій тематиці (Колодій 1998; Чувардинський 2007). Вони засвідчують, що Україні з давніх часів були притаманні демократичні інститути і громадянські орієнтири. Попри те, що існували вони в українській історії в специфічній, можливо, недорозвиненій (з точки зору сучасної демократичної процедури) формі, вони мали значний вплив

на соціальне і політичне життя країни. Деспотизм не був притаманним історичним формам життя в Україні до тих пір, поки вона не потрапила в залежність від Росії.

Громадянське суспільство зазвичай розглядається як явище (і поняття), притаманне Західній цивілізації, у той час як «державне суспільство» (і поняття патерналізму, що з ним пов'язане) прийнято вважати продуктом Східної культури. Саморегулювання на протигагу державній опіці; захищеність індивідуальних і групових прав на протигагу політичному деспотизмові і автократії; добровільні асоціації на протигагу так званим «мобілізаційним організаціям» – такими є лише декілька основних протилежностей цих двох культур у відносинах суспільства і держави (Колодій 2001).

Україна завжди була країною пограниччя в геополітичному сенсі, що розташована на перехресті цих двох різних світів і культур. Та й сама вона з другої половини XVII ст. була поділена навпіл. Отже, це дає підстави стверджувати, що Західна і Східна культури мали серйозний вплив на суспільне і політичне життя України.

У 1667 році територія України була поділена по Дніпру на дві великі частини. Лівобережна Україна стала розглядатися як країна тієї самої політичної культури та орієнтації, що й Росія. Правобережна Україна відійшла до Польського Королівства і після його розподілів в кінці XVIII ст. стала складовою частиною імперії Габсбургів, отримавши більше можливостей долучитися до європейської цивілізації, демократичним традиціям.

Попри це демократичний дух і прото-громадянська культура були відомі українцям з часів Київської Русі.

На початку IX ст. склалися умови для зародження ранньофеодальної Давньоруської держави, яка швидко розвивалася протягом X та першої половини XI ст. Найгостріші питання суспільного життя – війна і мир, заклик князя на престол, питання зовнішніх відносин, зміна княжих урядовців тощо – обговорювалися і утверджувалися таким органом управління, як віче. Його наявність була своєрідним вододілом в організації влади за азійським або європейським стилями. Навіть за володарювання авторитарного князя характер функціонування віче засвідчував близькість українського етносу до європейського способу організації й функціонування політичної влади. Водночас, ні в X ст., ні в

першій половині XI ст. для розвитку вічевого устрою сприятливих умов у Києві не було. Влада київського князя була дуже сильною, а місто – політично слабким для того, щоб поряд із князівською владою могло процвітати віче. Протягом X–XIII ст. боярські ради та віче не набули парламентарних форм, не перетворилися на певні інституції і залишилися рідким явищем.

Після розпаду Київської держави прагнення деяких володарів зміцнити владу у своїх князівствах знаходило активну підтримку серед міського населення. Ці процеси найбільш виразно виявились у Галицько-Волинському князівстві. У XIII ст. у містах цього князівства сформувалося Магдебурзьке право, яке встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування тощо. В Україні Магдебурзьке право першими отримали такі міста Галицько-Волинського князівства, як Санок (1339 р.) та Львів (1356 р.). З цього часу життя цих міст організовувалося за західноєвропейським зразком. Згідно з Магдебурзьким правом, мешканці міст жили на засадах самоврядування, були незалежними не лише економічно, а й значною мірою політично. Саме на городян та їхні кошти спиралися монархи Європи у боротьбі проти феодальної верхівки за створення загальнонаціональних ринків. Разом із тим, міста ставали головною силою, що стримувала надмірну централізацію влади в абсолютних монархіях Європи. З бюргерського середовища тогочасних європейських міст сформувалася буржуазія, яка започаткувала нову капіталістичну епоху в європейській і світовій цивілізації.

Отже, у XIV ст. осередками політичного, господарського й культурного життя в Україні були міста. А буржуазія, яка в них зароджувалася, була зацікавлена в розвитку виробництва, освіти й науки. Саме міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових відносин, соціальних і політичних установ.

Потреба різних груп міського населення згуртуватися для захисту своїх соціальних і національних інтересів в умовах наступу шляхетсько-католицької Польщі сприяла їхній консолідації. Так виникали своєрідні громадські об'єднання – братства. До їхнього складу входили ремісники, купці, дрібна шляхта, культурна еліта, духовенство, представники козацтва. Найстарішим братством було Львівське (виникло у 1439 р.).

Значно зростає кількість братств на початку XVII ст., коли з новою силою розгортається народна боротьба проти поневолювачів, спалахують селянсько-козацькі повстання. В цей час виникають Кам'янець-Подільське, Красноставське, Самбірське, Київське, Луцьке, Шаргородське, Немирівське, Вінницьке та інші братства. Братські діячі критикують не лише католицьку церкву, а й православну церкву, її ієрархію, паразитичний розкішний спосіб життя кліру.

Кінець XV – початок XVI ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, характеризується сильним антифеодальним рухом. В Україні з її своєрідним географічним становищем і відносно слаборозвинутих життям міст, що не мали такого ступеня свободи, як в Європі, середні і нижчі стани знаходили порятунк у тому, що переселялися на незаймані степові простори та за пороги Дніпра, де не було феодалів, княжої чи королівської адміністрації і де можна було господарювати, не оглядаючись на пана. Тут вони створили унікальну Козацьку республіку, яка стала головним джерелом демократичного руху і протогоромадянської культури, що панувала протягом століть.

У козацькі часи попри нерівність станів і провідну роль козацтва як ядра нації, що почала формуватися, виразно дали знати про себе здатність народу до самоорганізації, до життя за правовими (тоді переважно – традиційними) нормами, суспільство (громада) почувалося незалежним не лише від чужоземних держав (Речі Посполитої та Московії), але й від своїх власних «верхів», яких воно створювало і яких хотіло або не хотіло терпіти. Дуже рано формується ідея народного суверенітету (права народу жити за притаманними йому ustalеними нормами і законами, бути в цьому сенсі автономними, незалежними від інших держав), яка б була неможливою без громадянської свідомості. А українське «громадянин» походить від «громада» і в ньому відбитий не бюргерський (буржуазний) і не політичний зміст, а спадковість форм соціальної взаємодії, народного побуту і громадського самоврядування (цит за: Цимбалістий 1994: 58).

Деякі традиції українського самоврядування і судової практики збереглися аж до XIX ст. Але ці традиції поступово гинули внаслідок опановування української етнічної території російським самодержавством.

Галицькі землі, що знаходилася під владою Австро-Угорщини, навпаки, пережили період громадянського ренесансу і

відродження української спільноти. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали скасування кріпацтва й становлення Австрійської імперії як правової держави. За умов дотримання владою правових принципів відбувся справжній злет національної свідомості і громадянського життя українців Галичини наприкінці XIX – початку XX ст.

Цей зліт повністю спростовує стереотипи про нездатність українців до єднання, до висунення відданих громаді лідерів та їх підтримки громадою. Якщо хтось хоче переконатись у здатності українців до свого державного життя й розвитку власної політичної культури в розумінні політичної орієнтації та ставлення до політичної системи, повинен вивчити політичний розвиток Галичини кінця XIX – початку XX століть. «Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, але з погляду розвитку громадянської політичної культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, виростив у собі державницьку культуру помітного ступеня, вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для всіх та можливістю брати участь у рішенні локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації тодішньої Австрії» (Політична система та інститути 2008: 214).

Отже, можемо констатувати, що попри всі труднощі і складний шлях у процесі формування традицій громадянського суспільства в Україні, для нашого народу було притаманне прагнення до свободи й незалежності. Витоки громадянського суспільства в Україні були закладені досить давно. На жаль в силу своєрідного географічного становища України та наявності відносно слаборозвинутих міст, які не мали достатнього рівня свободи, громадянське життя ледь животіло. Однак воно не тільки ніколи не зникало з політичного простору України, а за першої ж можливості відроджувалося й збагачувало європейську історію розмаїттям нових форм і напрямів.

Порівняно з описаною традицією, ситуація в сучасній Україні виглядає не дуже вигідною. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й персоналістські

орієнтації більшої частини людей; їхні сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і, як наслідок, – вичікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні й суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Адже підґрунтям для громадянського суспільства є три важливі платформи: приватна власність, розвинені правові відносини, самостійні й впевнені у своїх силах люди. Тому можемо говорити про низку причин гальмування розбудови українського громадянського суспільства:

1. Бідність широких верств народу, його зневіра у власних силах, так само як у силі та чеснотах держави.

2. Специфічна культура політичних еліт, що нав'язують суспільству звичайні й вигідні для них патронажно-клієнтські стосунки, що перешкоджають створенню нормального правового поля для громадянського суспільства, не дають розвиватися громадській самодіяльності та ініціативі.

3. Недостатня правова захищеність індивіда, розрив між формальним

конституційним порядком і напівконституційною, чи може – чверть-конституційною практикою.

4. Аморфність духовно-інтелектуальної еліти, інтелігенції, яка має «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертатися до народних коренів в аспекті мови, культури, громадянської практики.

ЛІТЕРАТУРА

Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури: монографія. Харків: Райдер, 2001. 232 с.

Колодій А. Ф. Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні *Український варіант*. 1998. № 2. С. 23-25

Чувардинський О. Г. Європейський характер історичних витоків українського громадянського суспільства. *Трибуна*. 2007. № 11-12. С. 26-27.

Колодій А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні *Розвиток демократії в Україні: М-ли міжнар. наук. конференції*. К., 2001. С. 513-551.

Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. К., 1994. 105с.

Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р.Б. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. К.: Либідь, 2008. 440 с.

УДК 323.15:342.25

Зерницький Р.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглядається представленість національних меншин в органах місцевого самоврядування у Закарпатській області. Робиться висновок, що національні меншини не мають проблем з представленістю у органах місцевого самоврядування у разі наявності на виборчому окрузі відповідної політичної сили, яка може захищати інтереси цих національних меншин, та достатньої кількості громадян, підтримка яких може забезпечити цій політичній силі подолання прохідного бар'єру в 5%.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, національна меншина, етнос, вибори, Закарпатська область.*

Зерницький Р.В.

**ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ОРГАНАХ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ УКРАИНЫ НА ПРИМЕРЕ
ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ**

Рассматривается представленность национальных меньшинств в органах местного самоуправления в Закарпатской области. Делается вывод, что национальные меньшинства не имеют проблем с представленностью в органах местного самоуправления в случае наличия на избирательном округе соответствующей политической силы, которая может защищать интересы этих национальных меньшинств, и достаточного количества граждан, поддержка которых может обеспечить этой политической силе преодоление проходного барьера в 5%.

Ключевые слова: местное самоуправление, национальное меньшинство, этнос, выборы, Закарпатская область.

Zernytskyi R.

**REPRESENTATION OF NATIONAL MINORITIES IN LOCAL SELF-GOVERNMENT
AUTHORITIES OF UKRAINE ON THE EXAMPLE OF THE
TRANSCARPATHIAN REGION**

The representation of national minorities in the local self-government authorities of the Transcarpathian region is considered. It was concluded that national minorities do not have problems with the representation in the local self-government authorities if there are a corresponding political force in the constituency that can protect the interests of these national minorities and a sufficient number of citizens to ensure that this party overcomes the threshold of 5%.

Keywords: local self-government, national minorities, ethnos, elections, Transcarpathian region.

Україна – поліетнічна держава, громадянами якої є представники значної кількості етносів. Згідно з останнім переписом населення (2001 р.), українці склали 77,8% від загальної кількості населення країни, 17,3% – росіяни, 0,6% – білоруси, 0,5% – молдавани, 0,5% – кримські татари, 0,3% – угорці та 3,0% – представники інших національностей (Про кількість та склад населення 2001). Ситуація, за якої понад п'яту частину населення країни складають представники національних меншин, актуалізує питання гарантування їхніх основних прав та свобод, у тому числі й права обирати та бути обраними (Овчаренко: 2014).

Однією з найбільш неоднорідних областей України у цьому питанні є Закарпатська область, де сконцентрована переважна більшість представників угорської національності на території України (96,7%, 151 тис. чол., що складає близько 12% від загальної кількості населення області) (Про кількість та склад населення 2001). На нашу думку, така концентрація угорців в Закарпатській області, разом із територіальною близькістю Угорщини, активною підтримкою угорським урядом представників своєї національності на території України (приміром, за останні

декілька років жителям Закарпаття було видано близько 100 тисяч угорських паспортів (План створення угорської автономії)) та реформою децентралізації в Україні, значно підвищує ризики сепаратизму в регіоні. До факторів дестабілізації міжетнічних взаємовідносин у регіоні можна віднести вимоги щодо національної автономії. Представники найвпливовішої з офіційно діючих на території України угорських громадських організацій і політичних партій – Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség («КМКС» або Товариство угорської культури Закарпаття) (A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség hivatalos honlapja), регулярно порушують питання щодо дискримінації угорців з боку українських націоналістів та української влади (Anti-Hungarian Attacks 2018) і щодо вад виборчого законодавства, яке не враховує інтереси національних меншин. У зв'язку з цим стає очевидною актуальність і важливість дослідження питання національних меншин на території Закарпаття, у тому числі їхніх виборчих прав та представленості в органах влади.

Дослідженню тематики електоральних кампаній та виборчих прав національних меншин в Україні присвячено роботи

українських дослідників М. Афанасьєвої, М. Зана, А. Круглашової, В. Овчаренко, Ю. Остапця, Ю. Тищенко, М. Токарь, Е. Топалової, І. Тохтарової, та інших. Однак відсутні наукові дослідження щодо представленості національних меншин у органах місцевого самоврядування Закарпатської області України, що і є метою статті.

У 1999 році групою експертів ОБСЄ було підготовлено ряд рекомендацій (Лундські рекомендації 1999) щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті країни. Вони фіксують, що владні структури мають сприяти доступу національних меншин до прийняття рішень на різних рівнях влади, а, у разі необхідності, створювати для цього нові механізми (Лундські рекомендації 1999).

Право висування кандидатів на місцевих виборах не тільки через політичні партії, шляхом зборів громадян чи через самовисування, а й громадськими організаціями, а отже, і національно-культурними об'єднаннями національних меншин, було закріплено статтею 14 Закону України «Про національні меншини в Україні» (Про національні меншини 1992) та статтею 7 «Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» (Про вибори депутатів 1998).

Утім, у новому Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 р., це право вже було прибрано. За цим законом кандидатами на виборах до рад могли ставати лише самовисуванці та члени місцевих осередків політичних партій (Про вибори депутатів Верховної Ради 2010). Відсутнє право громадських організацій висувати кандидатів і в Законі України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року (Про місцеві вибори 2015).

Також з часом в Україні актуалізувалися й інші проблеми, пов'язані з політичним представництвом національних меншин на виборах до органів місцевого самоврядування. Зокрема, не були вирішені питання мов виборчих бюлетенів, інформації про кандидатів мовами національних меншин тощо (Топалова 2013: 147).

Це свідчить про те, що наразі в Україні рекомендації експертів ОБСЄ, надані ще в 1999 році, беруться до уваги частково, однак це не заважає представникам національних меншин, за певних умов, обиратися до органів місцевого самоврядування в Закарпатській області.

Ряд українських науковців, серед яких В. Овчаренко, Ю. Тищенко, Е. Топалова, І. Тохтарова, М. Афанасьєва та інші, зазначають необхідність створення квотних місць у радах для національних меншин під час виборів. На нашу думку, доцільність введення квотування під час виборів у сучасній Україні, є дискусійною.

По-перше, в окремих регіонах України частка населення, яка може вважати себе національною меншиною, занадто велика (приміром, росіян у Харківській області – 25,62%, у Запорізькій – 24,74%, в Одеській – 20,71%, у Дніпропетровській – 17,62%; румунів у Чернівецькій області – 12,46%; угорців у Закарпатській – 12,08%; молдаван у Чернівецькій – 7,31%; болгар у Одеській – 6,14% (Про кількість та склад населення 2001)), що навряд чи сприятиме демократичному розподілу місць у місцевих радах. Також майже п'ята частина країни (відповідно до офіційних даних (Про кількість та склад населення 2001)) – це представники російської національності, і якщо встановлювати квоти для нацменшин, то на виборах до Верховної Ради України значна частка місць може дістатися «проросійськи» налаштованим кандидатам, що, враховуючи сучасні зовнішньополітичні відносини між Росією та Україною і наявність «русофілів» серед етнічних політиків-«українців», сприятиме створенню коаліції, яка може ще більше дестабілізувати політичне життя в країні. Окрім того, при встановленні квотного розподілення місць в Автономній Республіці Крим (у разі її повернення до складу України) може скластися парадоксальна ситуація, коли квоти дістануться українцям, адже станом на 2001 рік етнічних українців на півострові було лише 24,3% (Про кількість та склад населення 2001), і саме вони вважаються національною меншиною.

По-друге, національна приналежність в Україні не фіксується в жодному офіційному юридичному документі, а визначається кожною особою індивідуально. У паспортах, які видавалися після затвердження «Положення про паспорт громадянина України» від 26 червня 1992 р. відсутня графа «національність» (Про затвердження положень про паспорт 1992), а у відомствах про народження більше не вказується національність батьків. Під час проведення перепису населення в Україні в 2001 р. кожний громадянин був вільний у визначенні своєї національності у відповідній графі переписного листа. На нашу

думку, у разі, якщо кількість населення з певною національністю буде впливати на кількість квотних місць у виборних державних органах, то без масових спекуляцій обійтись буде неможливо: представники політичних партій будуть переконувати населення країни вказувати вигідну саме їм національність задля збільшення кількості квотних місць. Тому діюча система виборів, прописана у Законі України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року (Про місцеві вибори 2015), в сучасній Україні є більш справедливою, оскільки дозволяє демократично розподіляти місця в органах місцевого самоврядування та зменшує ризики корупції та спекуляцій з національностями.

Аналіз представленості представників національних меншини в органах місцевого самоврядування у Закарпатській області ми пропонуємо здійснити таким чином: дослідити орієнтовну частку населення трьох найбільших етносів-меншин (угорського, румунського та російського) у виборчих округах по всіх районах Закарпатської області та її найбільших містах станом на жовтень 2015 року (дата останніх місцевих виборів) та порівняти її з часткою мандатів у органах місцевого самоврядування, що була розподілена серед представників цих етносів.

Чисельність населення Закарпатської області станом на 1 жовтня 2015 р., за даними Держкомстату України, складала близько 1,26 млн осіб (Державна служба статистики України 2015). За результатами попередніх переписів населення, що проводилися у колишньому Радянському союзі у період з 1959 по 2001 роки, кількість представників угорської, румунської чи російської

національностей на території Закарпаття практично не змінилася, коливаючись в діапазоні від 146 до 158 тисяч осіб (Чорний: 2001). Різкі зміни цих показників фіксувалися лише у переписах населення, що проводилися до 1959 року, у період між двома світовими війнами. Оскільки таких масштабних військових конфліктів і переселень народів у останнє двадцятиріччя не відбувалося, можемо припустити, що з 2001 по 2015 рр. кількість населення угорської національності на території Закарпатської області не зазнала суттєвих змін. Представників румунської національності у 1959 р. у закарпатській області нараховувалося 18,3 тис., у 1970 р. – 23,4 тис., у 1979 – 27,1 тис., у 1989 – 29,4 тис., а у 2001 – 32,1 тис. (Чорний: 2001), що свідчить про поступове зростання кількості населення. У середньому за десятиліття кількість населення румунської національності в регіоні збільшувалося приблизно на 15,5%. Ми припустимо, що динаміка залишилася такою самою і за 14 років кількість угорського населення у кожному з населених пунктів (де таке населення було) зросла приблизно на 21,7% ($15,5\% * 1,4$) порівняно з 2001 роком. Кількість росіян на Закарпатті була такою: 1959 – 29,5 тис., 1970 – 35,2 тис., 1979 – 42,7 тис., 1989 – 49,4 тис., 2001 – 30,9 тис. (Чорний: 2001). Припустимо, що динаміка залишилася такою самою і за 14 років кількість російського населення у кожному з населених пунктів (де таке населення було) зросла приблизно 4,8% (Див. таблицю нижче).

Частки найбільших нацменшин у районах та найбільших містах Закарпатської області та частки мандатів, які отримали їх представники на останніх місцевих виборах

Рада; загальна кількість мандатів	Угорці			Румуни			Росіяни		
	населення, %	кількість мандатів; %	фракція	населення, %	кількість мандатів; %	фракція	населення, %	кількість мандатів; %	фракція
Закарпатська область; 64	12,1	8; 12,5	КМКС	3,2	–	–	2,6	11+4; 17,2+6,3	Відр, ОБ
м. Ужгород; 36	6,9	2; 5,6	КМКС	0,1	–	–	10,0	9+3; 25,0+8,3	Відр,

									НК
м. Берегове; 26	48,1	12; 46,2	ДпуУ	0,1	–	–	5,7	5; 19,2	Відр
м. Виноградів; 26	14,3	3; 11,5	КМКС	0,0	–	–	3,7	17; 65,4	Відр
м. Іршава; 26 (ОТГ з 04.2017)	0,5	–	–	0,0	–	–	1,6	4+4+3; 15,4+15,4+11, 5	Відр, НК, Єдн
м. Мукачеве; 36	8,5	3; 8,3	КМКС	0,0	–	–	9,4	9; 25,0	Відр
м. Рахів; 26	6,9	–	–	0,1	–	–	2,2	3; 11,5	Відр
м. Свалява; 26	2,0	–	–	0,0	–	–	3,2	6+2; 23,0+7,7	Відр, ОБ
м. Тячів; 26 (ОТГ з 10.2015)	24,2	4; 15,4	ДпуУ	1,1	–	–	2,8	–	–
м. Хуст; 34	5,4	3; 8,8	КМКС	0,0	–	–	3,9	3; 8,8	ОБ
м. Чоп; 26	39,4	7; 26,9	КМКС	0,0	–	–	8,7	2+2+2; 7,7+7,7+7,7	Відр, НК, ОБ
Берегівський р-н.; 34	76,1	12+7; 35,3+20,6	КМКС ДпуУ	0,0	–	–	0,7	4; 11,8	Відр
Великобerezнянський р-н.; 34	0,0	–	–	0,0	–	–	0,7	3; 8,8	ОБ
Виноградівський р-н.; 36	26,2	7+4; 19,4+11,1	КМКС ДпуУ	0,0	–	–	1,3	8; 22,2	Відр
Воловецький р-н.; 26	0,0	–	–	0,0	–	–	0,2	10+3+2; 38,5+11,5+7,7	Відр, ОБ, НК
Іршавський р-н.; 36	0,1	–	–	0,0	–	–	0,6	5+3; 13,9+8,3	Відр, Єдн
Міжгірський р-н.; 34	0,0	–	–	0,0	–	–	0,5	5+3; 14,7+8,8	НК, Відр
Мукачівський р-н.; 39	12,7	4; 10,3	КМКС	0,0	–	–	0,7	8; 20,5	Відр
Перечинський р-н.; 34	0,0	–	–	0,3	–	–	1,4	10+3; 29,4+8,8	Відр, ОБ
Рахівський р-н.; 36	3,2	–	–	14,1	–	–	0,8	5+2; 13,9+5,6	Відр, НК
Свалявський р-н.; 34	0,7	–	–	0,0	–	–	1,6	8+8; 23,5+23,5	Відр, ОБ
Тячівський р-н.; 46	2,9	–	–	15,1	–	–	1,0	3+3; 7,1+7,1	Відр, ОБ
Ужгородський р-н.; 36	33,4	8; 22,2	КМКС	0,0	–	–	2,1	6+4; 16,7+11,1	Відр, ОБ
Хустський р-н.; 36	3,9	–	–	0,0	–	–	0,9	4; 11,1	ОБ

Джерело: складено автором на основі (Про кількість та склад населення 2001; Місцеві вибори 2015).

Скорочення назв фракцій: «КМКС» – «КМКС» Партія Угорців України; «ДпуУ» – Демократична партія угорців України; «Відр» – Партія «Відродження»; «ОБ» – Політична партія «Опозиційний блок», «НК»

– Політична партія «Наш край», «Єдн» – Українська партія «Єдність».

Перші дві партії – політичні організації, котрі виступають за захист прав угорського етносу на території України. Останні чотири

– умовно «проросійські» партії, значна кількість членів котрих є вихідцями з колишньої «Партії Регіонів» під керівництвом В. Януковича та котрі виступають за захист прав російськомовного населення, прийняття російської мови другою державною в країні та приєднання України до Митного Союзу.

Відзначимо, що за наявності політичної організації, яка представляє певну національну групу та достатньої кількості представників національної меншини подолання 5%-го бар'єру, представленість національної меншини в органах місцевого самоврядування не є проблемою. Так, відсоток місць, які займають проугорські фракції «КМКС» та «ДпуУ» у облраді, райрадах та міськрадах, близький до частки етнічного угорського населення (винятком є лише Рахівська районна рада).

У жодній з розглянутих рад не представлені політичні сили «румунського» спрямування. На нашу думку, причиною тому – фактична відсутність у виборчих бюлетенях «прорумунських» партій.

Партії умовно «проросійського» спрямування («Опозиційний блок», «Відродження», «Наш край», «Єдність»), згідно з нашими підрахунками, майже у всіх випадках взяли набагато більше мандатів, ніж у громадах було етнічного російського населення. Винятком стали вибори у Тячівську об'єднану громаду, в яку не потрапили представники жодної з умовно «проросійських» партій.

У контексті реформи децентралізації в Україні, що триває з 2014 року, відбувається поступове збільшення повноважень органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим можливість бути обраними до місцевих рад представників національних меншин є, на нашу думку, важливішою, ніж їх представленість у національному парламенті, де індивідуальні депутати не відіграють практично ніякої ролі при прийнятті рішень. У місцевій раді значно простіше сформуванню коаліції й впливати на рішення відповідно до власних етнічних інтересів. Утім, наразі Закарпатська область посідає останнє місце у загальному рейтингу областей України щодо формування ОТГ (станом на квітень 2018 р. утворено 6 ОТГ) (Моніторинг процесу децентралізації 2018).

Таким чином, можна підкреслити, що українське виборче законодавство враховує рекомендації ОБСЄ лише частково, однак, на наше переконання, надання квотних мандатів для національних меншин сьогодні

може скласти потенційну загрозу національній безпеці України, що потребує більш детального розгляду цього питання. Вважаємо, що представники національних меншин за наявності відповідних політичних партій та достатньої кількості виборців для подолання прохідного 5%-го бар'єру можуть бути представлені в органах місцевого самоврядування без надання квоти. Частка отриманих депутатами від національних меншин мандатів у місцевих радах Закарпатської області, як правило, практично не відрізняється від частки цієї нацменшини на електоральній карті. Забезпеченню виборчих прав національних меншин, реалізацію їхніх національно-культурних інтересів на рівні області буде сприяти формування та діяльність ОТГ. А вироблену методологію порівняння часток національних меншин на території та часток отриманих їх представниками мандатів на виборах до органів місцевого самоврядування можна використовувати у майбутньому для досліджень представленості етнічних меншин у місцевих радах інших регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА

Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Національний склад населення*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 31.05.2018)

Овчаренко В. До питання про забезпечення виборчих прав національних меншин України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2014. №1 (28). URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2014_1/visnik1_2014_st_23.pdf (дата звернення: 31.05.2018)

План створення угорської автономії на Закарпатті. 11.03.2017. URL: <https://informer.com.ua/news/plan-stvorennya-uhorskoji-avtonomiji-na-zakarpatti-dokument/> (дата звернення: 31.05.2018)

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség hivatalos honlapja. URL: <https://kmsz.com.ua/> (дата звернення: 31.05.2018)

Anti-Hungarian Attacks in Ukraine 2014-2018. URL: https://kmsz.com.ua/wp-content/uploads/2018/04/brossura_A5.pdf (дата звернення: 31.05.2018)

Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті з пояснювальними примітками. 1.09.1999. URL: <http://www.osce.org/uk/hcnm/32255> (дата звернення: 31.05.2018)

Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2494-12> (дата звернення: 31.05.2018)

Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 14.01.1998 р. № 14/98-ВР. URL: <http://zakon3.com.ua/>

rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80
(дата звернення: 31.05.2018). Втрата чинності від 01.10.2005

Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 10.07.2010 р. № 2487-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2487-17> (дата звернення: 31.05.2018)

Про місцеві вибори : Закон України від 14.07.2015 року № 595-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19/page> (дата звернення: 31.05.2018)

Топалова Е.Х. Міжнародно-правові принципи реалізації прав національних меншин на політичне представництво. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. Вип. 2. С. 144-151.

Про затвердження положень про паспорт громадянина України: Постанова Верховної Ради України від 26.06.1992 року № 2503-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2503-12> (дата звернення: 31.05.2018)

Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 31.05.2018)

Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. К. : ДНВП «Картографія», 2001. 88 с. URL: <http://etno.uaweb.org/nsklad/1989-zaxid.html> (дата звернення: 31.05.2018)

Місцеві вибори. Україна 2015. Обрані депутати місцевих рад. *Центральна виборча комісія*. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM002?PT001F01=100&pt00_t001f01=100 (дата звернення: 31.05.2018)

Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 квітня 2018 : інформаційний збірник. *Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України*. URL: <https://goo.gl/2VxEe6> (дата звернення: 31.05.2018)

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

УДК: 331.556.4:005

Нагорняк І.М.

Інститут міжнародних відносин
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

СПІВПРАЦЯ ЄС З КРАЇНАМИ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА У ГАЛУЗІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

Розглянуто етапи створення Спільної політики безпеки та оборони ЄС, встановлення відносин з країнами Східного партнерства у цій галузі. Проаналізовано діяльність місії ЄС на території цих країн, спільну оборонну діяльність. Зроблено висновки та прогнози щодо перспективи покращення відносин у контексті переглянутої Європейської політики сусідства, нової Глобальної стратегії ЄС та формування Постійної структурної співпраці у сфері оборони.

Ключові слова: безпека, оборона, Європейський Союз, Східне партнерство, місії ЄС, Глобальна стратегія ЄС

Нагорняк И.М.

СОТРУДНИЧЕСТВО ЕС СО СТРАНАМИ ВОСТОЧНОГО ПАРТНЕРСТВА В ОБЛАСТИ БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ

Рассмотрены этапы создания Общей политики безопасности и обороны ЕС, установления отношений со странами Восточного партнерства в данной области. Проанализирована деятельность миссий ЕС на территории этих стран, общую оборонную деятельность. Сделаны выводы и прогнозы о перспективах улучшения отношений в контексте пересмотренной Европейской политики соседства, новой Глобальной стратегии ЕС и формирования постоянной структурной сотрудничества в обороне ЕС.

Ключевые слова: безопасность, оборона, Европейский Союз, Восточное партнерство, миссии ЕС, Глобальная стратегия ЕС

Nagornyak I.

EU COOPERATION WITH THE EASTERN PARTNERSHIP COUNTRIES IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE

The article deals with the process of creation of the Common Security and Defense Policy of the EU, establishing relations with the countries of the Eastern Partnership in this field. Also author analyzed the activities of EU missions in these countries, joint defense activities. Article estimates the prospects for improving relations between parties in the context of the revised European Neighborhood Policy, the new EU Global Strategy and the formation of Permanent structural cooperation (PESCO) in the field of defense.

Keywords: security, defense, European Union, Eastern Partnership, EU mission, EU Global Strategy.

Зміни, що відбулися в Європейській системі безпеки після анексії Кримського півострова Російською Федерацією у 2014 році, початку міграційної кризи та обрання у 2016 році президентом США Д. Трампа, який підважує гарантії колективної безпеки, змусили лідерів ЄС та країн членів переглянути підходи до формування Спільної політики безпеки та оборони (СПБО), а також розробити нову Глобальну стратегію ЄС.

Країни Східного партнерства після Вільнюського Саміту перебувають у епіцентрі актуалізованого геополітичного протистояння між Заходом та Російською федерацією, що збільшило їхню роль у безпеці Європи та вимагає активнішої співпраці з ними у рамках оборонної політики ЄС.

Питання співробітництва Європейського Союзу з країнами Східного партнерства у сфері безпеки та оборони розглядають у своїх публікаціях такі вітчизняні та зарубіжні науковці як С. Біскоп, К. Зарембо, О. Молдован, Є. Нікіпелова, О. Семенюк, О. Труш, В. Шатун та інші. У них науковці досліджують виникнення СПБО, спільну діяльність країн СхП та ЄС у сфері оборони, а також оцінюють діяльність місій ЄС у країнах СхП та перспективи покращення їхньої співпраці виходячи з геополітичних процесів, що відбуваються на території Європи.

Метою статті є огляд та оцінка співпраці Європейського Союзу і країн Східного партнерства в рамках СПБО, аналіз місця країн СхП у новій Глобальній стратегії ЄС та пошук варіантів покращення співпраці виходячи з існуючих договорів між ЄС та країнами СхП.

Створення Спільної політики безпеки та оборони ЄС стало чи не найскладнішим завданням у процесі євроінтеграції загалом. У постбіполярний період безпека у Європі базувалась на євроатлантичній солідарності в рамках НАТО і особливо статті 5 Статуту Альянсу. Однак анексія Кримського півострова Росією у 2014 році, початок конфлікту з РФ та підтримуваними нею сепаратистами на сході України стали каталізаторами переоцінки безпекової політики в Європі. Остаточним фактором, що оновив безпекову інтеграцію ЄС, стали вибори президента США у 2016 році, які виграв республіканський кандидат Д.Трамп, що почав провадити політику ізоляціонізму та вимагати від держав Європи збільшення

витрат на оборону, як цього передбачають їхні зобов'язання в рамках НАТО.

В. Шатун, оцінюючи процес військово-політичної взаємодії у просторі ЄС після Другої світової війни, визначає сім етапів, які віддзеркалюють зародження й формування політики та стратегії ЄС у питаннях міжнародної безпеки. Вони включають: 1) пошук загальних напрямків і форм співпраці (1946-1949 рр.); 2) відхилення наддержавних проєктів (1950-1954 рр.); 3) період концептуальної невизначеності (1955-1968 рр.); 4) поступове пошук діалогу з проблем безпеки (1969-1986 рр.); 5) нормативно-правове та інституційне визначення сфери безпекової та оборонної співпраці (1987-1997 рр.); 6) реалізацію та вдосконалення інституційного механізму європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП, 1998 р. – середина 2000-х рр.); 7) адаптацію ЄБОП до реалій багатополлярної міжнародної системи (з середини 2000-х рр.) (Шатун 2014 : 61).

На нашу думку, ключовим моментом для створення спільної оборонної політики стало ухвалення Радою ЗЄС «Петерсберзьких завдань» (19 червня 1992 р.), якими на ЗЄС покладалося проведення місій гуманітарного та рятувального характеру, операцій з підтримки миру та «управління кризами», включно з силовими формами миротворчих заходів. Європейські країни НАТО погодилися надавати ЗЄС необхідні ресурси для відповідних воєнних операцій (Petersberg Declaration 1992: 6-7).

Варто зазначити, що військова, оборонна та безпекова співпраця із ЄС та між його членами відбувається на різних площинах. Зокрема можна виділити двосторонню співпрацю з окремими членами ЄС, співпрацю в рамках ООН, НАТО і ОБСЄ та з самими інституціями ЄС в рамках Спільної зовнішньої і безпекової політики (СЗБП) ЄС. Натомість єдиної спільної платформи співпраці країн-адресатів Східного Партнерства з ЄС в галузі безпеки і оборони немає.

Ініціатива Східного партнерства, що була створена в 2009 р., не передбачає великого рівню інтеграції та участі країн-адресатів ініціативи в СПБО особливо, що стосується прийняття ключових рішень.

Якщо розглянути результати двосторонньої співпраці між країнами СхП та ЄС, то можна виділити країни, що активно співпрацюють у рамках СПБО (Україна, Молдова, Грузія) та країни, що мають набагато менший рівень співпраці з ЄС у цій галузі (Вірменія, Азербайджан, Білорусь).

Для прикладу, Україна серед країн-адресатів Східного партнерства найбільш активно брала участь у місіях ЄС. Вона керується у своїй діяльності низкою двосторонніх угод, зокрема це Угода про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу з врегулювання криз (підписана 13 червня 2005 р. під час засідання Ради з питань співробітництва Україна-ЄС та набула чинності з березня 2008 р.). У 2015 р. за взаємною згодою сторін пролонговано термін дії цього міжнародного документа. А також Угода про асоціацію між Україною та ЄС, відповідно до якої сторони посилюють практичне співробітництво у сферах запобігання конфліктам та антикризового управління, зокрема з метою збільшити участь України у цивільних та військових операціях ЄС з подолання кризових ситуацій, а також у відповідних навчаннях і тренуваннях (Угода про Асоціацію 2015).

19 вересня 2014 р. Міністром оборони України В. Гелетеем у Варшаві була підписана угода з міністрами оборони Литви та Польщі, що є членами ЄС, про створення спільного Литовсько-Польсько-Українського військового підрозділу «ЛитПолУкрбриг» (Угода між Урядом Литовської Республіки 2015).. Це, на думку О.Труша, стало одним із найважливіших кроків України на шляху до модернізації українських збройних сил та посилення співробітництва з ЄС (Труш 2016: 6).

У 2015 р. Кабінет Міністрів України провів комплексний огляд сектора безпеки і оборони України, за результатами якого, зокрема, було прийнято Военну доктрину України, затверджену Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015, та Стратегію національної безпеки України, затверджену Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 (Розпорядження Кабінету Міністрів 2015). Зазначені підзаконні нормативно-правові акти формують основні пріоритети гарантування національної безпеки України у воєнній сфері, спрямовані на максимальне адаптування оборонних можливостей України до стандартів ЄС та НАТО.

Як відзначає О. Семенюк, Україна для ЄС є третьою країною, але ставши після розширення 2004 р. безпосереднім сусідом ЄС, вона має неабияке безпекове значення для європейської спільноти. Однак, з одного боку, Україна вбачається європейцями одним із джерел загроз, з якими покликана впоратись ЄС. Тобто, ключовий інтерес

європейської спільноти по відношенню до нашої держави полягає в локалізації транскордонних загроз. З іншого боку, роль та місце України в сучасній міжнародній безпековій системі обумовлює об'єктивний інтерес ЄС розвивати співпрацю з нею в контексті ЄСРБО (Семенюк 2007: 40).

Практична участь України в місіях ЄС розпочалася в 2000 р., коли була підписана угода про участь України в Поліцейській Місії ЄС у Боснії та Герцеговині та направлення українського миротворчого контингенту до складу цієї Місії з 2006 по 2012 р., участь у військово-морській операції ЄС з протидії актам піратства біля узбережжя Сомалі «Аталанта» (EU NAVFOR ATALANTA), а також в 2011 та 2014 рр. підрозділи Збройних сил України здійснювали бойове чергування у складі Бойової тактичної групи (БТГ) Європейського Союзу «ХЕЛБРОК» (HelBRoC) (Представництво України).

Рамкова угода про участь Грузії в операціях Спільної політики безпеки і оборони ЄС набула чинності в березні 2014 р., з тих пір Грузія вже взяла участь у кількох операціях. Її найбільшим внеском до сих пір є участь близько 156 співробітників, в операції EUFOR RCA в Центрально-африканській Республіці. На сьогодні Грузія бере участь у Військово-консультативній місії ЄС в Центральноафриканській Республіці, Тренувальній місії ЄС в Малі, а також в Консультативній місії ЄС в Україні (Petersberg Declaration 1992)

З 2005 року Україна отримала привілейований статус в рамках ЄСРБО. Разом із Молдовою вона може приєднатися до заяв та рішень Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Цей механізм традиційно застосовувався до країн-кандидатів, щоб вони мали достатньо часу для адаптації до правил та механізмів ЄСРБО, а також до членів Європейського економічного простору. Як зазначає К. Зарембо, право України на приєднання до декларацій та спільних позицій ЄСРБО було підтверджено в Порядку денному асоціації, тимчасової угоди між Україною та ЄС, яка діяла до підписання нової Угоди про асоціацію. Україна також підписала Угоду про безперервну безпеку щодо обміну секретною інформацією з ЄС у 2005 році (Zarembo 2011).

Молдова є також однією з держав, що не є членом ЄС, але бере участь у місіях та операціях ЄС в рамках спільної політики безпеки та оборони. Молдавські експерти взяли участь у тренінговій місії ЄС в Малі

2014 р. та приєдналися до Військово-дорадчої місії ЄС у Центральноафриканській Республіці у 2015 р. На прохання Молдови радники з реформування сектора безпеки з трьох країн ЄС допомагають у процесі реформування сектора безпеки.

З іншого боку, на території країн-адресатів Східного партнерства, у зв'язку з агресивною зовнішньою політикою Російської Федерації, сьогодні діють 2 цивільні місії ЄС. Зокрема, Моніторингова місія ЄС в Грузії, що почала свою діяльність після початку конфлікту в Південній Осетії в 2008р. та Консультативна місія в Україні, що діє після анексії Кримського півострову та початку конфлікту на сході держави.

Моніторингова місія ЄС в Грузії є неозброєною цивільною місією спостерігачів Європейського Союзу. Місія була розгорнута в вересні 2008 року, після того як за посередництва ЄС було підписано угоду із шести пунктів, яка поклала кінець серпневій війні із Російською Федерацією та заморозила конфлікт Південній Осетії.

З тих пір як було розгорнуто Місію, патрулювання здійснюється цілодобово, зокрема в районах, прилеглих до адміністративних кордонів з Абхазією і Південною Осетією. У Місії близько 200 спостерігачів з різних країн-учасниць ЄС, що працюють на місцях. Головний Офіс знаходиться в Тбілісі, є також польові офіси в Горі, Мцхета і Зугдіді.

Мандат моніторингової місії діє по всій території Грузії. Проте де-факто влада Абхазії і Південної Осетії досі відмовляють у доступі до територій, що знаходяться під їхнім контролем.

Незважаючи на те, що результати роботи моніторингової місії щодо стабілізації ситуації відчутні, існують і певні проблеми щодо реалізації її діяльності. По-перше, ще належить виконати значну роботу з відновлення довіри. Водночас Місія наполягає на тому, що надання їй доступу до Південної Осетії і Абхазії сприятиме підвищенню прозорості, внесе ясність щодо інцидентів, які вже відбулися, і, таким чином, зменшить ризик дестабілізуючих інцидентів у майбутньому. По-друге, План Медведєва–Саркозі, разом із угодою щодо здійснення заходів, підписаних у 2008 р. залишається основою для подальшої присутності Місії в регіоні та її зусиль зі стабілізації ситуації. Як і раніше не повністю виконаний п'ятий пункт угоди, оскільки наявна присутність військового персоналу Російської Федерації і техніки, як у

Південній Осетії, так і в Абхазії, є порушенням цієї частини Угоди.

Шестиденна війна в Південній Осетії, що розпочалась 7 серпня 2008 р. продовжує залишатись наріжним каменем у побудові спільної зовнішньої політики ЄС. Оскільки відсутній чіткий консенсус серед самих членів ЄС щодо цієї події, замість об'єднати ЄС це слугує дезінтеграції Союзу.

Комісія 22 жовтня 2008 р. скликала міжнародну донорську конференцію, яка забезпечила післявоєнну допомогу Грузії 4,5 мільярда доларів США, включаючи 500 мільйонів євро з боку ЄС. Однак, багато дослідників зазначають, що хоча держави-члени відповіли швидко та всебічно, вони не змогли знайти політичну волю, необхідну для призначення санкцій до Росії (Freizer 2017: 162).

У грузинських конфліктах була налагоджена значна координація діяльності Комісії та Ради ЄС. Це було пов'язано з тим, що спеціальний представник Європейської комісії П. Семнебі запрошував керівництво ЄС на пленарні засідання всіх своїх важливих нарад в Грузії, Південній Осетії та Абхазії. Хоча у випадку з Нагірним Карабахом (НК) зусилля Спеціального представника щодо встановлення фактів в Нагірному Карабасі були частково обмежені через відсутність підтримки його діяльності з боку сторін. У 2011 році цей мандат було скасовано, а Вірменія та Азербайджан були поінформовані про те, що зміцнення мандатів керівників делегацій в Баку та Єревані буде достатнім для заміни Спеціального представника. Проте делегації будучи двосторонніми інституціями, маючи потенціал, кадрові та координаційні питання, зіткнулися з обмеженнями у врегулюванні НК конфлікту. В результаті Євросоюз де-факто не відіграв вагомий роль у врегулюванні конфлікту в Нагірному Карабасі.

Отже, здатність ЄС до врегулювання кризи на Південному Кавказі залежить від цілого ряду факторів, зокрема від його здатності забезпечити високий рівень координації на міжінституційному рівні та координувати свої відносини з регіональними гравцями. Варто також зауважити, що Росія використовує Нагірно-Карабаський конфлікт для збереження свого впливу в регіоні, а тому ЄС у взаємодії зі сторонами конфлікту повинен вибудовувати свою стратегію розуміючи цей інтерес Росії.

У контексті інституційної присутності СБОП в країнах СхП варто розкрити діяльність місії Європейського Союзу з

прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM), що почала свою роботу у 2005 році. Вона сприяє нормам і процедурам прикордонного контролю, митної справи та торгівлі, які відповідають стандартам ЄС та задовольняють потреби двох країн-партнерів. Це – консультативно-технічний орган зі штаб-квартирою в Одесі (Україна).

Правовою основою EUBAM є Меморандум про взаєморозуміння, підписаний наприкінці 2005 р. Європейською Комісією та Урядами Республіки Молдова та України, а керівним органом Місії є Консультативна Рада, яка збирається двічі на рік. Мандат Місії продовжувався вже чотири рази (у 2007, 2009, 2011 та 2015 роках), при цьому діючий нині мандат завершується 30 листопада 2017 р. (Місія Європейського Союзу).

Місія ЄС має Представництво – польовий офіс в Кишиневі та п'ять польових офісів: два з молдавського боку спільного кордону і три – з українського. Діяльність EUBAM сприяє економічному розвитку та зміцненню безпеки в регіоні. Місія робить свій внесок у прикордонне співробітництво і зміцнення довіри, допомагаючи підвищувати ефективність і прозорість та зміцнювати безпеку на молдавсько-українському кордоні.

Консультативна місія Європейського Союзу (КМЄС) в Україні офіційно розпочала роботу в Києві 1 грудня 2014 року після Революції Гідності та одержання відповідного запрошення від уряду України. Вона не має виконавчих повноважень, але надає підтримку державним органам України у послідовному реформуванні сектору цивільної безпеки шляхом стратегічних консультацій і практичної підтримки заходів з реформування згідно зі стандартами ЄС та міжнародними принципами належного врядування та дотримання прав людини (Консультативна місія Європейського Союзу).

Місія надає підтримку державним органам України у послідовному реформуванні сектору цивільної безпеки шляхом стратегічних консультацій і практичної підтримки заходів з реформування згідно зі стандартами ЄС та міжнародними принципами належного врядування та дотримання прав людини.

Незважаючи на бюджет у розмірі понад 54 млн. євро, експертне середовище досить стримано оцінює результати дії місії. Зокрема К. Зарембо зазначає, що «далеко не всі в Україні усвідомлюють особливість інституційної природи КМЄС, а також те, що відрядження місії СПБО до країни, яка

перебуває у стані збройного конфлікту, є винятковим жестом підтримки з боку ЄС» (Зарембо 2017). Разом із тим, на думку експерта, «варто пам'ятати, що місія була запрошена в Україну на тлі російської агресії, а не як консультант у мирний час, тому підхід до реформи безпекового сектора в Україні потребує коригування і адаптації до контексту конфлікту. Відмова місії (та держав-членів) визнавати реалії ситуації може негативно впливати на результативність її співпраці з місцевими партнерами».

Отже, можна стверджувати, що діяльність СПБО в країнах спирається більше на моніторинг, дорадництво та тренінгову діяльність для цивільного сектору безпеки, що досить обмежує оборонну складову співпраці. В рамках самої ініціативи Східного партнерства спільна співпраця всіх країн-адресатів з оборонним сектором ЄС практично відсутня. Навіть у 2015 р., після анексії Криму та різних фаз конфлікту на Сході України, в декларації Ризького саміту Східного Партнерства спільна співпраця в оборонній галузі не згадується. Єдиним документом, що подає надії на часткове покращення ситуації, яка склалася сьогодні, є представлений Єврокомісією у листопаді минулого року перегляд Європейської політики сусідства, що містить у собі пункт про розширення співпраці в галузі оборони із сусідніми державами.

У документі згадується, що країни СхП будуть більше взаємодіяти у рамках Спільної безпекової та оборонної політики ЄС. Буде відкритою можливість участі в безпекових операціях ЄС, його бойових формуваннях, а також у відповідних агенціях – таких як Європейська оборонна ініціатива або Європейський коледж з питань безпеки та оборони (ENP Review). Однак немає жодної згадки про можливу кооперацію із так званою Загальноєвропейською армією, про яку досить впевнено заявляв Президент Єврокомісії Жан-Клод Юнкер ще в березні цього року (DW, Глава Єврокомиссии 2015).

Основна увага в галузі безпеки приділяється розширенню співпраці ЄС із країнами-партнерами в процесі реформування їхньої цивільної та військової безпеки. Зокрема через стратегічне та політичне дорадництво, нарощування інституційного потенціалу та діалог із громадським сектором

Важливим документом для подальших відносин ЄС із країнами Східного партнерства у сфері безпеки та оборони стала прийнята у 2016 році Глобальна

стратегія ЄС «Спільне бачення, загальні заходи: Сильніша Європа - глобальна стратегія зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу» (Shared Vision, Common Action 2016). ЄС визначає державну та соціальну стійкість, як стратегічний пріоритет своєї політики у сусідстві. ЄС також продовжуватиме використовувати прагнення країн до інтеграції із європейськими структурами для стимулювання трансформації в цих країнах.

Стойкість інституцій та суспільств визнається у документі стратегічним пріоритетом у сусідстві ЄС, як у країнах, які хочуть міцніших зв'язків з ЄС, так і з тими країнами, що знаходяться поза межами ЄПС і які не хочуть цього робити. У цьому випадку йдеться про Росію та країни Центральної Азії. ЄС готовий до різних шляхів підтримки стійкості своїх східних і південних сусідів, зосередивши увагу на найбільш гострих і крихких проблемах, зокрема тих, де ЄС може зробити суттєвий прогрес.

Загалом аналізуючи документ, варто відзначити, що документ закликає до спільних дій усіх країн-членів ЄС і більш скоординованої зовнішньої політики. Стратегія наголошує, що в сьогоденному світі Європа може встояти перед проблемами, які надходять ззовні, тільки у разі спільних дій. Серед пріоритетів для зовнішніх дій основним виділяється забезпечення безпеки самого ЄС, оскільки сьогодні тероризм, гібридні загрози, економічна нестабільність, зміна клімату та енергетична небезпека ставлять під загрозу громадян і територію країн-членів та відповідно самого ЄС. Належний рівень амбіцій та стратегічна автономія важливі для здатності Європи сприяти миру та безпеці всередині та за її межами. Тому ЄС посилюватиме зусилля у сфері оборони, кібер-безпеки, боротьби з тероризмом, енергетики та стратегічних комунікацій. Згідно з документом, держави-члени повинні реалізувати свої зобов'язання щодо взаємо-допомоги та солідарності, які закріплені в основоположних договорах. ЄС посилить свій внесок у колективну безпеку Європи, тісно співпрацюючи зі своїми партнерами, починаючи з НАТО.

Професор Гентського університету С. Біскоп критикує документ, заявляючи, що в той час як «зовнішні та регіональні сили беруть участь у жорсткій геополітичній конкуренції в сусідстві Європи, сам ЄС хоче зосередити увагу на підвищенні стійкості своїх сусідів. І незрозуміло, хто повинен бути стійким, до

цього. Оскільки першим пріоритетом сусідів є національне виживання та гарантії безпеки...тому, забезпечення державного суверенітету та рівності могло б стати кращою опцією для стратегії ЄС у сусідстві» (Biscop 2017). Варто зазначити, що його думка є досить влучною, оскільки забезпечення стійкості для авторитарних режимів у Білорусі чи Азербайджану може звучати, як відхід ЄС від політики поширення демократичних реформ в регіоні. Більше того, якщо розглянути Україну, то питання суверенітету і територіальної цілісності виходять для неї на перший план і саме активне залучення ЄС у цьому напрямку було б набагато далекогляднішим. Себто підтримка розвитку інклюзивних державних інституцій та співпраця у оборонній сфері з більшим залученням її армії у рамках Спільної безпекової та оборонної політики.

Отже, участь країн Східного партнерства у оборонній та безпековій політиці ЄС є чинником, що укріплює позиції ЄС в сусідстві та в світі і від його дій в регіоні залежатиме, чи може ЄС претендувати на роль глобального гравця. Залученість армій України, Молдови та Грузії у спільних навчаннях та місіях ЄС буде сприяти зміцненню обох сторін, оскільки, на сучасному етапі незважаючи на проблеми із реформуванням, Українська армія укріпилася та стала однією із найсильніших у Європі. До того ж в Грузії та Україні вже є досвід ведення війни із Російською Федерацією та відповіді на гібридні загрози.

Підсумовуючи варто подивитись на стан безпеки у країнах Східного партнерства відштовхуючись від показників цих держав у Глобальному індексі миру, що складається Інститутом економіки і миру, на консультації з міжнародною групою експертів з питань миру, інститутів миру і дослідницьких установ на основі даних, зібраних Відділом досліджень журналу the Economist. Даючи оцінку від 1 (мирна держава) до 4 (нестабільна та войовнича держава), Індекс серед країн Східного партнерства найгірші показники дав Україні із загальним результатом 3,184, де головними факторами такого результату були збільшення витрат на оборону (2,5), безпека суспільства (3,3) та внутрішньополітичні фактори й конфлікти (3,2), вона займає 154 місце із 163 можливих; 132 місце займає Азербайджан із показником 2,426; 112 місце має Вірменія - 2, 220; Білорусь 103 місце із показником 2,141; 94 місце Грузія (2,084) і, незважаючи на заморожений конфлікт у

Придністров'ї, 62 місце посідає Молдова із показником 1.938 (Freize 2017).

Варто також відзначити, що 22–23 червня 2017 р. в Брюсселі пройшов черговий саміт Європейської ради (European Council), рішення якого матимуть безпосередні наслідки для СПБО. Ключовим рішенням на саміті стало схвалення курсу на військову інтеграцію ЄС. Франція, Німеччина і керівники Європейської комісії успішно використали шанс на впровадження змін. У комюніке саміту і заявах лідерів ЄС чітко прозвучала теза про намір активізувати інтеграцію у військовій сфері (Молдован 2017). Інтеграція повинна охопити інституціональну сферу, оборонно-промисловий комплекс, ринок зброї і військової техніки ЄС. Ядром такого об'єднання стане Постійна структурна співпраця (Permanent Structured Cooperation, PESCO). Участь у PESCO є добровільною, і ніхто нікого не буде зтягувати до військового альянсу. Але ніхто не відмовився від цього формату (European Council meeting 2017). Додатково ЄС збільшує фінансування оборони. З європейського оборонного фонду (European Defence Fund) Європейська комісія планує витратити на ці цілі по 500 млн євро у 2019 і 2020 роках, а з 2020-му довести суми річного фінансування ОПК до 1 млрд євро.

Діяльність ЄС у рамках Спільної оборонної та безпекової політики ЄС у східному сусідстві є додатковою сферою співробітництва, що зважаючи на слабкість країн СхП становить спільний інтерес. ЄС робить спроби бути активним і залученим гравцем у конфліктах, що є в регіоні, однак через ряд інституційних факторів його дії є досить обмеженими. Безпекові місії ЄС в країнах Східного партнерства часто критикуються на предмет їхньої ефективності та доцільності, натомість кошти, що виділяються на їхнє функціонування є досить значними.

ЄС потребує більш рішучої відповіді на виклики, що сьогодні постають у країнах Східного партнерства. Варто відзначити відсутність необхідної консолідації у позиції ЄС щодо кризових явищ у сусідстві, чіткого розподілу повноважень між різними інституціями, що впливають на оборонну та зовнішню політику, зважаючи на бажання окремих країн Східного партнерства тісніше взаємодіяти у цій площині.

ЛІТЕРАТУРА

Шатун В. Оборонна і безпекова політика Європейського Союзу: формування та еволюція. *Наукові праці*. Серія: Політологія. Миколаїв, 2014.

Вип. 218. С. 60–67.

Petersberg Declaration. Western European Union. *Council of Ministers*. Bohn, June 1992. URL: <http://www.weu.int/documents/920619peten.pdf> (дата звернення 3.03.2018).

Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 13.12.2017).

Угода між Урядом Литовської Республіки, Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України стосовно створення спільної військової частини. *Верховна Рада України*. 2015. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_548 (дата звернення 13.12.2017).

Труш О., Нікіпелова Є. Історико-правові засади Європейської політики безпеки й оборони *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 3(54). URL: <http://www.kbuaa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/1/05.pdf> (дата звернення 10.01.2018).

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 лют. 2015 р. № 139-р Про затвердження плану заходів з проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони України та методичних рекомендацій щодо його проведення. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/139-2015-%D1%80> (дата звернення 10.01.2018).

Семенюк О. Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / КНУ ім. Т.Шевченка, 2007. 155 с.

Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. Зовнішня політика і безпека. 2012. URL: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/dialogue/foreign-policy>. (дата звернення 10.12.2017).

Zarembo K. Ukraine in EU security: an undervalued partner/ K.Zarembo, FRIDE. *Policy Brief*. 2011. 03.08. URL: http://fride.org/download/PB_88_Ukraine_in_EU_security.pdf дата звернення 5.02.2018).

Freizer S. The Revised European Neighbourhood Policy and Conflicts in the South Caucasus: The EU's Growing Conflict Transformation Role. *The Revised European Neighbourhood Policy Continuity and Change in EU Foreign Policy*/ Ed. D. Bouris, T. Schumacher, Palgrave Macmillan, 2017. Pp.135-155.

Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM). URL: <http://eubam.org/ua/who-we-are/>. (дата звернення 5.02.2018).

Консультативна місія Європейського Союзу (КМЕС) в Україні. URL: <http://www.euam-ukraine.eu/ua/our-mission/about-us/> (дата звернення 5.02.2018).

Зарембо К. Місія здійснена? Де помиляється Євросоюз у реформі сектора безпеки в Україні. *Європейська правда*. 2017.23.03 URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/23/7063459/>. (дата звернення 15.02.2018).

ENP Review: stronger partnerships for a stronger neighbourhood. *European External Action Service (EEAS)*. – URL: http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-

of-the-enp_uk.pdf (дата звернення 15.02.2018).

DW, Глава Єврокомиссії призвал к созданию общеевропейской армии, 08/03/2015. – URL: <http://dw.com/p/1EnF4>. (дата звернення 15.02.2018).

Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. *European External Action Service* (EEAS). 2016. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.

Biscop. S. A strategy for Europe's neighbourhood: keep resilient and carry on? *Real Instituto Elcano, ARI* 4/2017. URL: http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/

zonas_in/ari4-2017-biscop-strategy-europe-neighbourhood-keep-resilient-carry-on. (дата звернення 15.02.2018).

Молдован О. Історичний саміт Європейської ради: наслідки для України. 26.06.2017.: URL: <https://mind.kiev.ua/openmind/20173535-istorichnij-samit-evropejskoyi-radi-naslidki-dlya-ukrayini> . (дата звернення 15.02.2018).

European Council meeting (22 and 23 June 2017). Conclusions. Council of Europe. URL: http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2017/06/22-23-euco-conclusions_pdf. (дата звернення 15.02.2018).

УДК 327(075)

Сутула О.А.

Харківський національний технічний університет НТУ «ХП»

СУТНІСТЬ КЛАСИЧНИХ ТА СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Розглядаються сутність і походження класичних і сучасних геополітичних концепцій. Розкрито поняття «геополітика», наведені геополітичні підходи, запропоновано власне бачення цієї дефініції. Проаналізовано зміст, систематизовано взаємозв'язок класичних і сучасних концепцій геополітики.

Ключові слова: геополітика, геополітичні концепції, геополітичний простір, геополітичний вплив, телурократичні і таласократичні принципи, геополітична інфраструктура.

Сутула О.А.

СУЩНОСТЬ КЛАССИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ КОНЦЕПЦИЙ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Рассматриваются сущность и происхождение классических и современных геополитических концепций. Раскрыто понятие «геополитика», приведены геополитические подходы и предложено собственное видение данной дефиниции. Проанализировано содержание, систематизирована взаимосвязь классических и современных концепций геополитики.

Ключевые слова: геополитика, геополитические концепции, геополитическое пространство, геополитическое влияние, телурократические и таласократические принципы, геополитическая инфраструктура.

Sutula O.A.

THE ESSENCE OF CLASSICAL AND MODERN CONCEPTS: GENERAL CHARACTERISTICS

The essence and the origin of classical and modern geopolitical concepts are considered. The meaning of «geopolitics» is explored, geopolitical approaches are presented and a personal vision of this definition is offered. The content is analyzed; the correlation of classical and modern concepts of geopolitics is systematized.

Keywords: *geopolitics, geopolitical concepts, geopolitical space, geopolitical influence, telurocratic and talasocratic principles, geopolitical infrastructure.*

Світова цивілізація XXI століття характеризується високою динамічністю політичних, економічних, глобальних, соціальних, культурних процесів, що спричинили фундаментальні геополітичні зміни на політичній мапі світу і що сприяло формуванню нових тенденцій і перспектив суспільного розвитку.

Сьогодні теоретичні засади геополітики знаходять своє відбиття у низці концепцій, які дозволяють систематизувати, аналізувати, прогнозувати конкретні шляхи розвитку політичних інститутів, визначати головних геополітичних акторів.

Незважаючи на численні напрацювання у зазначеній сфері, сучасна геополітична наука не має загальноприйнятого та чіткого визначення. Теорії, концепції, моделі розвитку стають все більш неоднорідними й мають інколи досить суттєві відмінності, що потребують окремої уваги. Крім того, у світовій практиці не існує єдиної систематизації методів геополітичних досліджень: в англо-американській науковій школі геополітики переважають кількісні методи, в європейській – якісні, що призводить до високого рівня похибки результатів дослідження.

Саме тому особливого значення набуває процес переосмислення та аналізу наукових здобутків та обґрунтування необхідності застосування окремих положень, концепцій у реальній практиці стосовно того чи іншого політичного інституту, оскільки однією з головних проблем поки що залишається проблема досягнення геополітичного та геостратегічного балансу інтересів, збереження національної культури та ідентичності кожної країни.

Виходячи з вищезазначеного метою статті є здійснення системного аналізу основних класичних і сучасних геополітичних концепцій, які складають світову методологічну базу та впливають на поведінку держави.

Серед західних учених, які інтерпретують світові геополітичні трансформаційні

особливості та використовують їх у якості методології, необхідно виділити Л. Арона, З. Бжезинського, Т. Грема, С. Делбі, Дж. Егню, Е. Качинса, М. Макфола, Дж. Міршаймера, О. Мотиля, Дж. О'Товтела (Дж. Тоала), Дж. Сореса та інших. Високий теоретичний і практичний рівень геополітичних досліджень демонструють такі російські науковці, як С. Бірюков, К. Гаджієв, Ю. Гладкий, В. Дергачов, О. Дугін, В. Калюжний, С. Кулагін, С. Лузянін, Н. Нарочницька, Г. Нуришев, В. Пантін, П. Рукавіцин і ряд інших. Методологічний аспект геополітики у наукових дослідженнях розкрит у працях вітчизняних учених – О. Білоруса, О. Волошина, О. Галушка, А. Гальчинського, М. Гнатюка, М. Дністрянського, М. Дорошка, Р. Жагожа, А. Кудряченка, Ж. Панченка, Г. Перепелиці, Г. Рудого, Ф. Рудича, В. Стафійчука, Ю. Шмаленка та ін.

Слід відзначити, що сьогодні в науковій світовій і вітчизняній спільноті існує велика кількість дефініційного обґрунтування визначення «геополітики» та його методологічної бази, які в цілому можна звести до трьох основних підходів.

Прибічники першого підходу під геополітикою розуміють світоглядну, ідеологічну доктрину, яка обґрунтовує експансіоністський чи оборонний напрям зовнішньої політики держави. Російські вчені О. Дугін та Ю. Гладкий трактують геополітику насамперед як ідеологію – науку про владу і для влади. «Геополітика – це передусім аналітична оцінка «балансів» і «контрбалансів», що забезпечують відому стійкість між державами» (Гладкий 2013: 129). Український дослідник Г. Рудий доводить, що геополітика – це наука, яка визначає стратегічне спрямування держави. «Прийняття політичних рішень неможливе без урахування геополітичного розширення зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних пріоритетів держав світу... В більшості країн світу до геополітичної проблематики досить прискіплива увага владних структур» (Рудий 2006).

Зазначимо, що цей підхід може виступати як у ролі своєрідної методики розуміння та пояснення поведінки держав на міжнародній арені залежно від їхнього географічного розташування, так і в якості галузі знань про місце та функціонування держави у світовій спільноті залежно від об'єктивних, передусім географічних, факторів.

Прибічники другого підходу розглядають геополітику як сукупність знань про організацію, боротьбу та контроль держави за владу у регіоні чи світу залежно від її географічного містознаходження. Похідною від географії, природних ресурсів є політика держави, яка створює можливості або обмеження для розвитку політичної, економічної, соціальної, демографічної, культурної та інших сфер. Український вчений Ф. Рудич вважає, що геополітика – це наука, яка вивчає властивості географічного простору, дію політики на просторі, його перетворення відповідно до волі та цілей людей і їх спільнот (Геополітика 2004: 5). Вітчизняний дослідник В. Стафійчук вказує, що геополітика – це наука про багатогранну політику держав та інших суб'єктів, спрямована на вивчення можливостей активного використання даності геопростору в інтересах військово-політичної, культурно-інформаційної, економічної та екологічної безпеки в межах відповідних полів взаємодій (Стафійчук 2003: 101).

Прибічники третього підходу розглядають геополітику як міждисциплінарну науку, яка вивчає залежність міжнародних відносин, розвиток держав, народів від умов географічного простору. Український вчений М. Дністрянський доводить, що «Геополітика – це міждисциплінарне знання щодо ролі всієї сукупності географічних чинників у державно-політичних взаєминах та можливостей його використання в політичній практиці» (Дністрянський 2011: 3). З позиції дослідника Н. Васюка «геополітика має міждисциплінарний характер у державно-політичних взаєминах та можливостей його використання в політичній практиці. Це і зумовлює можливість здійснювати аналіз у галузі політичних, економічних, географічних, юридичних, філософських наук, а також у контексті науки державного управління» (Дністрянський 2011: 3).

Проаналізувавши вищезазначені підходи, можна зробити висновок, що в широкому розумінні геополітика – це наука, яка вивчає просторову логіку держави, раціональне використання комплексу ресурсів (політич-

них, економічних, воєних, соціальних, територіальних, демографічних, культурних тощо) з метою впливу на світові процеси та реалізації своїх інтересів. Таке визначення найбільш адекватно синтезує і відтворює сутність підходів до дефініції сучасної геополітики.

Сьогодні представники геополітичної науки у своїх дослідженнях керуються низкою концепцій і парадигм. Найбільш відомими з них є: 1) класична геополітика (представлена «географічним детермінізмом» Ф. Ратцеля та Р. Челлена, К. Хаусхофера, теорією «Heartland» Х. Макіндера, теорією «морської могутності» А. Мехена, концепцією «посібільзма» Відаля де ля Бланша, концепцією «Rimland» Н. Спайкмена, теорією «континентального блоку» К. Хаусхофера та ін.; 2) сучасні геополітичні концепції та школи (з середини ХХ ст.) представлені парадигмами атлантизму і неоатлантизму Д. Майнінга, Г. Кісінджера, С. Хантінгтона; концепціями мондіалізму і неомондіалізму Ж. Атталі, К. Санторо, Ф. Фукуями; концепцією «неоєвразійства» Л. Гумільова; концепцією «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, концепцією розвитку держави Р. Коллінза, концепцією геополітичної інфраструктури Ж. Діссуй тощо.

На формування концепцій класичної геополітики вплинули принципи діяльності Вестфальської та Версальської систем. Геополітичні ідеї розглядалися як теорії активних зовнішніх дій держав відповідно до їх географічного положення.

Після Вестфальського миру змінилося співвідношення сил між європейськими країнами та Османською імперією. Європейська історія почала перетворюватися на світову завдяки таким характеристикам. По-перше, внаслідок Великих географічних відкриттів і розвитку капіталістичних відносин закінчилась глобальна ізоляваність цивілізацій і культур. Країни поступово ставали взаємозалежними у військовому, економічному, політичному та інших сферах. По-друге, відбулося остаточне зміцнення держави як політичного інституту. Держава мала право на суверенітет та чітко визначені кордони. По-третє, Вестфальська система змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри. Одним із головних засобів підтримки рівноваги були різноманітні види коаліцій. З точки зору геостратегії, Версальська система кардинальним чином змінила геополітичний розклад світових сил. Версальський мирний договір закріпив

статус європейської континентальної держави за Францією, а морської – за Великою Британією. З 1922 року США домоглися права мати рівний з Британією військово-морський флот, який давав можливість контролювати найважливіші морські простори та комунікації. Разом із цим, за допомогою Ліги Націй країни-переможниці Першої світової війни створили між Німеччиною і СРСР «санітарний кордон» з держав, орієнтованих на Францію і Велику Британію. Таким чином, дві великі континентальні держави були позбавлені прямих тісних контактів та ізольовані одна від одної. Встановлений світовий порядок був спрямований проти СРСР, Німеччини та Китаю. Але слід зазначити, що без урахування геополітичних інтересів цих потужних країн будь-яка світова політична система просто не могла існувати та ефективно працювати.

Представники географічного детермінізму Ф. Ратцель та Р. Челлен вважали, що держава – це продукт органічної еволюції, який існує згідно з біологічними законами. По-перше, життя держави будується на своєрідностях тієї землі, на якій вона існує; по-друге, виходячи з історичних і національних факторів, культурних традицій, держава схильна змінювати свої кордони; по-третє, природна територія кожного народу завжди виступає одним із найважливіших психологічних чинників його державницьких прагнень та духовного розвитку, постійно оновлює себе у цій ролі на різних етапах політичного життя кожного конкретного народу. По-четверте, держава, проходить відповідні цикли свого існування: народжується–розвивається–старіє–занепадає. Великі держави завжди ведуть боротьбу за свій життєвий простір всупереч і за рахунок інтересів (територій) малих держав (Нартов 1999: 14).

Р. Челлен зазначав, що завданням геополітики є з'ясування реального положення держави у світі, її місця у конфліктах світової політики, стосунків з іншими державами в минулому, її віддалення або включення у систему політико-культурних центрів світу (топополітика), державних кордонів і прикордонного терену держави (морфополітика), природних багатств цієї держави як одного з найважливіших факторів, що впливає на формування державної політики (фізіполітика) (Тихонравов 2000: 16).

Піддаючи критичному аналізу геополітичні ідеї Ф. Ратцеля та Р. Челлена на початку ХХ століття, Х. Маккіндер,

сформулював теорію Хартленду (від англ. *Heartland* – «Серцевинна земля»), де Євразія виступала «осьовим регіоном» забезпечення світового панування (Маккіндер 1995:162).

Американський геополітик Н. Спайкмен сформулював теорію «Римленду» (англ. *Rimland* – «Дугова земля»), що виступає своєрідною альтернативою маккіндерівської теорії «Хартленду». Вчений вважав, що від контролю «Римленду» багато в чому залежить контроль стратегічної зони. Саме «Римленд» є ареною постійних сутичок між морськими і континентальними державами, вразливими для нападу як з моря, так і з суші. На його думку, саме «Rimland», а не «Heartland», являє собою ключ до світового панування. Від «Rimland» надходять імпульси до простору, який іменують «Heartland». Отже той, хто має вплив над ним, той домінує над Євразією та в світі (Гольцов 2012: 26). Єдиним застереженням Н. Спайкмена для США свого часу, було недопущення об'єднання «Римленду» і «Хартленду» під егідою якогось одного.

Американський військово-морський теоретик А. Мехен, на відміну від Х. Маккіндера, віддавав перевагу морській силі, тобто поширенню великими державами свого впливу на морський простір, а не на євразійський сухопутний. А. Мехен визначав, що морська могутність значною мірою визначає історичні долі країн і народів. Для цього необхідні такі умови: географічне положення країни, природні ресурси, клімат, протяжність території, чисельність населення, національний характер, державний устрій (Гольцов 2012: 28).

Таким чином, класична геополітика базується на принципах фундаментального дуалізму, який полягає у протиставленні телурократії («сухопутної могутності») та таласократії («морської могутності»). Ключова проблема геополітики – це вплив територіальних і морських чинників на поведінку держави. Вчені велику увагу приділяли території, на якій розташована держава. Якщо держава невелика за розміром, вона може бути приречена на зникнення; якщо вона велика, то може не мати ефективного правління, що призведе до внутрішнього безладу. Тому багатьма дослідниками геополітика розглядалась як безперервна дія сходження та занепаду могутніх імперій.

Отже, концепції класичної геополітики – це в першу чергу практика, в якій народи та нації вступають у боротьбу за вплив на конкретну географічну територію і ресурси,

що концентруються в її межах. Саме боротьба за територіальну, просторову та морську могутність стала виправданням міждержавного суперництва.

Значний вплив на формування в ХХ ст. сучасних геополітичних концепцій (атлантизм і неоатлантизм Д.Майнінга, Г. Кісінджера, С. Хантінгтона, мондіалізм і неомондіалізм Ж. Атталі, К. Санторо, Ф. Фукуями, «неоевразійство» Л. Гумільова, цивілізаційна концепція С. Хантінгтона, концепція розвитку держави Р. Коллінза, концепція геополітичної інфраструктури Ж. Діссуй) зробила Потсдамська система, яка зафіксувала новий баланс сил у світі після Другої світової війни. Ця система визначила нову розстановку геополітичних сил. По-перше, світ з багатопольного став біполярним: з одного боку, СРСР і його союзники, що представляли континентальну силу, з другого – США та їхні союзники, що здебільшого представляли морську силу. По-друге, характерною рисою було те, що протистояння двох потужних блоків відбувалося на межі балансування між холодною та ядерною війнами, постійної трансформації стратегій та доктрин ядерного залякування, ядерного шантажу. По-третє, вдосконалення авіації, поява ракетної техніки, космічного, лазерного, інформаційного, комп'ютерного та інших видів зброї призвело до того, що на планеті не залишилося недосяжних та не впливових територій. По-четверте, становлення військово-політичних блоків під проводом СРСР та США призвело до системного протистояння та конфронтації, а також до поглибленої геополітичної структуризації світу.

Для сучасних геополітичних концепцій, які формувалися за умов глобалізації, такі класичні категорії, як розширення території держави, чітко визначені кордони втратили свою актуальність. Головними факторами для провідних суб'єктів світової геополітики виступає участь у конкурентній боротьбі за інноваційні технології та інтелектуальний капітал, розширення та прискорення глобального економічного простору та сфер послуг, розгортання інформаційних та ІТ-технологій. Завдяки останнім відбулося зближення, «стискання» найвіддалених народів, країн, регіонів: інформація передається швидше і точніше, особисті і ділові контакти людей збільшуються. Об'єднання всіх країн у деякий зачинений геополітичний простір, в якому не залишилось «вільних» територій, створило новий глобальний геополітичний розклад. Тепер вагомою характеристикою

сучасної світової спільноти стало накладання одне на одне та взаємне перетинання міжнародного, транснаціонального та глобального начал.

Визнаючи певні достоїнства сучасних геополітичних концепцій атлантизму, неоатлантизму, мондіалізму і неомондіалізму, «неоевразійства», «зіткнення цивілізацій» та інших, особливу увагу приділимо концепції розвитку держави Р. Коллінза та концепції геополітичної інфраструктури Ж. Діссуй. Це пов'язано з тим, що в сучасній палітрі геополітичних перетворень та конфронтацій ці теорії набули широкого резонансу в науковій кагорті.

Базуючись на вищезазначених глобальних геополітичних тенденціях сучасний дослідник Ж. Діссуй запропонував концепцію геополітичної інфраструктури (Кондратенко О.). Аналізуючи такі категорії держави, як економічний простір, демографічний простір, дипломатичний простір, вчений використовує діалектичний аналіз у формі трьох подвійних систем: локальність-глобальність, війна-мир, неоднорідність-однорідність. Такі системи умовно з'єднують різні фактори, що символізують глобальний геополітичний потенціал кожної держави.

З позиції американського вченого Р. Коллінза, геополітичний потенціал країни пов'язан з принципами експансіоністської політики. Одним із основних факторів спаду геополітичного впливу великих держав є внутрішнє перенапруження імперій у результаті надмірної експансії (Коллінз 2008:49). Ретроспективний аналіз дозволяє вказувати на те, що експансіоністські методи боротьби за сфери впливу змінювалися залежно від історичного періоду. Зокрема в доіндустріальному та індустріальному світі боротьба між державами відбувалася переважно за територіальні надбання шляхом воєнних кампаній, де кінцевим результатом майже завжди була анексія менш потужних державних утворень. У ХХ ст. на зміну воєнному ресурсу приходять такі нові види експансії, як застосування ембарго, різного роду санкцій, кіберзагрози або кібератаки.

Підсумовуючи характерні особливості класичних і сучасних геополітичних концепцій можна дійти таких висновків.

По-перше, особливістю геополітичного дослідження виступає взаємозв'язок географічних, просторових, політичних, соціальних, культурних та інших характеристик, які дозволяють розглядати геополітику як в науковому теоретичному плані, так і в практичному.

По-друге, всі геополітичні концепції розглядають ідею контролю над географічним простором від локального до глобального, використовуючи різні ресурси та методи (силові, політичні, демографічні, економічні, релігійні, інформаційні, ідеологічні, технологічні і культурні тощо). По-третє, для сучасних геополітичних концепцій географічні характеристики виступають як другорядні. На перший план висувуються економічні, воєнні, технологічні, інформаційні чинники, обґрунтовуючи це появою нових геополітичних акторів та принципово нових форм взаємовпливу – міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, міжнародних терористичних угруповань тощо. Проте однозначно погодитися з такою позицією не можна, адже розвиток зазначених чинників був і є можливим тільки завдяки географічному положенню, а об'єктом геополітики виступає геополітичний простір світу, включаючи всіх суб'єктів цього простору.

ЛІТЕРАТУРА

Гладкий Ю. Н., Писаренко С. В. «Геополитическая конструкция» и «геополитический потенциал» основные понятия геополитики *Известия*

Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2013. № 154. С. 129-137.

Рудий Г. Що таке геополітика? *Віче*. 2006. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/361/> (дата звернення 15.06.18)

Геополитика: Підручник / А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Охримов. К.: МАУП, 2004. 296 с.

Стафійчук В.І. Транснаціональні корпорації як нові геополітичні суб'єкти / В.І. Стафійчук, Ю.О. Барабаш. *Український географічний журнал*, 2003. № 2. С. 99-107.

Дністрянський М. С. Геополітика: Навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 1999. 359 с.

Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие / Ю.В. Тихонравов. Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2000. 269 с.

Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Поліс*. 1995. № 4. С. 162-169.

Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія. Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2012. 416 с.

Кондратенко О.Ю. Класична та сучасна геополітика: ретроспективний аналіз. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2645/2351 (дата звернення 15.06.18)

Коллінз Р. Макросоціологічне предсказание: пример коллапса СССР. *Социологический журнал*. 2008. №4. С. 35-52

УДК 355.01

Целуйко В. А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

РОЛЬ ВЕЛИКИХ МІСТ У СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Частина 2.

Досліджується феномен перенесення бойових дій до великих міст у сучасних збройних конфліктах. Друга частина статті присвячена соціальній складовій. Розглянута доля населення великого міста під час різних форм бойових дій за місто залежно від характеру збройного конфлікту. Доведено, що найбільше потерпає населення у збройних конфліктах на етнічному та релігійному підґрунті.

Ключові слова: велике місто, нонкомбатант, етнічний конфлікт, штурм, осада, блокада.

Целуйко В.А.

РОЛЬ БОЛЬШИХ ГОРОДОВ В СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ. Часть 2.

Исследуется феномен перенесения боевых действий в большие города в современных вооруженных конфликтах. Вторая часть статьи посвящена социальной составляющей. Рассмотрена судьба населения большого города при различных формах боевых действий за город и в зависимости от характера вооруженного конфликта. Доказано, что сильнее всего страдает население в военных конфликтах на этнической и религиозной почве.

Ключевые слова: большой город, нонкомбатант, этнический конфликт, штурм, осада, блокада.

Tseluyko V.

THE ROLE OF LARGE CITIES IN MODERN ARMED CONFLICTS Part 2.

Phenomenon of battle actions transfer towards large cities in modern armed conflicts is investigated. The second part of the Article is devoted to social content. The fate of a large city population during different forms of battle actions for a city depending on armed conflict character is examined. It is asserted population in armed conflict mostly suffers because of ethnic and religious issues.

Keywords: large city, non-combatant, ethnic conflict, assault, siege, blockade.

У попередній частині статті увага була приділена сучасним підходам до класифікації великих міст, їх ролі у сучасних збройних конфліктах: тактичним, оперативним і стратегічним особливостям ведення бойових дій в урбанізованій місцевості. Друга частина статті присвячена соціальній складовій перенесення акценту бойових дій до урбанізованих зон.

Суто з військової точки зору, велике місто, це у першу чергу місце концентрації органів військово-політичного та військового управління, військових об'єктів, підприємств оборонно-промислового комплексу, транспортних вузлів, мобілізаційних і трудових ресурсів, а також великої кількості укриттів, маскуючих властивості місцевості, вузьких проходів та інших тактичних ознак, які розташовані на значній площі. З соціальної точки зору, велике місто, це у першу чергу його мешканці, при цьому переважно цивільні нонкомбатанти (фр. *non-combattants* – не комбатант, «який не воює»). Їхня чисельність у великому місті може бути в межах від 100 тис. у City (FM 3-06.11 2002: 1-2) до кількох десятків мільйонів у великих агломераціях навколо одного або кількох Metropolis або Megalopolis.

Так, найбільша у світі агломерація Токіо-Йокогама налічує близько 38 млн. мешканців при чисельності населення самого Токіо – 13.7 млн. А всього на 2018 р. у світі налічувалося 37 агломерацій з населенням понад 10 млн., з яких у 11 мешкало понад 20 млн. мешканців. Міст з населенням більше 1

млн. мешканців на планеті налічується 525 (Demographia: 22-30).

Протягом історії людства цивільне населення міст неодноразово ставало об'єктом насильства з боку супротивника. Найбільшого масштабу ці процеси набули у часи Другої світової війни, коли війна стала тотальною.

У межах концепції «Тотальної війни» об'єктом ураження стають не лише військові, військово-політичні та військово-промислові об'єкти, а вся держава супротивника разом з її мешканцями, як важливої частини воєнної могутності держави. Такий підхід під час Другої світової війни набував форми «килимових бомбардувань» урбанізованих зон як звичайними, так і запалювальними боеприпасами, атомного бомбардування, необмеженої підводної війни, «таборів смерті», масових страт, інституту цивільних заручників як елемента антипартизанської війни та ін. Можна сказати, що під час Другої світової війни відбулася не просто дегуманізація війни, а й індустріалізація дегуманізації, коли знищення населення супротивника було поставлене на конвеєр.

Знищення цивільного населення (як умисного, так і супутнього бойовим діям) під час Другої світової досягло небувалих раніше масштабів. Загальні втрати лише від бойових дій і військових злочинів становило, за різними оцінками, 30-40 млн., ще 20-30 млн. загинули внаслідок викликаних війною хвороб і голоду. В Україні під час Другої світової війни загинуло близько 9 млн.

мешканців, близько 5 млн. з яких становило цивільне населення (Муковський 2003).

Окремі форми (табори смерті, масові страти, інститут заручників) цілеспрямованого знищення цивільного населення під час цієї війни були класифіковані як військові злочини й винні в них були засудженні на страту або тюремне ув'язнення, але лише з табору переможених.

Крім державних суб'єктів, під час Другої світової діяли й недержавні або іррегулярні формування у формі партизанських, повстанських і підпільних організацій. Ці формування також використовували насильство до цивільного населення, переважно до своїх співгромадян-колабораціоністів.

Важка доля цивільного населення під час Другої світової потребувала його юридичного захисту в майбутньому. Тому в 1949 р. були прийняті «Женевські конвенції про захист жертв війни». Порушення цієї конвенції з боку комбатантів (державних і недержавних) вважалась військовим злочином і тягла за собою юридичну відповідальність (Конвенція про захист 1949).

Не зважаючи на юридичну заборону цілеспрямованого знищення населення супротивника і, більш того, вимогу створювати йому безпечні умови для життя, в сучасних збройних конфліктах взагалі та на території великих міст особливо цивільне населення потерпає від бойових дій в тому чи іншому вигляді і далеко не завжди випадково.

Соціальний аспект ведення бойових дій у великих містах залежить від кількох ключових факторів:

1. Характеру конфлікту.

Найбільшою жорстокістю по відношенню до цивільного населення відрізняються міждержавні і особливо внутрішні збройні конфлікти на етнічному, клановому і особливо релігійному ґрунті. Особливо якщо конфлікт носить змішаний характер, наприклад, релігійно-етнічний. У таких конфліктах прямий геноцид використовується обмежено, фактично геноцид в Руанді в 1990-х роках був останнім. На відміну від геноциду, етнічні (релігійні, етнорелігійні тощо) чистки дуже широко поширені. Й великі міста з їх концентрованим розташуванням населення супротивника стають центральними об'єктами такої політики. Етнічна чистка може вестися безпосередньо військовими або НВФ, або опосередковано, коли бойові дії набувають таких форм, що цивільне населення не має достатньої безпеки для себе та умов для виживання у місті. Створенням для цивільного населення

нестерпних умов життя його спонукають залишити свої міста та перетворитися на біженців або внутрішньо переміщених осіб. Найбільшого масштабу такі дії з боку уряду, його іррегулярних формувань та російських військ набули у Сирії. Для примушення цивільного населення покинути міста, які були під контролем антиурядових сил, уряд та Росія використовували бомбові удари по житловим кварталам, чим підвищували рівень небезпеки для населення, знищували електростанції, насосні станції, госпіталі та хлібопекарні, чим робили життя цивільного населення нестерпним і спонукали його покинути свої міста. Такі дії, безумовно, можна класифікувати як військові злочини.

2. Форма бойових дій у містах.

У попередній частині ми розглянули б типових форм ведення бойових дій у сучасних містах з військової точки зору. Різні форми таких дій несуть для цивільного населення загрози різного масштабу. Найменші ризики та втрати для населення, найменше падіння якості його життя несе захоплення міста з ходу. За умови, звичайно, що за цим не слідує етнічна чистка. За такої форми бойові дії носять нетривалий та відносно не дуже інтенсивний характер, що зумовлено слабкістю гарнізону порівняно з атакуючою стороною.

Штурм носить характер високо інтенсивних бойових дій з активним використанням потужної військової техніки: важкої бронетехніки, артилерії, авіації. Активне використання такої техніки призводить до значних ушкоджень житлового фонду та інфраструктури міста. Населення може зазнати значних втрат. Жорсткі варіанти штурму міста можна побачити на прикладі захоплення радянськими військами великих міст Третього Рейху та Угорщини під час Другої світової війни у 1944-1945 рр. (Берлін, Будапешт, Кенігсберг, Бреслау, Познань), штурм німцями Сталінграду в 1942 р. та повсталій Варшаві в 1944р., штурм російськими військами міста Грозний 1995 та 1996 рр., штурм повсталих міст сирійським урядовими військами у 2011-2018 рр. Особливо важкою для населення є ситуація, коли місто штурмується кількома спробами, паузи між якими заповнюються інтенсивними артилерійськими та авіаційними ударами (Грозний, Алеппо, Дей-ез-Зор, Дер'я, передмістя Дамаску та інші).

Під час блокади становище місцевого населення прямо залежить від того, стоїть його блокада чи ні. Якщо населення має можливість вільно покинути місто або є

зовнішнє постачання продовольства та медикаментів з боку міжнародних гуманітарних організацій, то цивільне населення не знаходиться в жахливому стані. Зовсім інша ситуація, коли блокада міста спрямована не лише на гарнізон, а й на цивільне населення. Останнє страждає від нестачі їжі, води, медичного забезпечення тощо.

Одним із соціально-економічних феноменів сучасних збройних конфліктів став розвиток так званого «міського сільського господарства». Його суть полягає у тому, що всі придатні місцевості у містах починають використовувати для вирощування сільсько-господарської продукції та навіть тварин. Для цього використовуються не лише такі відкриті місцевості, як площі, парки, стадіони, двори, а й пласкі дахи будівель. Підвальні приміщення використовують для вирощування їстівних грибів.

Цей феномен набув широкого поширення у тих конфліктах, де використовувалися блокадні форми захоплення міст, коли не лише гарнізон міста ізолюється від постачання та резервів, а й населення не має змоги отримувати харчове забезпечення. За такої форми оволодіння містом населення стає заручником, і його страждання повинні змусити гарнізон піти на капітуляцію, або принаймні погодитися на почесну евакуацію разом із цивільним населенням. Така тактика тим більш ефективна, коли гарнізон складається з місцевих мешканців та серед цивільного населення міста є родини бійців гарнізону.

Сучасні великі міста, особливо мегаполіси та метрополіси, залежать від зовнішнього постачання харчів, а за рахунок внутрішніх ресурсів можуть забезпечити продовольством лише невелику частину населення. Тому значна частина населення у разі відмови гарнізону від капітуляції або стає біженцями, або приречена на голодну смерть. Якщо ж чисельність населення, яке залишилося у місті стабілізується на рівні самозабезпечення харчами, то воно може знаходитися в блокаді досить довгий час. Показовим є осаді урядовими силами кількох міст у Сирії (Східний Алеппо, передмістя Дамаску), які тривали по кілька років та не дозволили оволодіти цими містами лише однією блокадою. Населення цих міст під час блокади стабілізувалося на рівні приблизно 10-20% від довоєнної та задовольняло свої потреби за рахунок власних ресурсів та контрабанди через лінію блокади.

Якщо міське сільське господарство дозволяє за сучасних умов частково

задовольнити потреби населення в харчах, то втрата водних ресурсів здатна швидко спровокувати гуманітарну катастрофу та змусити населення й гарнізон великого міста капітулювати. Важливим є й залежність тією чи іншою мірою міського сільського господарства від поливу. Великі міста можуть отримувати воду з наземних і підземних річок, озер, водосховищ та підземних джерел (колонки, колодязі). Але в багатьох випадках, найбільш надійні підземні джерела води потребують палива або електрики для насосних станцій.

Електрика за таких умов добувається не від потужних електростанцій, а переважно від невеликих бензинових та дизельних станцій, що в свою чергу потребує палива. Хоча велике місто навіть в середньо розвинутих країнах є місцем концентрації різноманітного транспорту і, як наслідок, запасів палива, але під час тривалої блокади, яка може продовжуватися роками, ці джерела вичерпуються, що безпосередньо впливає на компактні електростанції. Відповіддю на таку ситуацію стало виробництво у блокованих містах ерзац-палива з пластикової посуду з міських сміттєзвалищ, як, наприклад, в Сирії.

Під час осаді населення потерпає одночасно від наслідків блокади та меншою мірою від наслідків локальних штурмів. Така практика використовувалась російськими військами в 2000 р. під час захоплення міста Грозний та сирійськими військами під час осаді багатьох міст, захоплених повстанцями в 2011-2018 рр.

Під час позиційних бойових дій стан населення залежить від їхньої інтенсивності. Під час загострення цивільне населення гине від бойових дій, його частина стає біженцями чи внутрішньо переміщеними особами, у тому числі тимчасово і може повертатися в періоди відносного спокою на фронті. Такі бойові дії є типовими на Донбасі з середини 2015р.

Специфічною є доля цивільного населення під час боротьби за контроль над містом з боку урядових або окупаційних військ. За таких форм збройного протистояння конфлікт носить антипартизанський та антитерористичний характер, коли населення, з одного боку, потерпає від режиму обмеженого пересування, комендантського часу, м'яких та жорстких зачисток, діяльності урядових «ескадронів смерті», а з іншого – від терористичних актів та силового тиску з боку повстанських формувань (Грозний, Белфаст, міста Іраку та

Сирії). Тим не менш, за такої форми боротьби у великому місті насильство, направлене на цивільне населення, носить обмежений характер, і місто не зазнає нищівної руйнації, як під час штурму чи осади.

Важливість роботи з цивільним населенням у містах знайшла відображення в сучасних воєнно-теоретичних роботах, переважно на Заході. Найбільш рельєфно вона відображена в концепції «Трьох кварталів» Корпусу морської піхоти США. У ній іде мова про те, що американські морські піхотинці під час проведення операцій на урбанізованій зоні повинні бути готові у першому кварталі вести бойові дії з регулярною армією супротивника, у другому – боротися з недержавними формуваннями «воєнних баронів», криміналом та мародерами, а у третьому – допомагати цивільному населенню (Попов 2004: 283-319). На практиці ця концепція реалізовувалась американцями в Іраку та Афганістану, а росіянами у Сирії, де за бомбардувальниками та наземними військами приходили колони гуманітарної допомоги та військові інженери, які розмінювали територію від вибухонебезпечних предметів (авіаційні бомби та артилерійські снаряди, у тому числі заборонені касетні, які не спрацювали під час ураження об'єктів на території міста та передмість, саморобні вибухові пристрої, які залишили повстанці) та відновлювали інфраструктуру життєзабезпечення міста (Шеповаленко 2016: 150-153) [6, с. 150-153]. Такі дії можна віднести не лише до гуманітарних, а й до інформаційної війни за умов цивільного населення.

Таким чином, сучасна тенденція з перенесення вектору бойових дій в урбанізовану місцевість безпосередньо впливає на соціальний аспект війни.

Концентрація цивільного населення великих міст призводить до втрат з боку населення та провокує гуманітарні кризи різного масштабу – від голоду та хвороб до сотень тисяч та мільйонів біженців. Особливу гостроту ці проблеми набувають в етнічних та релігійних конфліктах, де цивільне населення розглядається як об'єкт для насильства з метою його знищення або етнічної чистки території. Доведено, що доля цивільного населення залежить і від форми бойових дій у містах і може коливатися в широких межах.

ЛІТЕРАТУРА

FM 3-06.11 (FM 90-10-1) Combined Arms Operations In Urban Terrain. *Headquarters Department Of The Army* Washington, Dc, 2002. 644 p.

Demographia World Urban Areas (Built Up Urban Areas or World Agglomerations) 14th Annual Edition: April 2018. 118 p. URL: <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>

Муковський І.Т. Втрати людські України в Другій вітчизняній війні 1941-1945 рр *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi

Конвенція про захист цивільного населення під час війни Женева, 12 серпня 1949 року URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154

Попов И.М. Война будущего: взгляд из-за океана: Военные теории и концепции современных США. М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель»; ООО «Транзиткнига», 2004. 444 с.

Шеповаленко М.Ю. Мирный процесс и вклад российского руководства в сохранение Сирийского государства. Гуманитарные аспекты деятельности российского контингента в Сирии. *Сирийский рубеж* / под ред. М.Ю. Шеповаленко. М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2016. 184 с.

УДК 341:327.5

Люба О.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЇХ РОЛЬ У ВРЕГУЛЮВАННІ КОНФЛІКТІВ У КОСОВО ТА КРИМУ. Частина I.

Проаналізовано проблему самовизначення Косово та АР Крим у контексті міжнародного права. Відзначено, що діалектична суперечність права на самовизначення та непорушності кордонів на сьогодні створює передумови для дроблення сучасних держав та порушення їхньої територіальної цілісності. Висловлена думка щодо необхідності більш чіткого визначення зазначених міжнародно-правових норм.

Ключові слова: державний суверенітет, принцип територіальної цілісності, право народу на самовизначення, Косово, АР Крим.

Любая Е.А.

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И ИХ РОЛЬ В УРЕГУЛИРОВАНИИ КОНФЛИКТА В КОСОВО И В КРЫМУ. Часть I.

Проанализирована проблема самоопределения Косово и АР Крым в контексте международного права. Отмечено, что диалектическое противоречие права на самоопределение и нерушимости границ сегодня создает предпосылки для дробления современных государств и нарушения их территориальной целостности. Высказано мнение о необходимости более четкого определения указанных международно-правовых норм.

Ключевые слова: государственный суверенитет, принцип территориальной целостности, право народа на самоопределение, Косово, АР Крым

Lyuba O.

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW AND THEIR ROLE IN CONFLICT RESOLUTION IN KOSOVO AND CRIMEA. Part 1.

The problem of Kosovo and the Autonomous Republic of Crimea self-determination in the context of international law is analyzed. It is noted that the dialectical contradiction of the right to self-determination and inviolability of borders today creates preconditions for breaking up the modern states and violating their territorial integrity. The view was expressed about the need for a clearer definition of these international legal norms.

Key words: state sovereignty, principle of territorial integrity, people's right to self-determination, Kosovo, Autonomous Republic of Crimea

На початку XXI ст. особливої актуальності набуває ідея створення ефективної системи колективної безпеки сучасних держав, що на сьогодні є більш прийнятною формою взаємодії, аніж військовий союз. До її переваг можна віднести не лише військовий, а й економічний компонент, який в епоху глобалізації має не менше руйнівну силу, ніж зброя. Разом із тим реальний стан речей на міжнародній арені в Post Cold-War era свідчить про розширення сфери впливу основних геополітичних гравців сучасного світу на суверенітет країн-периферії, ведення політики подвійних стандартів,

існування низок домовленостей з порушенням міжнародно-правових норм.

Проголошення у лютому 2008 р. косовськими албанцями в односторонньому порядку незалежності Косова викликало неоднозначну реакцію¹ з боку міжнародної спільноти. Згідно з конституцією Сербії, парламент краю не має необхідних для відділення повноважень (Ustav Republike Srbije 2006),

¹ Незалежність Косово вже наступного дня після проголошення визнали США, Британія, Франція, Туреччина, Албанія; протягом 2008 року - понад півсотні країн, а до теперішнього часу - 111 з 193 країн-членів ООН. Не визнають Косово, крім Сербії, такі країни як Росія, Китай, Індія, Грузія, Молдова і Україна та п'ять країн Євросоюзу – Греція, Іспанія, Кіпр, Румунія і Словаччина (Вендик Ю. 2018).

тож оголошення незалежності не є легітимним, і Косово як і раніше входить до складу Сербії як автономний край Косово і Метохія. Зазначимо, що події в Косово отримали досить виважену оцінку політичним істеблїшментом України. У цілому позиція України щодо визнання незалежності формувалася виходячи з її національних інтересів, одним із яких є територіальна цілісність держав на європейському континенті. Ряд українських політиків (П.Симоненко, В.Семиноженко, Л.Грач) зауважували, що прецедент в Косово може призвести до збройного конфлікту в АР Крим. Російська Федерація, яка у 2008 р. зайняла жорстку позицію щодо невизнання незалежності Косова, через деякий час, виходячи з власних національних інтересів, визнала незалежність Абхазії, Південної Осетії (2009 р.), та АР Криму (2014 р.).

Косовський прецедент² фактично дав «старт» сепаратистським рухам не лише на постюгославському та пострадянському просторах, а й у країнах західної Європи. Враховуючи ту обставину, що в міжнародному праві існують і працюють такі принципи, як необхідність дотримання принципу територіальної цілісності та право народів на самовизначення, існує потенційна загроза подальшої «балканізації»³ як країн сучасної Європи – від Іспанії (Каталонія) до Великобританії (Шотландія), – так і незалежних країн, які утворилися після розпаду СРСР та СФРЮ. Відзначимо, що полярність позицій, яку демонструє сьогодні міжнародна спільнота в питаннях визнання незалежності держав і права народів на самовизначення, скоріш свідчить про суперечливість деяких засадничих принципів, на яких базується сучасна система міжнародного права, що кардинально підриває віру до переговорів як основоположного елемента міжнародного порядку.

Незалежні унітарні Сербія та Україна, маючи у своєму складі автономні області (Косово і Метохія та АР Крим), багатоетнічний склад населення, чисельну національну меншину (албанці/ росіяни/ кримські татари) апіорі увійшли в групу країн, з високою

вірогідністю міжетнічної конфронтації, зіткнення інтересів між етнонаціональними спільнотами та національними елітами. Обидві країни є сьогодні об'єктами пильної уваги світової спільноти, площиною зіткнення геополітичних інтересів більш потужних держав, політичні рішення і дії яких, ставлять під сумнів ідею багатополярного світу у найближчій перспективі.

Метою статті є аналіз основних передумов, що призвели до кризи в Косово і Метохії (у лютому 2008 р.) та АР Крим (у 2014 р.) крізь призму міжнародно-правових принципів – права народів на самовизначення, суверенітету та територіальної цілісності. На нашу думку, існування цих суперечливих принципів у сучасному варіанті є сприятливим середовищем для подальшого дроблення незалежних держав та ускладнення процесу безконфліктного урегулювання кризи. Принцип рівноправності і самовизначення народів, до якого апелюють деякі держави, виправдовуючи власні дії та намагаючись легітимізувати їх не можна розглядати окремо від інших основних принципів міжнародного права, а саме – невтручання в справи суверенної держави, територіальної цілісності та непорушності кордонів держави.

Принципи державного суверенітету та територіальної цілісності

Принцип державного суверенітету як один із ключових принципів Вестфальської системи у новітній час став надбанням статутів міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, НАТО) та важливих міждержавних актів. Класичне визначення суверенітету як повної і абсолютної влади держави (суверена, монарха) на певній території, викладене в працях Ж. Бодена, Т. Гоббса, Ж-Ж.Руссо, що з часом уточнювалося, викликає чимало дискусій у сучасній політичній науці. Однак за розмаїття теоретичних підходів до визначення цього поняття, у цілому його розуміють як верховенство державних інститутів у внутрішній політиці, їхнє монопольне право на прийняття законів і рішень, а також незалежність держави у зовнішньополітичних відносинах. За останні десятиліття з'явилися теорії, які наголошують на поступовому «розмиванні» кордонів національної держави у процесі глобалізації та збільшенні економічної, політичної, культурної взаємозалежності країн, що зрештою призводить до девальвації поняття суверенітету. Як зауважує дослідник П. Позняков, сучасна держава існує в умовах серйозних обмежень у своїй внутрішній і зовнішній

² Косовський прецедент - визнання міжнародним співтовариством одностороннього проголошення незалежності Косова та відділення його від Сербії, що розцінювалося як крайня міра, застосована у зв'язку з вичерпаністю всіх інших способів примирити албанський народ з метрополією і зберегти державу в колишніх межах.

³ Термін «балканізація» розуміється як продовження подібнення політичної мапи світу.

політиці, у виборі цілей і засобів їх досягнення. На сьогодні межі державного суверенітету поступово звужуються, і жодна сучасна держава не має абсолютної і повної самостійності (Позняков 2016 : 40).

Сьогодні більшість периферійних країн (серед яких і Україна) обирають шлях обмеження свого суверенітету в обмін на політичні та економічні вигоди (вступаючи в міжнародні організації та об'єднання, отримуючи кредитні транші). Серед факторів, що обмежують суверенітет, є також загроза виключення з системи міжнародної торгівлі, введення різних санкцій, ізоляції або військового втручання з боку міжнародного співтовариства. Слід відзначити, що саме через відсутність чітко прописаних правил і норм міжнародного права, що регулюють таке втручання, економічно залежні країни фактично живуть «під диктовку» країн ядра світ-системи. Крім того, різний політичний, економічний, військовий потенціал країн, у свою чергу унеможливує формальну і фактичну рівність між державами у сфері міжнародних відносин. Американський дослідник І. Валлерстайн відзначав, що «сучасні держави вписані в рамки міждержавної системи і обмежені її правилами і нормами. Виробнича діяльність у всіх них без винятку здійснюється в рамках капіталістичного світ-системи і обмежується його пріоритетами і економічними законами» (Валлерстайн 2004: 37). Держави з найбільш централізованою політичною системою увійшли в ядро сучасної світ-системи, отримавши владу над країнами з децентралізованою владою, що відносяться до полупериферійних і периферійних» – констатує дослідник у своїй роботі «Сучасна світ-система» (Wallerstein 1974).

Країни, що наразі мають потужну армію, зброю масового ураження і користуються значною підтримкою населення (Росія, КНР, КНДР) не виявляють значного занепокоєння відносно можливих санкцій і загроз військового втручання. Так, лідер КНДР Кім Чен Ин, заявив що ядерний арсенал є єдиним гарантом збереження суверенітету для країни (Васейкіна 2017). І хоча наявність ядерної зброї як стримуючий фактор сьогодні у світі девальвує, це суттєво не впливає на скорочення нарощування озброєнь та створення зброї масового знищення. Сумнівно, що світова спільнота або окремі держави ризикнуть піти шляхом збройного втручання у внутрішні справи приміром такої країни, як Північна Корея, знаючи що це неминуче

приведе не лише до величезних людських жертв, а й глобальної катастрофи в цілому.

Саме суверенітет, на думку О. Остеруда, має на увазі принцип невтручання, який є основною вимогою міжнародного права, зафіксованою в Хартії ООН. «Суверенітет будь-якої держави, – відзначає він, – обмежений територіальним суверенітетом кожної іншої держави. Оскільки суверенітет умовний, існує потенційний антагонізм між суверенітетом і законом» (Остеруд 1994 :19). Можливим винятком з правила про невтручання є дії на захист співвітчизників за кордоном, водночас дослідник зауважує, що це досить спірне питання з правової та політичної точки зору (там само).

Концептуальна позиція світової спільноти щодо принципу невтручання у внутрішні справи суверенної держави викладена у «Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності та суверенітету (1965р.)» (Декларация о недопустимости вмешательства). Принцип невтручання, закріплений у багатьох міжнародних договорах і угодах, насамперед у Статуті ООН (п. 7 ст. 2) полягає в тому, що «жодна держава не має права втручатися прямо або опосередковано з якої б то не було причини у внутрішні і зовнішні справи іншої держави» (Декларация о недопустимости вмешательства). Таким чином, засуджуються не тільки збройне втручання, але й усі інші форми втручання і будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави. У рамках цього правила жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних заходів або заходів будь-якого іншого характеру з метою домогтися підпорядкування собі іншої держави. На нашу думку, цей принцип є формально умовним саме через відсутність чітко прописаної міжнародним співтовариством дефініції «втручання у внутрішні справи». З документів не зрозуміло, яку відповідальність мають нести країни за порушення норм міжнародного права, що регулюють питання, пов'язані зі збройним/військовим втручанням у внутрішні справи суверенної держави. Останнє уможливує застосування політики подвійних стандартів з боку держав ядра, а подекуди й ігноруванні резолюцій Ради Безпеки ООН.

Посягання на національні кордони суверенних держав з грубим порушенням принципів демократії, мало б підлягати автоматичному виключенню країн з

міжнародних організацій⁴, а не лише обмежуватися уведенням економічних санкцій. Косівська та кримська кризи – це свідчення того, що міжнародні інститути, створені після Другої світової війни для підтримки світового порядку (ООН, ЄС, НАТО), як вся система міжнародного права наразі перебувають у стані кризи. Це, у свою чергу, потребує обережної, продуманої, системної ревізії певних положень міжнародного права та корегування змісту діяльності вищезначених інститутів.

Протиріччя, що виникають між трактуваннями Статуту ООН і міжнародного права проявляється навіть на рівні держав – членів РБ ООН, які рідко знаходять компроміс з питання превентивних військових дій. Як слушно відзначають С.Бокерія та О.Петрович-Белкін, головна проблема полягає в тому, що ООН та її структурні підрозділи не встигають адаптувати свої нормативні документи до швидкоплинних реалій міжнародних відносин (Бокерія, Петрович-Белкін 2013 : 168). Крім того, рішення ООН переважно носять рекомендаційний характер, що дає можливість державам трактувати положення Статуту ООН і норми міжнародного права, виходячи з позицій власних національних інтересів і діяти відповідно до них у різний спосіб, вдаючись навіть до військових заходів.

Після закінчення «холодної війни» країни ЄС і США фактично монополізували право на оцінку політичних режимів в інших країнах і визначення умов, за яких потрібно військове втручання. США, країни ЄС, блок НАТО (з або без санкції ООН⁵) на початку 90-х рр. XX ст. неодноразово використовували військову силу для повалення т.зв. недемократичних режимів у різних країнах (Югославія, Ірак, Гаїті, Лівія, Сирія, Афганістан тощо). У якості приводу для втручання були оприлюднені випадки масового порушення прав людини, заступництво тероризму, розробка і застосування зброї масового знищення тощо. Слід зауважити, що питання щодо втручання у внутрішні і зовнішні справи держави, порушення територіальної цілісності, вторгнення на

територію іншої країни є принципово важливими, що має виключати суперечливі формулювання, амбівалентність позицій та вимагають вироблення спільної чіткої позиції світового співтовариства заради збереження миру. Адже важко уявити собі позитивний ефект від інтервенції і військового втручання «заради миру і безпеки», як це означено у Декларації про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав (1981 р.), (Декларація о недопустимости интервенции), натомість легко передбачити те, що його супроводжує: хаос, громадянські війни, масові порушення прав людини і численні жертви серед мирного населення, зростання кількості біженців, зростання впливу терористичних організацій тощо.

Наразі можна констатувати збільшення кількості міждержавних військово-політичних, фінансово-економічних союзів і об'єднань, зростання ролі міжнародних організацій, з одного боку, а з іншого – недотримання норм міжнародного права, порушення міждержавних домовленостей⁶ та прав і свобод громадян (особливо національних/релігійних меншин) всередині країни, відмова від виконання вимог міжнародних організації (перш за все ООН), що призводить до введення санкцій, ізоляції держави, а часто і до військового втручання. Відзначимо, що втручання у внутрішні справи інших держав та особливо зовнішнє вторгнення без міжнародного мандату (навіть в гуманітарних цілях), є неприйнятними, адже порушуються демократичне право на самовизначення, національний суверенітет, територіальна цілісність держави. Незважаючи на підписання у листопаді 1990 р. Паризької Хартії для нової Європи, де проголошено фактичний кінець півстолітнього протистояння двох систем і початок нової ери «демократії, миру і єдності» (Парижская Хартия 1990), остання носить здебільшого декларативний характер.

Принцип рівноправності і самовизначення народів

⁴ Втручання Росії у внутрішні справи України отримало різко негативну оцінку з боку країн Великої сімки, і країна була формально виключена зі списку G8.

⁵ У період з 24 березня по 10 червня 1999 р. військами НАТО проти Союзної Республіки Югославія було проведено військову-повітряну операцію «Союзна сила» без санкції Ради Безпеки ООН.

⁶ Зокрема прямим втручанням РФ у внутрішні справи України були порушені низка міжнародних договорів: Гельсінкський заключний акт 1975 р. про непорушність кордонів у Європі, Будапештський меморандум 1994 р. про гарантії безпеки України, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією 1997 р., Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 (ратифіковано 20.04.2004).

Після Другої світової війни принцип самовизначення народів, який було закріплено в Статуті Організації Об'єднаних Націй у 1945 р., став юридичною основою для розпаду колоніальних імперій Бельгії, Великобританії, Нідерландів, Франції. Більш детально він сформульований у «Декларації про принципи міжнародного права» від 24 жовтня 1970 р., де зазначено, що «всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до положень Статуту ООН» (Декларація о принципах 1970). І далі визначено форми здійснення права на самовизначення якими є: «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з ним, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом» (Декларація о принципах 1970). Таким чином, з Декларації виходить, що залежно від мети національного самовизначення – державна незалежність, перехід під юрисдикцію іншої країни, автономія або розширення автономії, народи, які скористалися таким правом, можуть реалізувати його в таких формах:

- а) створення власної суверенної держави;
- б) національно-культурна або національно-політична автономія в межах існуючих кордонів держави;
- в) вихід певного народу зі складу держави (сецесія або іредентизм).

Амбівалентність положення про право народів на самовизначення криється у невизначеності багатьох питань. Приміром, російський дослідник Д. Грушкін зазначає: 1) «Самовизначення народів» – це принцип чи право? 2) Хто є суб'єктом права на самовизначення? 3) Чи може «умовна множина» (населення певної території) розглядатися як суб'єкт права? 4) Як можна інституалізувати та формалізувати «волю народу»?» (Грушкін 1997). Беручи до уваги культурну відносність концепції самовизначення народів, учений зауважує, що ця ідея, подібно до всіх інших соціальних ідей, виникла й розвивалася за конкретних історичних обставин, у певному інтелектуальному і культурному контексті та звертає увагу на необхідність «усвідомлювати різницю між текстами, зокрема правовими документами, і їх інтерпретаціями на практиці» (Грушкін 1997).

Серед західних дослідників (А. Етціоні, О. Остеруд, Р. Осборн) (Etzioni 1992-1993:

34.; Остеруд 1994: 25; Осборн 1993) поширеною є думка, що ідея самовизначення народів не тільки не вписується в правові рамки через невизначеність пов'язаних з нею дефініцій (перш за все такого поняття, як «народ»), а й провокує деструктивні процеси, які не піддаються регулюванню (такі, як сепаратизм і етнічні конфлікти) вступаючи тим самим у протиріччя з цілями Статуту ООН.

На думку Д. Грушкіна, поряд із існуючими розбіжностями у трактуванні поняття «народ» як етнічної або територіальної громади, висловлюються ідеї, про те, що право на політичне самовизначення повинні мати так звані «споконвічні» або «корінні» етнонації, що населяють певні території або адміністративну одиницю. В основі такої «романтичної» позиції лежить уявлення про етнічні групи як базові структурні одиниці людства, про «волю народу» як вищу цінність і про необхідність задовольняти всі домагання «народу» на самовизначення, якщо ним буде заявлено про відділення від держави, в якій він проживає, і створенні власної (Грушкін 1997).

Серед українських фахівців питання про суб'єктність права на самовизначення порушено І. Рафальським. Дослідник зазначає, що «згідно з принципом самоідентифікації право визнавати себе народом належить не державі, а самій спільноті ... Народом може виступати як певна етнічна чи національна меншина, так і сукупність етнічних груп (Рафальський 2013 : 145). На нашу думку, дискусійність дефініцій «народ» та «нація», або питання, чи мають «національні меншини» право на «зовнішнє самовизначення», визначається слабкістю теоретичного розмежування у сучасній науці цих понять. У практичній площині нез'ясованість до кінця цих питань провокує загострення протиріч та конфліктів (серби у Боснії, албанці у Косово, вірмени у Нагорному Карабасі, курди у Туреччині, Ірані та Іраку).

У рамках теорії міжнародного права «право народів на самовизначення» здійснюється шляхом плебісциту, що відбувається на території, яка прагне до незалежності. Зафіксовані в документах ООН право держав на охорону територіальної цілісності і право народів на самовизначення знаходяться у ситуації нероз'язуваного протиріччя: коли дія одного права блокує інше. Відповідно до Декларації про принципи міжнародного права 1970 р, «кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення

існуючих міжнародних кордонів іншої держави або в якості засобу вирішення міжнародних суперечок, в тому числі територіальних суперечок, і питань, що стосуються державних кордонів» (Декларація о принципах 1970). Таким чином, загроза силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави визнається порушенням міжнародного права несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй і Статуту ООН.

Аналіз економічної, соціальної, культурної та інших складових права на самовизначення має суттєве значення, однак у застосуванні цього права на практиці визначальну роль має перш за все політичний фактор. До «права народів на самовизначення» найчастіше апелюють сучасні «великі держави» (ЄС, США, Росія), аргументуючи свою позицію щодо визнання/заперечення незалежності певної території. Так, Росія використала втручання НАТО у конфлікт в Югославії навесні 1999 р. задля виправдання і легалізації власних дій, наприклад, у Грузії та Україні. Аргументами Москви стала позиція, що визнання легітимним відділення Косово від Сербії (правомірність якого вона ж послідовно і рішуче заперечує) створило прецедент, у рамках якого Росія діяла у 2009 та у 2014 рр.

На нашу думку, означені випадки силового втручання у конфлікт містять небезпеку і для самих держав-протекторів. Зауважимо, що визнання і використання права на самовизначення у такий спосіб, може призвести до ситуації вимоги реалізації такого права і для народів, які живуть на території цих держав (приміром, в США – народи Гавайських островів і Аляски, Пуерто-Ріко, в Росії – Чечня, Дагестан, Інгушетія) та можуть заявити про нього у найближчій перспективі. Незважаючи на в цілому позитивну роль права на самовизначення в попередні історичні періоди, начасі воно містить небезпеку можливості неконтрольованих односторонніх дій. Крім того, досвід Чехословаччини, колишньої Югославії, Радянського Союзу показав, що гарантія обласної автономії або надання права на самовизначення може легко стати початком розпаду держави. Нагадаємо, що спочатку Європа⁷ і США виступали за збереження

цілісності югославської федерації, проте пізніше ця позиція кардинально змінилася на протилежну, де головним аргументом стало «право народів на самовизначення». Наразі для вирішення поточних проблем в Європі та інших регіонах світу науковці пропонують увести певні обмеження щодо застосування цього права (Cassese A. 1995 : 365-366). Враховуючи, що ці два базові принципи (територіальна цілісність держав і право народів на самовизначення) міжнародного права, у будь-який момент здатні вступити в протиріччя, є підстави передбачити не лише тривалі юридичні, а й політичні суперечки як всередині країни, так і за її межами. Нагадаємо, що для зміни статусу території незалежність повинна бути визнана значною кількістю держав. Приміром, Косово й досі вирішує цю проблему, оскільки республіка визнана не всіма країнами-членами ЄС, а референдум про статус Криму не визнала переважна більшість держав-членів ООН⁸.

ЛІТЕРАТУРА

Ustav Republike Srbije, koji je usvojila Narodna skupština Republike Srbije 30. septembra 2006. godine. URL: http://www.ius.bg.ac.rs/prof/materijali/martan/Ustav_Srbije.pdf (дата звернення: 7.03.2018).

Вендик Ю. 10 лет Косово. «Беспрецедентный прецедент» в зеркале политики России. BBC Україна. 16 февраля 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-43089977> (дата звернення: 7.03.2018).

Позняков П.В. Трансформация концепции суверенитета в современной политической науке. Актуальные вопросы общественных наук: социо-

міністр Люксембургу і голова Комісії Європейського Співтовариства Ж. Сантер, який відвідав Югославію наголошував на недоцільності визнання новоутворених республік.

⁸ Рада Безпеки ООН (15.03.2014р.) обговорила проект резолюції, якою пропонувалося оголосити майбутній референдум в Криму «нелегітимним» і закликати всі країни не визнавати його результати. За ухвалення резолюції проголосували 13 членів РБ (Австралія, Аргентина, Великобританія, Йорданія, Литва, Люксембург, Нігерія, Республіка Корея, Руанда, США, Франція, Чад, Чилі), Китай утримався, Росія наклала вето на документ. Генеральна Асамблея ООН (27.03.2014 р.) прийняла резолюцію на підтримку територіальної цілісності України, текст якої оголошує загальнокримський референдум від 16 березня 2014 р. «такий, що не має законної сили» (Резолюція ГА ООН 2014). З 193 держав - членів ООН «за» ухвалення резолюції проголосували 100 держав, «проти» – 11 (разом з Росією, проголосували ще 10 країн: Вірменія, Білорусія, Болівія, Венесуела, Куба, Нікарагуа, Кореїська Народно-Демократична Республіка, Сирія, Судан і Зімбабве), утрималися - 58, не голосували.

⁷ Напередодні виходу республік зі складу СФРЮ Західна Європа оголосила про свою підтримку територіальної цілісності Югославії відповідно до Заключного акта НБСС. Навесні 1991 р. прем'єр-

логія, політологія, філософія, історія: сб. ст. по матер. LXV-LXVI междунар. науч.-практ. конф. № 9-10 (59). Новосибирск: СибАК, 2016. С. 40-46.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. под ред. В.И. Иноземцева. М.: Логос, 2004. 368 с.

Wallerstein I. The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York/London: Academic Press. 1974. 387 p.

Васейкина И. Сдерживающий фактор: Ким Чен Ын рассказал, зачем ему ядерное оружие. МК.RU, 2017.: URL: <http://www.mk.ru/politics/2017/10/09/sderzhivayushhiy-faktor-kim-chen-yn-rasskazal-zachem-emu-yadernoe-oruzhie.html> (дата звернення: 6.03.2018).

Остеруд О. Суверенная государственность и национальное самоопределение. *Этнографическое обозрение*. 1994. №2. С. 18-26

Декларация о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета. Принята резолюцией 2131 (XX) Генеральной Ассамблеи ООН от 21 декабря 1965 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/inadmissibility_of_intervention.shtml (дата звернення: 6.03.2018).

Бокерия С. А., Петрович-Белкин О. К. К вопросу о гуманитарной интервенции в начале XXI в. *Власть*. 2013. Том. 21. № 3. С. 168-171.

Декларация о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств. Принята резолюцией 36/103 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1981 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/internal_affairs_decl.shtml (дата звернення: 7.03.2018)

Парижская хартия для новой Европы. Принята совещаниям СБСЕ 21 ноября 1990 года.

URL: <https://www.osce.org/ru/mc/39520?download=true> (дата звернення: 7.03.2018).

Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций от 24 октября 1970 г. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 7.03.2018).

Грушкин Д.В. Право народов на самоопределение: история развития и воплощения идеи. *Право народов на самоопределение : идеология и практика : материалы к семинару*. Москва, 22-23 марта. 1997. URL: <http://old.memo.ru/hr/referats/selfdet/chapter2.htm> (дата звернення: 5.03.2018).

Etzioni A. The evils of self-determination // *Foreign Policy*. N. 89 (Winter, 1992-1993), pp. 21-35 P.34.

Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства. 1993. URL: http://ecsosman.hse.ru/data/674/221/1217/013_Osborn.pdf (дата звернення: 5.03.2018).

Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 4. С. 136-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2013_4_14 (дата звернення: 5.03.2018).

Cassese A. Self-determination of people: A legal reappraisal. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1995. 375 p.

Резолюція, прийнята Генеральною Ассамблеєю ООН 27 марта 2014 года A/RES/68/262.

URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262&referer=/english/&Lang=R (дата звернення: 7.03.2018).

УДК 321:316.32

Баталов О.А.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

УКРАЇНА ЯК ПЕРИФЕРІЯ СВІТ-ЕКОНОМІКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ПЕРЕХОДУ ДО НАПІВПЕРИФЕРІЇ

Крізь призму світ-системному аналізу було визначено Україну як державу периферії сучасної капіталістичної світ-економіки і виокремлено два варіанти її можливого переходу до напівпериферії. Перший варіант (встановлення таких торговельних відносин з іншими державами, завдяки яким протягом значного часу вдасться перерозподіляти прибуток на користь України) було визначено як малоімовірний. Другий варіант (Україна як держава, що надає центру світ-економіки послуги в сфері безпеки) визначено як більш ймовірний.

Ключові слова: світ-системний аналіз, світ-економіка, центр, периферія, напівпериферія, геополітика.

Баталов А.А.

УКРАИНА КАК ПЕРИФЕРИЯ МИР-ЭКОНОМИКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ ПЕРЕХОДА В ПОЛУПЕРИФЕРИЮ

Сквозь призму мир-системного анализа Украина была определена как государство периферии современной капиталистической мир-экономики и выделены два варианта ее возможного перехода в полупериферию. Первый вариант (установление таких торговых отношений с другими государствами, благодаря которым на протяжении значительного времени удастся перераспределять прибыль в пользу Украины) был определен как маловероятный. Второй вариант (Украина как государство, предоставляющее центру мир-экономики услуги в сфере безопасности) был определен как более вероятный.

Ключевые слова: мир-системный анализ, мир-экономика, центр, периферия, полупериферия, геополитика.

Batalov O.A.

UKRAINE AS THE PERIPHERY OF WORLD-ECONOMY AND THE PROSPECTS OF ITS TRANSITION TO SEMI-PERIPHERY

Through the prism of world-systems analysis, Ukraine was defined as the state of the modern capitalist world-economy periphery and two variants of its possible transition to the semi-periphery were identified. The first variant (the establishment of such trade relations with other states, due to which, for a considerable time, it will be possible to redistribute profits in favor of Ukraine) was identified as unlikely. The second variant (Ukraine as a state providing services in the security sector to the world-economy centre) has been identified as more likely.

Keywords: world-systems analysis, world-economy, centre, periphery, semi-periphery, geopolitics.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю визначення стану та перспектив України в світовій і регіональній геополітиці. Методологія світ-системного аналізу є однією з небагатьох, що в змозі впоратись із таким завданням. Метою статті є дослідження стану і перспектив України в світ-економіці.

Світ-системний аналіз (І. Валлерстайн, А. Франк, Дж. Аррігі, Ф. Бродель, С. Амін та ін.) у сучасному науковому світі отримав всезагальне визнання і зайняв поважне місце (особливо у дослідженнях центр-периферійних відносин, динаміки зміни гегемонії у ядрі світ-економіки і т.д.). Однак для досліджень українських реалій він використовується недостатньо.

Згідно зі світ-системним аналізом, у сучасній капіталістичній світ-економіці існують: центр (країни «золотого мільярду», що акумулюють світовий капітал), периферія (країни «третього світу», що постачають на світовий ринок сировину або товари з низькою доданою вартістю) та напівпериферія (країни, що виконують функцію посередників між центром та периферією та/або надають центру унікальні послуги у сфері безпеки – як, наприклад, Російська імперія під час Наполеонівських війн забезпечувала формування Антифранцузьких коаліцій).

На цей час Україна постачає на світові ринки переважно сировину (наприклад, мінеральні продукти, деревину), товари з низькою доданою вартістю (продукція сільського господарства, металургія) та не дуже якісні послуги (наприклад, транзит територією країни). Так, згідно з даними Державної служби статистики України, у 2017 р. з України експортувались переважно такі товари: 23,4% від загального обсягу – недорогоцінні метали та вироби з них (у т.ч. чорні метали – 20%), 21,3% – продукти рослинного походження (у т.ч. 15% зернові культури), 10,6% – жири та олії тваринного / рослинного походження, 9,1% – мінеральні продукти. Експорт машин, обладнання та механізмів склав лише 9,9% від загального обсягу, готових харчових продуктів – 6,5%, текстильних матеріалів та текстильних виробів – 1,8%. Імпортувались в Україну перш за все такі товари: мінеральні продукти – 25,2%, машини, обладнання та механізми – 20%, продукція хімічної промисловості – 13,2%, засоби наземного транспорту, літальні апарати та плавучі засоби – 8,4%. Негативне сальдо торгівлі товарами становило 6331,9 млн. дол. США (Державна служба статистики України).

Також у 2017 р. Україна експортувала переважно такі послуги: 54,7% від загального

обсягу – транспортні послуги (з них 52,4% – послуги трубопровідного транспорту), 16,3% – послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги (з них 74,5% – комп'ютерні послуги, перш за все завдяки аутсорсингу компаній центру світ-економіки), 13,3% – послуги з переробки матеріальних ресурсів. Імпортувались в Україну перш за все такі послуги: транспортні послуги – 22% (з них послуги повітряного транспорту – 38,2%), ділові послуги – 15% (з них професійні та консалтингові послуги – 46,4%), державні та урядові послуги – 19,3%. Позитивне сальдо торгівлі послугами становило 5087,4 млн. дол. США (Державна служба статистики України).

За рівнем ВВП на душу населення Україна у 2017 р. посіла 133 місце з показником 2205 дол. США (поруч з Україною опинилась Папуа-Нова Гвінея, де рівень ВВП на душу населення склав 2094 доларів; Україну обігнали, зокрема, такі країни, як Мікронезія, Судан і Гондурас) (Богомолець 2018). Згідно з дослідженням американської неурядової організації «Global Financial Integrity», з України тільки у період з 2004 р. по 2013 р. нелегально вивезли понад 116 млрд. дол. США (Дослідження 2015).

Зважаючи на такі показники, можна констатувати, що *на цей час Україна є однією з країн периферії світ-економіки*. Відповідно, за основною логікою капіталістичного накопичення, українські капітали продовжать перетікати до центру світ-економіки, незважаючи на, наприклад, зміни у складі уряду або декоративну боротьбу з корупцією. Яким чином можна змінити ситуацію? Світ-системний аналіз пропонує два варіанти дій для країни периферії щодо покращення свого становища.

Перший варіант. А. Франк вважав, що для того, щоб будь-яка недорозвинена держава пройшла стадії розвитку нині розвинених держав, вона повинна знайти країни та народи, які можна експлуатувати і довести їх до стану недорозвиненості, як це зробили в минулому всі нині розвинені держави (тут можна пригадати різноманітні колоніальні практики). Також він зазначав, що держави периферії зазвичай досягають найбільших темпів розвитку у період, коли їх зв'язки з країнами ядра є ослабленими внаслідок об'єктивних обставин (зокрема, дослідником наводяться приклади країн Латинської Америки між двома світовими війнами та Японії епохи реформ Мейдзі) (Frank 1969).

І. Валлерстайн, аналізуючи піднесення держав – майбутніх гегемонів у світ-еконо-

міці, підкреслював важливість розвитку національної економіки (перш за все завдяки бажано монопольному експорту товарів зі значною доданою вартістю) (Валлерстайн 2001; Фісун 2003а; Фісун 2003б). Така держава поступово займає лідируючі позиції у світовій економіці, входить до впливових політичних союзів і вже потім починає розвивати армію та активно займатись зміцненням власного геополітичного становища (приклади: Нідерланди, Велика Британія, США, Китай після реформ Ден Сяопіна).

Відповідно, до цього варіанту, для України змінити своє становище на напівпериферію (або навіть центр) можливо лише за умови налагодження таких торговельних відносин з іншими країнами, завдяки яким протягом значного часу (принаймні, протягом десятиліть) вдасться перерозподіляти прибуток на власну користь. На початковому етапі капіталістичного накопичення країна може торгувати й сировиною, але потім отриманий від торгових операцій прибуток еліті країни необхідно не вивозити за кордон, а вкладати в модернізацію національного виробництва. Однак до цього часу українська еліта (на відміну від, наприклад, китайської) не продемонструвала здатності до таких дій (показовою є, наприклад, ситуація з Антикоруptionним судом).

Євроатлантична інтеграція та євроінтеграція теоретично означали б приєднання України принаймні до країн напівпериферії (слід зазначити, що країни Центральної Європи та Прибалтики спочатку вступали до НАТО, тобто ставали надавачами безпечових послуг, а вже потім до ЄС). Однак найбільш сприятливий момент для цього (1992–2010 роки) було втрачено і на Бухарестському саміті НАТО (2-4 квітня 2008 р.) євроатлантичні прагнення України було призупинено (Україна не отримала ПДЧ в НАТО). Тепер Україна знову починає свій шлях до НАТО, намагаючись виконувати для цього спеціальні завдання з боку Північно-Атлантичного блоку. Що стосується євроінтеграції, то на часі, зважаючи на внутрішні процеси в ЄС («Брекзїт», економічна ситуація у країнах PIIGS, позиція Угорщини щодо України і т.д.), не зовсім зрозумілі перспективи вступу України до ЄС.

Чотири роки тому з'явився ще один фактор, що погіршує перспективи України на перехід від периферії до напівпериферії за цим варіантом – гібридний конфлікт з РФ. Слід особливо підкреслити, що дії РФ у зовнішній політиці (анексія Криму, неоголошена війна на Донбасі, участь у війні в

Сирії) є прямими наслідками поступового занепаду чинного гегемону в світ-економіці – США. Так, за останні 20 років можливості США щодо впливу на порушників світових «правил гри» суттєво знизились, що можна прослідкувати, порівнюючи зовнішню політику Президентів США Б. Обами та Д. Трампа з політикою Дж. Буша-старшого та Б. Клінтона. Така ситуація прогнозувалась світ-системщиками, які стверджували про поширення хаосу в міждержавних відносинах у міру занепаду гегемонії США. Чудовим прикладом цього є Сирія, у конфлікті в якій, окрім місцевих сил, беруть участь (прямо або опосередковано) такі країни, як РФ, Іран, Туреччина, США, Франція, Велика Британія, Саудівська Аравія та інші.

Однак є ще *другий варіант* переходу України до напівпериферії (він проаналізований світ-системщиками меншою мірою). Так, А. Франк, на відміну від І. Валлерстайна, який вважав, що держави периферії завжди є слабкими, вказував на потребу центру світ-економіки в ефективних периферійних державах, здатних підтримувати порядок у своєму регіоні і виступати у ролі посередника між центром та периферією (Кутуєв 2003: 125). Саме такі держави і ставали напівпериферією (а деякі згодом і центром).

Перш за все це такі країни, як Південна Корея, Японія та ФРН у 1950-х – 1980-х роках (особливо цікавим є досвід Південної Кореї, оскільки дві інші країни і до другої світової війни були розвинутими, а Німеччина навіть боролась за світове лідерство). Так, Південній Кореї довелося пройти через Корейську війну, тривалий конфлікт з Північною Кореєю (що з певними «розрядками» триває й донині), військову диктатуру Пак Чон Хі, переформатування політичного поля, посилення власних воєнних сил (у т.ч. завдяки підтримці США), але найголовніше – для неї були відкриті американські та європейські ринки збуту. До вищезгаданих країн можна додати Туреччину, Пакистан, Чилі у різні періоди «холодної війни». Можна припустити, що перетікання капіталу на територію вищезгаданих країн (перенесення виробництва, розбудова інфраструктури і т.д.) відбувалось відповідно до логіки посилення цих країн як форпосту центру світ-економіки перед територією можливих супротивників.

Отже, можна зробити висновок, що у України, як периферії світ-економіки, є два варіанти дій щодо її переходу до напівпериферії. Перший варіант (умовно його можна назвати класичним) протягом усіх років по

отриманню незалежності особливої ефективності не мав. Другий (умовно його можна назвати безпековим) теоретично може бути реалізованим. Для цього Україні необхідно позиціонувати себе як державу, що надає центру світ-економіки послуги в сфері безпеки в обмін на військову підтримку США, фінансово-організаційну підтримку країн ЄС, відкриття європейських і американських ринків збуту і ринку робочої сили. З формальної сторони, це означатиме набуття Україною або статусу особливого союзника США, який не входить в НАТО, або члена НАТО. Підкреслимо, що вірогідність реалізації другого варіанту посилюють непорозуміння між США та РФ, що поступово збільшуються.

ЛІТЕРАТУРА

Державна служба статистики України. Експрес-випуски. Зовнішньоекономічна діяльність. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 12.05.18).

Богомолец О. ВВП України на душу населення впав до рівня Папуа-Нової Гвінеї. 26 березня 2018. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bogomolec/5ab8b120ef52c/> (дата звернення 30.03.18).

Дослідження: Україна у TOP-20 країн з найбільшим обсягом незаконного вивозу капіталу. 10.12.2015. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%D1%83-%D1%82op-20-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD-%D0%B7-%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B8%D0%BC-%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%BE%D0%BC-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D1%83-%D0%BA%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%83/a-18908724> (дата звернення 30.04.18).

Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. L.; N.Y., 1969. 410 p.

Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире /пер. с англ. П. М.Кудюкина. СПб. : Университетская книга, 2001. 416 с.

Фисун А. Мир-системный анализ и динамика циклов мировой гегемонии: новый синтез? *Ойкумена*. 2003. № 1. С. 134–159.

Фісун О.А. Цикли гегемонії, нова картографія постсучасного світу і глобалізація: пошук стратегії для України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Питання політології»*. 2003. № 592. С. 69–86.

Кутуєв П. Зависимость, недоразвитие и кризис в социологии недоразвития Андре Гундера Франка: критический анализ. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2003. № 4. С.110-129. URL: <http://www.rrojasdatabank.info/agfrank/kutuev.pdf> (дата звернення 30.05.18).

РОЛЬ ТА МІСЦЕ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто питання про основні засади культурної дипломатії у сучасному світі, її роль і місце в системі зовнішньополітичних відносин. Доведено, що активна культурна політика України є не просто бажаним станом суспільної та міждержавної комунікації, але й неодмінною умовою зростання авторитету нашої країни на світовій політичній арені. Найголовнішим є дотримання принципу толерантності. Показано, що при осмисленні культурної політики в динаміці варто обґрунтувати спільні культурні смисли соціальної діяльності. Тільки так взаємодія, яку не уникнути в глобалізованому світі, буде відбуватися паралельно з процесами культурного зближення на основі взаємної поваги до цінностей іншого. Те, що відбувається в індивідуальній свідомості, має з необхідністю транлюватися у сферу міждержавних стосунків, особисті дружні зв'язки мають стати основою міждержавної політики. Такий підхід має бути комплексним і враховувати взаємовідносини на рівні особи, групи, етносу, держави, планетарного суспільства. Доведено, що колективний і особистісний аспекти культурної політики мають формувати соціокультурний контекст, орієнтований не лише на минуле, але й на сучасність, а ще більше на майбутнє.

Ключові слова: Україна, культурна дипломатія, глобалізація, зовнішньополітичні відносини.

РОЛЬ И МЕСТО КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ В СИСТЕМЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Рассмотрен вопрос об основных принципах культурной дипломатии в современном мире, ее роль и место в системе внешнеполитических отношений. Доказано, что активная культурная политика Украины является не просто желательным состоянием общественной и межгосударственной коммуникации, но и непременным условием роста авторитета нашей страны на мировой политической арене. Самым главным является соблюдение принципа толерантности. Показано, что при осмыслении культурной политики в динамике следует обосновать общие культурные смыслы социальной деятельности. Только так взаимодействие, которое не избежать в глобальном мире, будет происходить параллельно с процессами культурного сближения на основе взаимного уважения к ценностям другого. То, что происходит в индивидуальном сознании, должно с необходимостью транслироваться в сферу межгосударственных отношений, личные дружеские связи должны стать основой межгосударственной политики. Такой подход должен быть комплексным и учитывать взаимоотношения на уровне индивидуумов, групп, этносов, государств, планетарного общества. Доказано, что коллективный и личностный аспекты культурной политики должны формировать социокультурный контекст, ориентированный не только на прошлое, но и на современность и на будущее.

Ключевые слова: Украина, культурная дипломатия, глобализация, внешнеполитические отношения.

Kostyrya I.

THE ROLE AND PLACE OF CULTURAL DIPLOMACY IN THE SYSTEM OF FOREIGN POLITICAL RELATIONS

The article looks into the basic principles of the modern world cultural diplomacy; it studies its role and place within the system of the foreign policy relations. It is proved that Ukraine's active cultural policy is not only a desirable state of social and interstate communication, but also an indispensable condition for increasing the our country credibility in the world political arena. The most important thing is to follow the tolerance principle. It is shown that when reflecting on cultural policy in its dynamics, it is necessary to justify the common cultural meanings of social activity. Only in this condition such an interaction, unavoidable in a globalized world, will occur in parallel with the processes of cultural convergence on the basis of mutual respect for the values of another. What is happening in the individual consciousness needs to be transmitted into the sphere of interstate relations, with personal friendly relations becoming the basis of intergovernmental politics. Such an approach should be comprehensive and take into account the relationship at the level of person, group, ethnic group, state, planetary society. It is proved that the collective and personal aspects of cultural policy should form a social and cultural context to be oriented not only to the past, but also to the present, and even more for the future.

Key words: Ukraine, cultural diplomacy, globalization, foreign policy relations.

Сучасна Україна знаходиться на одному з найскладніших етапів своєї новітньої історії. Збройна агресія Росії, яка розпочалася у 2014 році і триває вже понад 4 роки, змушує но-новому поглянути на звичні речі, переосмислити їх, озброїтися не лише буквально, але й концептуально, відкинувши хибні ілюзії щодо «братерства». Виклики, перед якими постала Україна, є безпрецедентними і тому звичні теоретичні уявлення про роль і місце культурної дипломатії мають отримати ревізію і реконцептуалізацію.

З огляду на сучасне геополітичне становище України, її травматичний історичний досвід, а також культурні традиції, сучасна культурна дипломатія нашої держави мала б розвиватися більш активно і системно. На жаль, і в практичній площині, і на рівні теоретичного аналізу проблеми культури, культурної дипломатії, культурного миробудівництва та ін. – знаходяться в маргінальному становищі, їм не надається належної уваги в Україні. Хоча роль культури в стратегії м'якої сили (soft power) відома ще з початку 90-х. Зокрема про це детально йдеться у праці американського дослідника Джозефа Найя «Межі лідерства: зміна природи американської могутності» (Nye, 1990).

Маючи значні (порівняно з більшістю країн Європи) природні ресурси, значний потенціал для розвитку власної культури, Україна має значні можливості стати регіональним лідером, а в перспективі – і світовим. Проте політико-економічна нестабільність і збройна агресія проти нашої країни не дозволяє зайняти Україні гідне місце в Європі і світі. Ми виходимо з

гіпотези, що впевнена і послідовна культурна дипломатія є одним із найважливіших аспектів збереження української національної ідентичності і водночас чинником зростання авторитету нашої держави на міжнародній арені.

Метою статті є аналіз ролі та місця культурної дипломатії у системі зовнішньополітичних відносин на прикладі України.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. у західному дискурсі згадана тема привернула до себе увагу багатьох дослідників з різних країн світу. Багато з висловлених думок є ціннісно нейтральними, зокрема, Е. Гіденса (Гиденс, 2004) та С. Леша (Леш, 2003). Інші вчені помірковано критикують глобалізацію та її вплив, зокрема, У. Бек (Бек, 2001) та З. Бауман (Бауман, 2004). Існує і табір радикальних критиків глобалізації, зокрема, К. Агітон (Агітон, 2004) та І. Валлерстайн (Валлерстайн, 2008). Така палітра думок, позицій, аргументів доводить, що глобалізація є не простим для аналізу феноменом, що потребує комплексного підходу.

У вітчизняному дискурсі тематика глобалізації та її впливу на культурну політику менш представлена. Натомість у зв'язку із збройною агресією Росії у дискурсі почали широко використовувати поняття «гібридна війна». Так, Є. Магда відзначає, що «з'явилися такі поняття, як «hybrid warfare» чи «network centric warfare» – гібридна війна та мережецентрична війна відповідно. Ці терміни мають на меті дати визначення новим явищам та феноменам на полях боїв ХХІ ст. Слід наголосити, що розробка теоретичного підґрунтя (чи осмислення) ще в процесі, принаймні, в Україні» (Магда, 2015).

Одним із ключових аналітичних і дослідницьких центрів, який займається цією проблемою в Україні є Національний інститут стратегічних досліджень. Так, його очільник В. Горбулін ідентифікує проблему «гібридної війни», з якою зіштовхнулася наша держава як постійну: «слід чітко розуміти: навіть якщо воєнні дії не відновляться (не наберуть повномасштабного характеру, як це було в період літа 2014-го – зими 2015-го), навіть якщо російська сторона виконає абсолютно всі пункти Мінських угод і поверне контроль над кордоном України (що нині видається майже неймовірним), – навіть у такому разі гібридна війна не припиниться і трансформуватиметься лише частково» (Горбулін, 2016).

Багато науковців пов'язують поняття гібридної війни та м'якої сили. Так, І. Вертинський у статті «Гібридна війна проти «м'якої сили»: Україна в системі зовнішньополітичних орієнтирів РФ і ЄС» зазначає: «Багато років українська зовнішня політика перебувала у невизначеному стані, що характеризувався збереженням численних традиційних зв'язків з Росією та несистемними кроками на шляху до європейської інтеграції, які в результаті внутрішнього спротиву еліт більше нагадували безпомічний «дрейф», аніж впевнений «поступ на Захід». Українське суспільство протягом тривалого часу було значною мірою розділеним, оскільки одну його частину приваблювала російська модель розвитку, а інша тяжіла до західної – європейської та американської» (Вертинський, 2017: 20).

Як бачимо, від проблем глобалізації та загрози гомогенізації культури, дискурс проблеми культурної політики поступово змістився за останні 10 років (принаймні в Україні) до аналізу впливу гібридної війни та протистояння пропаганді, в тому числі засобами культури (наприклад, участь акторів, музикантів у пропаганді тощо).

Ми виходимо з того, що ефективна культурна політика має спиратися не лише на суто національний, але й на міжетнічний фундамент. Міжкультурний діалог передбачає відкритість до роздумів, здатність немовби поглянути на себе очима інших. На відміну від асиміляції, він визнає, що для уникнення непорозумінь між спільнотами необхідна неупередженість державної влади, яка не буде надавати пріоритет правам та інтересам більшості. Як зазначає С. Терепищій, «сучасні уніфікаційні процеси у своєму фундаменті містять не ідею космополітизму, а цінності ліберального мультикультура-

лізму. А отже, ціллію діалектичного підходу до ідеалу громадянина як «продукту освіти» може стати лише культурно толерантна людина, на противагу її націоналістичній свідомості» (Терепищій, 2016: 228).

На відміну від класичного мультикультуралізму, варто уважніше придивитися до такого принципу, як міжкультурний діалог. У рамках міжкультурного діалогу визнається ключова роль організацій громадянського суспільства, за допомогою яких можливо вирішувати повсякденні проблеми недовступними для держави шляхами. Очевидно, що подібний підхід вимагає принципу заборони будь-якої дискримінації, а також жорсткого нейтралітету в питаннях культури й релігії, в силу того, що створені ЗМІ та буденною свідомістю стереотипи сприйняття людей іншої національності, релігії та кольору шкіри з неминучістю приводять до розпалу конфронтації в суспільстві. З іншого боку, слід визнати, що саме поняття міжкультурного діалогу залишається дуже невизначеним. «Біла книга», прийнята Радою Європи в 2008 р, визначає його як процес, що включає в себе відкритий, ввічливий обмін думками між особами та групами з різним етнічним, культурним, мовним, релігійним минулим і спадщиною, який буде засновано на взаємоповазі. Міжкультурний діалог має на меті розвиток більш глибокого розуміння різного світогляду, а також поширення толерантності й поваги до іншого.

Звичайно, принцип міжкультурного діалогу наразі отримує серйозні виклики у зв'язку із війною на Сході України. Тут варто звернутися до І. Вертинського, який справедливо зазначає: «Російська агресія проти України продемонструвала відразу кілька кризових тенденцій у сучасній світовій системі:

1) базовий принцип непорушності кордонів де-факто допускає винятки, коли йдеться про геополітичні інтереси ядерної держави; жодні суто «документальні» гарантії не можуть розглядатися у якості достатнього інструменту запобігання зовнішній агресії;

2) військова сила на жаль не втратила своєї актуальності в якості інструмента зовнішньої політики, навіть на європейському континенті;

3) сучасні конфлікти стали набагато більш складними з точки зору попередження і реагування, оскільки вони складаються з багатьох компонентів (економічний, інформаційно-пропагандистський,

технологічний, загальновійськовий тощо), кожен з яких завдяки науково-технічним досягненням XXI століття, може бути розвинутий в самодостатню комплексну загрозу міжнародній безпеці; поєднання і застосування кількох вищезгаданих компонентів значно ускладнюють завдання чіткої класифікації та правової кваліфікації дій держави, що здійснює агресію в подібний спосіб, який дістав назву – «гібридна війна»;

4) міжнародне право, розроблене на основі аналізу методів та інструментарію минулих конфліктів є малоефективним, а часом просто безпорадним у випадку необхідності протистояння «гібридним війнам» (Вертинський, 2017: 25).

За таких умов культурна політика має бути гнучкою і системною, адже український соціум не може бути стабільним і не може довго існувати, не розвиваючи почуття приналежності у його членів. Почуття приналежності не може бути етнічним і не може ґрунтуватися на загальних характеристиках, оскільки українське суспільство надзвичайно різноманітне. Відчуття того, що ти є громадянином тієї чи іншої країни, але все одно знаходишся далеко від неї, важко зрозуміти і пояснити, але воно буває настільки сильним, що може завдати серйозної шкоди якості громадянства і почуттю відданості спільноті. Коли представники домінуючої культури ставляться до меншин з неповагою та дискримінацією, меншини свідомо чи несвідомо звикають до негативної самооцінки та браку самоповаги.

Ці принципи частково відображені у чинному законодавстві України. Зокрема, відповідно до частини 2 статті 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»: «Основними засадами зовнішньої політики є:

- забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права;

- забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів;

- використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціаль-

ної та правової держави, її сталого економічного розвитку;

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу, історичної свідомості, національної гідності українців, а також етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України усіх національностей;

- утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави;

- сприяння міжнародному миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політичному діалозі для підвищення взаємної довіри держав, подолання традиційних і нових загроз безпеці;

- поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації;

- підтримка зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнародного права;

- запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів;

- забезпечення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном;

- створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, підтримання з ними сталих зв'язків;

- забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі;

- підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди;

- забезпечення з метою повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу інтеграції економіки України у світову економічну систему;

- розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку;

- підтримка інтеграції України у світовий інформаційний простір» (Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», 2010).

Імплементація норм цього закону передбачає комплекс заходів та координацію усіх органів державної влади та громадянського суспільства. Важливим для України у цьому контексті є досвід Європи. Щодо концепції культурної політики мультикультуралізму, що склалася в Західній Європі, то вона вимагала політичного визнання особливої «життєвої моделі» меншин в якості рівноправної моделі більшості приймаючої сторони. Проблема полягала в тому, що пара «більшість-меншість» залишалася на тих самих позиціях, що і в концепції асиміляції, з тією різницею, що меншість підтримувалася в своїй інакшості, а не асимілювалася до більшості. Незважаючи на благі наміри, в реальності мультикультуралізм, підкреслюючи відмінні риси різних спільнот, може призвести до сегрегації, створення національних та/або конфесійних районів, у яких та по відношенню до яких будуть зберігатися ті самі стереотипи та взаємні упередження.

Зрозуміло, що ситуація гібридної війни в Україні та міграційна криза в Західній Європі є різними явищами, тому використовувати зарубіжний досвід культурної політики в умовах конфлікту недоцільно і навіть небезпечно. Сучасний український філософ Є. Бистрицький робить висновок, з яким ми повністю солідарні, а саме: «Сучасні проекти війни вказують нам, що ми входимо у світ, у якому виникає нагальна потреба у філософському розумінні онтологічної різниці, у даному разі ідентичності як умови можливості та ідентичності як однозначного образу Іншого. Без натренованого, зокрема – і особливо - політичного, розуміння того, що інша культура та людина іншої культури є горизонт відкритих можливостей, а не однозначно довічний набір ціннісних характеристик, проект війни переможе. Його зупиняють війною, міжнародними перемовами та фінансово-економічними санкціями. Проте він має бути унеможливлений і на рівні теорії» (Бистрицький, 2105: 74).

Класичний ліберальний режим культурної політики в Європі у чистому вигляді, з одного боку, задає надзвичайно високий стандарт – стандарт абсолютної толерантності, та водночас не передбачає взагалі жодних стандартів, адже частиною політичної системи визнається будь-яке співтовариство або традиція (навіть, «народ Донбасу»). Для України приймати таку модель недалекоглядно, адже, як зазначає О. Артющенко: «в сьгоднішніх умовах гібридної війни українське суспільство як ніколи потребує

пильної уваги до своїх вчинків та своїх дій. На долю українців випало неабияке випробовування: вистояти в гібридній війні, не зламатися морально, відстояти свою правду та свою цілісність» (Артющенко, 2015: 230).

Таким чином, можна стверджувати, що активна культурна політика України є не просто бажаним станом суспільної та міждержавної комунікації, але й неодмінною умовою зростання авторитету нашої країни на світовій політичній арені. Найголовнішим тут є дотримання принципу міжкультурного діалогу. Осмислення культурної політики в динаміці потребує обґрунтування спільних культурних смислів соціальної діяльності. Тільки так взаємодія, яку не уникнути в глобалізованому світі, буде відбуватися паралельно з процесами культурного зближення на основі взаємної поваги до цінностей іншого. Те, що відбуваються в індивідуальній свідомості, має з необхідністю транслюватися у сферу міждержавних стосунків, особисті дружні зв'язки мають стати основою міждержавної політики. Такий підхід має бути комплексним і враховувати взаємовідносини на рівні особи, групи, етносу, держави, планетарного суспільства. Важливі поправки має внести й ситуація гібридної війни в Україні, яка не дозволяє прямо запозичувати європейські принципи в нашу збурену конфліктом державу. Водночас колективний і особистісний аспекти мають формувати соціокультурний контекст, що зорієнтований не лише на минуле, але й на сучасність, а ще більше на майбутнє.

У наступних дослідженнях варто, на нашу думку, більше уваги приділяти концептуалізації не лише теоретичних, але й практичних моделей удосконалення культурної політики, які враховуватимуть як національні, так і міжнаціональні процеси інтеграції та дезінтеграції, будуть брати до уваги історію конкретної країни, її народів та різних соціальних груп.

ЛІТЕРАТУРА

- Nye J. *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books, 1990.
- Гиденс Э. *Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь*. М.: Изд-во «Весь мир», 2004. 120 с.
- Леш С. *Соціологія постмодернізму*. Львів: Кальварія, 2003. 344 с.
- Бек У. *Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию*. М.: «Прогресс-Традиция», 2001. 303 с.
- Бауман З. *Глобализация. Последствия для человека и общества*. М.: Весь Мир, 2004. 188 с.

Агитон К. *Альтернативный глобализм. Новые мировые движения протеста*. М.: Гилея, 2004. 204 с.

Валлерстайн И. Год 2008: смерть неолиберальной глобализации. *Скепсис*. № 5. 2008. С. 30–41.

Магда Є. М. Гібридна війна: Сутність та структура феномену. *Міжнародні відносини* Серія «Політичні науки». 2015. №. 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2489/2220 (дата звернення 07.05.2018).

Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. *Дзеркало тижня. Україна*. –2016.–25 березня. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-_html (дата звернення 07.05.2018).

Вертинський І. Гібридна війна проти «м'якої сили»: Україна в системі зовнішньополітичних

орієнтирів РФ і ЄС. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: філософія, соціологія, політологія. 2017. Т. 37. №. 3. С. 20-28.

Терепищій С. О. *Сучасні освітні ландшафти*. К.: Фенікс. 2016. 309 с.

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 40, ст.527. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення 07.05.2018).

Бистрицький Є. Проект війни: від ідентичності до насильства. *Філософська думка*. 2015. №. 1. С. 61-74.

Артюшенко О. М. Українське суспільство в умовах гібридної війни. *Гілея: науковий вісник*. 2015. №. 102. С. 230-233.

УДК 327.8

Набока А.В.

Харківський національний
університет імені В.Н Каразіна

ДИПЛОМАТІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Аналізується поняття та роль дипломатії в контексті сучасної гібридної війни, досліджуються особливості та методи дипломатії в сучасних політичних реаліях; особливу увагу приділено реконструкції міжнародних відносин та формуванню нового світового порядку. Визначені поняття «гібридна війна», «дипломатичний тиск», «міжнародне співробітництво». Проаналізовано сутність та методи дипломатії як мистецтва в різні історичні епохи.

Ключові слова: гібридна війна, дипломатичні відносини, світовий порядок, глобалізація, геополітичне протистояння, глобальна безпека, дипломатичний тиск, суверенітет.

Набока А.В.

ДИПЛОМАТІЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ

Анализируется понятие и роль дипломатии в контексте современной гибридной войны, особенности и методы дипломатии в современных политических реалиях; особое внимание уделено реконструкции международных отношений и формированию нового мирового порядка. Определены понятия «гибридная война», «дипломатическое давление», «международное сотрудничество». Проанализированы сущность и методы дипломатии как искусства в различные исторические эпохи.

Ключевые слова: «гибридная война», дипломатические отношения, мировой порядок, глобализация, геополитическое противостояние, глобальная безопасность, дипломатическое давление, суверенитет.

Naboka A.

DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF THE MODERN HYBRID WAR

A concept «diplomacy» and role of diplomacy in the context of modern hybrid war are analyzed. Features and methods of political struggle, particularities and methods of diplomacy in contemporary political realities also are examined. The special attention is spared the reconstruction of international relations and forming a new world order. The notions of «hybrid war», «diplomatic pressure», «international cooperation» are singled out. The essence and methods of diplomacy as arts in different historical epochs are analyzed.

Keywords: «Hybrid war», diplomatic relations, world order, globalization, geopolitical confrontation, global security, diplomatic pressure, sovereignty.

Трансформація політичних систем країн світу є наслідком зміни сучасного глобального світового порядку. Ці зміни відбуваються як мирним шляхом (через економічну боротьбу за перерозподіл у міжнародній системі розподілу праці, ринків, сировинних ресурсів тощо), так і воєнним (збройні конфлікти різної інтенсивності, збройне захоплення влади). Одним із основних аргументів на користь такого висновку є гібридна війна, або гібридні методи ведення як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Гібридна війна включає у себе широкий спектр політичного протистояння, що може бути латентним, на перший погляд, та явними і мати ознаки державної політики. Дипломатія є важливою частиною політичного життя країни і виступає основним елементом досягнення домовленостей та еволюції політичного процесу. Отже, *метою* статті є визначення ролі дипломатії як мистецтва у сучасних геополітичних умовах та її впливу на сучасну політичну систему країни. *Завданням* статті є: проаналізувати основні методи дипломатичної боротьби, визначити проблемні сфери дипломатичних відносин, виокремити інструментарій дипломатичного впливу.

3. Бжезинський у своїй праці «Стратегічний погляд: Америка й глобальна криза» точно передбачив розвиток подій на найближчі десятиліття: «Перерозподіл світового балансу сил і зародження масштабного політичного пробудження, що збільшує – кожне по-своєму – нестабільність сучасних міжнародних відносин. У міру того, як зростає вплив Китаю, і як інші претенденти на світове лідерство – Росія, Індія, Бразилія конкурують один з одним за ресурси, безпеку і економічну перевагу, зростає ймовірність непорозуміння і конфліктів. Відповідно, Сполученим Штатам необхідно прагнути до формування більш широкого геополітичного фундаменту для конструктивного

співробітництва на світовій арені, з огляду на зростаючі очікування все більш неспокійної світової спільноти» (Бжезинський 2013: 2).

Слово «дипломатія» уперше вжив посол французького короля Людовіка XIV Франсуа де Кольєр у своїй праці «Про способи ведення переговорів з государями». Він на основі теорії і практики кардинала Рішельє створив власний підхід до дипломатичної практики. У цей період розпочато збір дипломатичних документів і створено державний політичний архів, у 1712 році створено першу дипломатичну академію.

Суть дипломатії може трактуватися по-різному, наприклад, як процес ведення переговорів, або міжнародних відносин, метод ведення політичної боротьби, наука здійснення міжнародних відносин, або мистецтво переговорів та досягнення політичних цілей. Порівнюючи сучасну дипломатію з дипломатією 18-19 століть, ми можемо спостерігати кардинальну відмінність не лише в методах здійснення дипломатичних відносин, але й у функціональному значенні. Безперечно, дипломатія була зв'язком між державами, монархами та їхніми представниками. Основною метою дипломатії було налагодження державних відносин між країнами, досягнення чіткого результату дипломатичних переговорів. Дипломатія була більш таємною та келійною, ніж є сьогодні.

Представниками дипломатичної місії могли бути лише наближені до монарха особи та члени аристократичної еліти.

Із розвитком інформаційних технологій та глобалізаційними процесами у світі дипломатія включає широкий спектр методів досягнення політичних цілей. Зокрема сучасна дипломатія є більш відкритою, але, безперечно, наявними є і кулуарні переговори та «домовленості за закритими дверима». Відкритість полягає в тому, що

дипломатія стала ближчою до суспільства та певною мірою підзвітна суспільству. За останнє десятиліття досить популярною особою в кожній державі стає саме прес-секретар дипломатичного відомства. Важливим елементом є також можливість збереження таємниці переговорів і домовленостей. ЗМІ є потужним чинником впливу на дипломатію, способом виголошення дипломатичної лінії держави та переговорів. Г. Г. Почепцов підтверджує цю тезу у своїй праці «Психологічні війни»: «Інформаційний простір став настільки значущим для вирішення соціальних або політичних завдань, що утворився новий феномен впливу, який іде крізь ЗМІ. Перефразовуючи Маргарет Мід, можна сказати, що посилення ЗМІ – подія, що істотно впливає на політику» (Почепцов 2000: 357)

Важливим елементом сучасної дипломатії є офіційні прийоми та спосіб їх проведення. Демонстрація сторонами дипломатичних перемовин свого ставлення та позиції по відношенню до свого візаві – один із елементів таких прийомів. На сьогодні важливішим моментом цих перемовин стало не досягнення компромісів та домовленостей, а саме поведінка дипломатів та спосіб проведення перемовин. А ще більш важливим є реакція ЗМІ на рукостискання, поведінку, уміння себе тримати, вихід з незручних ситуацій, відповіді на провокативні питання тощо. Прояв слабкості або нечіткості позиції може бути виразом у політичній кар'єрі, або зниженням рейтингу політичного діяча або дипломата. Кінцева мета останнього – справити потрібне враження на ЗМІ. Такого висновку можна дійти спостерігаючи офіційні прийоми, державні та робочі візити високопоставлених осіб.

Проводячи історичні паралелі, можна стверджувати, що дипломатія ХХ століття діяла в контексті «Холодної війни» та геополітичного протистояння США та СРСР. Вона була потужним та єдиним чинником досягнення «балансу сил» і геополітичної рівноваги. Сьогодні, за умови фактично багатополлярності світу та наявності низки політичних, економічних та військових об'єднань, дипломатія стає більш колективною. Така необхідність в об'єднанні дипломатичних ресурсів держави та у входженні у колективні міжнародні організації зумовлена глобалізованістю світу та викликами сучасного світового порядку. Багатостороння дипломатія дає можливість представлення та відстоювання своїх інтересів не лише в конкретній позиції, а й по

різних напрямках одночасно. Різносторонній характер сучасної дипломатії зумовлений трансформацією глобальної політичної системи та системи глобальної безпеки, неспроможністю досягнення результату від переговорів на одній з політичних платформ. Зокрема G-7 є менш ефективною, ніж G-8, тому що відсутність Росії в цій організації не сприяє досягненню компромісу у вирішенні глобальних проблем. Натомість створені такі альтернативні політичні платформи, як G-20, та альтернативні західним міжнародним союзам БРІКС, ШОС та ін. Але ці платформи мають більш демонстраційний характер і в більшості випадків не досягають чітких домовленостей, а є формальністю (хоча й важливою). Більшу результативність мають двосторонні переговори в рамках колективного міжнародного формату, наприклад, зустріч президентів двох країн в режимі G-20. Кіссінджер у своїй праці «Світовий порядок» висловлює таку думку: «відсутній ефективний механізм, в рамках якого великі держави консультувались би одна з одною і, можливо, співпрацювали з найбільш важливих проблем. Подібна критика може здатися дивною, адже існує безліч багатосторонніх форумів – причому сьогодні їх набагато більше, ніж будь-коли в історії. Рада Безпеки ООН – має формальну владу, але з найбільш важливих питань часто не має єдиної думки. Додаються регулярні зустрічі на вищому рівні: атлантичних лідерів – на сесіях НАТО і в рамках Європейського союзу, керівників країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, на нарадах АТЕС і на самітах глав розвинених країн, в групах G7 або G8, а лідерів провідних економічних країн – в форматі G20» (Кіссінджер 2015: 227).

Дипломатія у сучасному світі розширила межі своєї діяльності за рахунок додавання до класичної публічної, човникової, економічної, доларової та дипломатії умиротворення, також низки дипломатичних методів, а саме: занепокоєності, тиску, санкцій, розриву дипломатичних відносин, ізоляції, ультиматумів, дипломатичного демаршу, бойкоту та ін. Можна також додати цифрову дипломатію, що є в мережі Інтернет та ЗМІ. Мережа Інтернет є корисним майданчиком для захисту національних інтересів певних країн, популяризації національної культури. Це здійснюється шляхом створення блогів, сайтів тощо.

Розвиток дипломатії виявився не лише у розширенні функцій дипломатичних установ та дипломатичних відомств, але й у

формулюванні більш чіткої позиції на міжнародній арені, у більшій зацікавленості формування іміджу держави та розвитку міжнародної співпраці. За останні роки відбулися події, які кинули виклик світовому порядку 20-го століття. На сьогодні дипломатія є більш динамічною; можливо, менш гнучкою на перший погляд, але вона стала жорсткішою та використовує сучасні інформаційні методи. Н.С. Розов у «Теорії історичної динаміки Ренделла Коллінза і контекст російської політики» наголошує: «Схоже, в патовій ситуації довготривалого миру (без масштабних і тривалих воєн) головним фактором престижу могутності стає виправдана впливовість» (Розов 2012: 131). США на сьогодні залишається найпотужнішою державою на планеті, що дозволяло їй втручатися у справи будь-якої країни, але вже можна помітити, що вони починають зосереджуватись на власних внутрішніх економічних проблемах, водночас продовжуючи курс на відстоювання своїх інтересів у світі. Продовжує діяти інерція політики нав'язування своєї моделі розвитку, яку США як наддержава вважає найефективнішою. Г. Кіссінджер у статті «Межі універсалізму. Про консерватизм Берка. Росія у глобальній політиці» наголошує: «Йдеться, в кінцевому рахунку, про засади світового порядку і прогресу людства. Радикальна реалістична модель передбачає міжнародну рівновагу, періодично ускладнюваний конфліктами. Згідно з нею, Сполучені Штати не можуть направити перебіг історії в русло гуманізму і демократії, оскільки історією не можна керувати, вона відбувається за власними законами. Неоконсервативна модель приходить на зміну демократичній телеології історії; відповідно до цієї моделі, на Америку покладена відповідальність (і їй це під силу) всіляко заохочувати революції дипломатичними засобами, в крайньому випадку – за допомогою військової сили» (Кіссінджер 2012).

Дипломатія може бути як одним із найдієвіших чинників примусу до миру, так і, навпаки, спусковим гачком розв'язання війни. За останні роки платформа засідання Ради Безпеки ООН поступово втрачає функції незалежного колективного органу світової безпеки та частково перетворюється на демонстрацію меседжів, що за допомогою ЗМІ створюють ілюзію реальної діяльності. Дипломатія за своєю суттю покликана «домовлятися» та попереджувати негативні надзвичайні ситуації, але, на жаль, як уже

вказалося сьогодні дипломатія здебільшого є генератором протистояння між найвпливовішими державами світу. Звичайно, кожна держава відстоює свої інтереси або інтереси союзників, але в період багатополосного світу змінилися «правила гри», до яких міжнародна політична система не пристосувалася. Ці нові «правила гри» диктують використання інструментарію дипломатії для домінування своїх інтересів.

На сьогодні можна зафіксувати, що відбувається формування нового етапу розвитку дипломатії як мистецтва. Міжнародна правова система та міжнародні договори є досить ненадійним запобіжником та регулятором відносин між державами. Інформаційна складова є однією з рушійних сил не лише дипломатії, а й політичного процесу взагалі, а «гібридні війни, як правило, віддзеркалюють істотні трансформації сучасної людини, суспільства і держави» (Соколова 2017: 35). «Ці тенденції, як вказала М.В. Шаповаленко, набирають силу, незважаючи на наявність витончених систем державних технологій маніпулювання. У той же час інформаційні технології роблять суспільство ще більш плюралістичним, змінюють індивідів, на яких спрямовані ці технології, і підсилюють їхню здатність до опору можливим соціальним і політичним маніпуляціям» (Шаповаленко 2014: 49). На сьогодні наявним фактором є навіть не відсутність «правил гри», а саме порушення «правил гри» і є правилом. Тобто в дипломатичних відносинах ми можемо спостерігати відповідний рівень напруження, нестабільності, «агресивної дипломатії», вигадання неправдивих фактів, здійснення провокації, кібератак, що виявляється ефективним засобом тиску на суверенітет держави-супротивника. Д. В. Дубов у праці «Кібербезпека: світові тенденції та виклики для України» зауважує: «Про рівень занепокоєності провідних держав світу у сфері кібербезпеки свідчить і бажання врегулювати на міжнародному рівні можливість визнання кібератаки «актом війни». 30 січня 2010 р., під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі, сенатор США від республіканської партії С. Колінз зазначила, що США всерйоз розглядають питання щодо ставлення до кібератак як до оголошення війни, а 12 травня 2010 р. помічник заступника міністра оборони США з політичних питань Дж. Мілер заявив, що США готові завдати воєнного удару у відповідь на кібератаки на свої комп'ютерні мережі» (Дубов 2010: 4). Дипломатичні заяви та

офіційні повідомлення завжди закликають до порозуміння, «відкритих дверей» для переговорів, висловлювали занепокоєння погіршенням відносин та інше, але, як свідчить досвід, дипломатична лінія може бути й іншою. Варто зазначити, що ці зміни у моделі дипломатичної діяльності (як у бік викривлення її, так би мовити, миротворчої сутності, так і позитивного технічного вдосконалення засобів дипломатії) певною мірою зумовлені швидким розвитком всіх видів технологій у різних сферах життєдіяльності суспільства, характерним в інформаційну епоху. Загалом на часі можна констатувати кризу дипломатії як діяльності уряду із забезпечення міжнародної політики держави.

Перед лідерами найвпливовіших держав світу стоїть питання зняття дипломатичної напруги в політичному протистоянні. Але, на наш погляд, можна розцінити нинішні кризові явища як новий етап розвитку цивілізації в тому сенсі, що сучасні відносини це не криза, а нова сучасна політична реальність – новий етап міжнародних відносин, до яких потрібно пристосуватися. Глобальна війна із застосуванням засобів масового враження на сьогодні нікому не вигідна тому, скоріше за все, роль дипломатії буде зростати, а методи дипломатичного тиску можуть бути тісно пов'язані з військовою силою. В умовах гібридної війни ефективність дипломатії підтримується наявністю потужної армії та сильної економіки держави. Із закінченням «холодної війни» закінчилася і двополосність, а сформований новий світовий порядок став однополярним через гегемонію в ньому Сполучених Штатів Америки. Сьогодні «кольорові революції», безліч локальних конфліктів у світі, порушення міжнародного права в більшості випадків можна сприймати як норму міжнародних відносин та дипломатії взагалі. Перед США на сьогодні стоїть завдання реконструкції старого світового порядку, а це не під силу одним Сполученим Штатам, навіть за умови визнання їх глобального лідерства, яке, до речі, похитнулося через зростання темпів розвитку економіки Китаю та геополітичного впливу Росії. Завдання будь-якої дипломатії певною мірою є спрогнозувати поведінку головних міжнародних політичних акторів та виробити відповідну позицію. Останнім часом ми спостерігаємо напруження ситуації (особливо в економічній сфері) між США, Канадою та країнами Європи, а також «похолодання» відносин

між найближчими партнерами США. Безперечно, позиція США спрямована на відстоювання своїх інтересів та спробу довести, що вони є єдиною наддержавою, а їхні інтереси є головними не лише для них, а й мають бути першорядними для її союзників. Таким чином, дипломатична позиція США має стати позицією колективного Заходу. Однак останнім часом Європа демонструє спробу сформулювати власну позицію та повернутися до євроцентризму, особливо це підтверджується зусиллями деяких країн Європи, зацікавлених у будівництві Північного потоку – 2, подолати спротив Польщі, України та деяких інших країн, які намагаються зупинити цю ініціативу. Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» наголошує: «Присвятивши себе втретє за нинішнє століття створенню нового світового порядку, перед Америкою постало основне її завдання – знайти рівновагу між двома спокусами, які водночас можуть бути складовою частиною її унікальності: поняттям, нібито, Америка повинна усувати будь-яке зло і стабілізувати будь-яке порушення рівноваги, і з вродженим інстинктом замикатися у собі» (Кіссінджер 1997: 759). При цьому він підкреслив, що безмежне втручання Америки в усі етнічні заворушення і громадянські війни після закінчення «холодної війни» її виснажить, натомість зосередження на удосконаленні власних чеснот зрештою забезпечить і безпеку і ефективні рішення, що приймаються іншими країнами, над якими Америка поступово втратить контроль. (Кіссінджер 1997: 759)

Роль сучасної дипломатії буде зростати, і вона ставатиме більш публічною. Основною метою дипломатії на сьогодні є відстоювання інтересів та суверенітету своїх держав і допомога політичному керівництву держав у виробленні глобальної стратегії розвитку та методів пристосування до нових політичних умов. В умовах гібридної війни дипломатичні відносини нерідко стають гібридними. Кожна держава має свою дипломатичну службу, користується різними дипломатичними методами, відповідно до місця її у світі, завдань та розуміння перспектив свого розвитку. Сутність гібридності у дипломатичних відносинах полягає у тому, що за будь-яких умов (участь/неучасть у війнах, збройних конфліктах, економічних міжнародних організаціях тощо) країна, а відповідно, її дипломатична служба користується перш за все національними інтересами, а не

правилами дипломатії, які утвердились у минулому. Правило пріоритету національних інтересів залишається аксіомою дипломатії. Змінюються лише методи.

ЛІТЕРАТУРА

Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис 2013 г. М.: АСТ, 2013. 137 с. URL: <http://www.rulit.me/books/strategicheskij-vzglyad-amerika-i-globalnyj-krizis-read-462390-1.html> (дата звернення 3.03.2018)

Почепцов Г.Г. Информационно-психологическая война. М.: Синтег, 2000. 439 с.

Киссинджер Г. Мировой порядок / пер з англ. В. Желнинов, А. Милуков. М.: АСТ, 2015. 311 с.

Розов Н.С. Теории исторической динамики Рэндалла Коллинза и контекст российской политики. *Полис. Политические исследования*. 2012. № 6. С. 126-141.

Киссинджер Г. Пределы универсализма. О консерватизме Берка. *Россия в глобальной*

политике. 2012. № 4. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Predely-universalizma-15641> (дата звернення 12.04.2018)

Соколова С.Н. Риски и угрозы гибридных войн в современном обществе: парадоксы реальности. *Вестник Полесского Государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук*. 2017 № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/riski-i-ugrozy-gibridnyh-voyn-v-sovremennom-obschestve-paradoksy-realnosti> (дата звернення 3.03.2018)

Шаповаленко М. В. Політична стабільність та політичний капітал в умовах трансформації суспільства. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Вип. 14. Серія 22. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6528/1/Shapovalenko.pdf> (дата звернення 3.03.2018)

Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. К.: НІСД, 2010. 64 с.

Киссинджер Г. Дипломатия. М.: Научно-издательский центр «ЛАДОМИР», 1997. 935 с.

УДК 328.152.327.339.93

Латіпова А.С.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ОПІУМНІ ВІЙНИ: ПОЛІТИЧНІ ДИЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Розглядається проблематика воєнних конфліктів у ХІХ столітті, між провідними країнами Сходу та Заходу тих часів: між Китаєм та Великою Британією. Ці конфлікти вважаються боротьбою нового типу, оскільки велися вони не за захоплення територій, а за володіння численними ресурсами та ринками збуту. Робиться висновок про те, що такі конфлікти ставлять під загрозу саме існування на політичній карті певної держави, населення якої сприймає такий конфлікт як національна травма.

Ключові слова: *Опіумні війни, економіка, Захід, Китай, конфлікт, наддержави, політична стратегія, політика.*

Латипова А.С.

ОПИУМНЫЕ ВОЙНЫ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДИЛЕММЫ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

Рассматривается проблематика военных конфликтов в XIX веке, между ведущими странами Востока и Запада тех времен: между Китаем и Великобританией. Эти конфликты считаются борьбой нового типа, так как они велись не за захват территорий, а за владение многочисленными ресурсами и рынками сбыта. Заключается, что такие конфликты ставят под сомнение само существование на политической карте мира определенного государства, население которого воспринимает такой конфликт как национальную травму.

Ключевые слова: *Опиумные войны, экономика, Запад, Китай, конфликт, сверхдержавы, политическая стратегия, политика.*

Latipova A.

OPIUM WARS: POLITICAL DILEMMAS OF HISTORY AND MODERNITY

The problems of military conflicts between leading countries of South and West China and Great Britain) in XIX century are considered. These conflicts are a new type of fight, since they had not conducted for capture of territories, but for holding of numerous resources and sales markets. It is concluded that such conflicts are put in question the very existence of a certain state on the world political map, which population perceives such conflict as a national trauma.

Key words: *Opium Wars, economics, West, China, conflict, superpower countries, political strategies, policy.*

Сьогодні Китайська Народна Республіка є однією з найвеличніших і грандіозних держав, яка за своїми економічними показниками випереджає передові наддержави світу. Урядом Китаю ведеться раціональна політика, яка дозволяє країні стабільно та впорядковано розвиватися шляхом проведення послідовних реформ, планування активних заходів у сфері економіки, політика та культури. Лідером КНР нещодавно проголошено принцип ведення відкритої внутрішньої та зовнішньої політики та надання допомоги всьому світові.

Упродовж своєї великої історії Китай зазнав чимало смут, руйнувань і криз. Однією з таких кризових та руйнівних подій є ведення у XIX столітті Опиумних війн, які ледь не знищили країну. Актуальність цієї теми полягає в тому, що ці війни значно вплинули на подальшу історію Китайської Народної Республіки, на її сучасну політику та на її теперішні відносини з західними країнами, що сьогодні знаходить своє відбиття у світовій політичній картині. Метою статті є детальний розгляд однієї з причин теперішньої сакралізації китайської влади.

Питанням Опиумних війн між Китаєм та Англією займалися видатні політичні філософи, соціологи та економісти. Найбільш видатними серед них були, безумно,

Карл Маркс (відома його робота «Англо-китайський конфлікт») та Фрідріх Енгельс («Нова експедиція англійців до Китаю»). Тема опиумних війн розглядалась також російськими вченими Олександром Бутковим («Опиумні війни. Огляд європейців») та Михайлом Делягіним («Стрибок імперії»), Павлом Каменєвим («Принципи активної оборони Китаю») та іншими.

У вузькому розумінні Опиумні війни між Китаєм та Англією зводяться до ряду конфліктів на території Китаю у XIX ст. за участю європейських країн, насамперед Англії. Але ця боротьба має більш широке та глибоке значення, стратегія війни передбачала численні руйнівні наслідки на всій території країни, які похитнули економічну та політичну системи Китаю.

На час Опиумних війн на чолі Китаю була династія Цин, а саме імператор Лінь Цзесюй, який у своїй політичній діяльності керувався принципом закритої політики з точки зору взаємовідносин з європейцями. В XIX ст. країна володіла численними ресурсами, потрібними для забезпечення китайського населення всім необхідним: від продуктів харчування до елементів розкоші, при цьому не вдаючись до залучення імпортованих товарів, оскільки товарообмін із «білими варварами» суперечив офіційній державній ідеології Піднебесної (Харнский 1927: 35).

Імператорськими чиновниками жорстко контролювалися будь-які угоди між китайськими компаніями та представникам західних держав. Іншими словами, Китай не потребував ні економічних, ні духовних цінностей Європи. Одночасно з розвитком грандіозних внутрішніх ринків східна продукція розповсюджувалася та заповнювала також європейські ринки. Попит на китайські товари в європейських державах не припиняв зростати, тож можна сказати, що Європу ХІХ століття охопила своєрідна мода на все «китайське».

Великобританія ХІХ ст. вважалася найбільшою колоніальною імперією на Заході, передовою морською та торговою державою того часу, яка була зацікавлена в Китаї як в новій величезній території, призначеній для експорту своїх товарів. Уряд країни був незадоволений політикою імператора Цяньлун, яка відгороджувала китайське населення від іноземного впливу. Другим фактором, який хвилював уряд Великобританії, було те, що китайські торговці реалізовували свої товари на Заході виключно за срібло, що стало причиною знецінення англійської валюти – фунтів стерлінгів, тому що саме срібло було фундаментом всієї фінансової системи Англії. Тож, західна політика капіталістичного розвитку системи міжнародної торгівлі була спрямована на найшвидшу ліквідацію китайської політики самоізоляції.

Таким чином, на світовому ринку склалася ситуація певного дисбалансу, яка вкрай негативно впливала на економічний стан Великобританії. Метою цієї країни став пошук універсального товару, який мав би користуватися попитом серед населення Піднебесної та призвів би до її підкорення. Таким, досить специфічним, товаром став опіум – наркотичний засіб з сильною психостимулюючою дією, який здобували в індійській провінції – Бенгалії. Тож на початку ХІХ ст. англійці налагодили з Китаєм широкомасштабну торгівлю опіумом, яка в перші ж роки зайняла близько третини всієї торгівлі Англії з Піднебесною. Пізніше до Великобританії долучилися американці, які налагодили торгівлю дешевим та неякісним турецьким опіумом. Споживання опіуму стало всеохоплюючим і перетворилося на тотальне державне лихо. Слід зауважити, що опіум найбільше розповсюджувався серед вищих шарів китайського населення – переважно серед держслужбовців, представників аристократії та армійців, що спричинило параліч апарату управління та оборонної системи.

Уже в 1837 р. англійці завезли до Китаю близько 2535 тон опіуму, незважаючи на спроби китайського імператора заборонити опіум в країні. Ця ситуація спричинила стрімкий відтік срібла з Китаю, що призвело до катастрофічних наслідків для економічної та фінансової систем країни, і один із них – раптове зростання податків та зниження загального рівня життя населення в країні. Великобританія в свою чергу таким чином розв'язала дві найголовніші проблеми – досягла масштабної торгівлі з Китаєм та запобігла обвалу власної національної валюти.

Перша Опіумна війна прийшлася на 1840 рік, саме тоді, коли Китай стояв на порозі грандіозної системної кризи. На той час дії китайського уряду були направлені переважно на вилучення та знищення шкідливого товару. В 1839 р. було знищено 19 тисяч ящиків з опіумом, а також були перехоплені англійські кораблі з наркотичним засобом, в тому числі масово закривалися порти, щоби завадити торгівлі з іноземцями. Тож, навесні 1840 року до берегів Китаю прибула англійська військово-морська ескадра з метою поставити Піднебесну перед жорсткими умовами: по-перше, китайський уряд повинен був відшкодувати збитки, завдані Великобританії, шляхом конфіскації та знищення їхнього товару, по-друге, китайці мали погодитися на торгівлю з Європою за рівних та справедливих умов. Невдала спроба Пекіну чинити збройний опір закінчилася гучною поразкою через слабкість та неорганізованість китайської армії, а також через технічну незабезпеченість (Бутаков, Тизенгаузен 2002: 56). Протягом двох років англійська армія, яка нараховувала близько 120 000 чоловік, захоплюючи місто за містом та провінцію за провінцією, підійшла до столиці, тож китайській стороні довелося відступити. Внаслідок цього було підписано мирний договір, згідно з яким Китай мав виплатити Великобританії 21 мільйон сріблом, відкрити декілька портів для торгівлі з Заходом та віддати під владу Лондона Гонконг, який в подальшому служив для Англії найбільшим торговельним плацдармом та важливою військовою базою (Англо-китайська війна 1853). Крім того, договір містив багато деталей стосовно економічної політики обох держав. Після його підписання кількість ввезення опіуму продовжувала зростати в геометричній прогресії.

Як виявилось пізніше, мирний договір між Китаєм і Великобританією не містив пунктів у сфері економіки та політики, які

дійсно цікавили Лондон. Тож, в 1856 році англійці почали знову шукати привід для війни. Цим приводом стало звинувачення Китаю в арешті гонконгського піратського судна. Англія трактувала цей вчинок як навмисну агресію з боку Китаю, оскільки Гонконг нині належав саме Британії.

У Другій Опіумній війні до Великобританії долучилися Росія, Франція та США, кожна з яких мала свій інтерес: одні були зацікавлені в поширенні своєї влади та в захопленні нових колоніальних територій, інші – заробити на поставках зброї. Спочатку боротьба обмежувалася, як і першого разу, прикордонними сутичками. Китайська армія знову зазнала поразки, і в травні 1858 р. китайський уряд припинив чинити будь-який опір. Внаслідок цього знову був підписаний договір між усіма сторонами конфлікту, згідно з яким Китай мав виплатити багатомільйонну контрибуцію та відкрити ще декілька портів для іноземних кораблів, а іноземці, в свою чергу, отримували право вільного пересування територією Китаю. Ратифікація цього договору затяглася через відмову китайського імператора підписувати нову угоду. Тож, у 1860 році почався новий військовий наступ на Китай, і імператору все-таки довелося підписати мирну угоду, до якої додали пункти про дозвіл вивозу з Китаю робітників, а також про передачу численних територій країнам-нападникам: Великобританії - Цзюлунського півострова, Росії – лівий берег Амура та Усурі, також Росія отримала право на сухопутну торгівлю на території китайської держави.

Подібні до розв'язання Опіумних війн дії Великобританії ми можемо побачити у випадку англо-сацумської війни у 1863 р. Тоді англійці використали для війни привід вбивства японськими самураями, з князівства Сацума, трьох британських моряків, які нібито порушили норми японського етикету. Британці наступного ж дня висунули японцям вимогу щодо компенсації та покарання самураїв. Сацума відмовилася, тож англійці почали морський бій з японськими кораблями, який тривав два дні. Японці поступалися воєнною міццю, тож погодилися на мирний договір, згідно з яким сацумці повинні були виплатити Великобританії компенсацію. Тож можна заключити, що Великобританія мала певну закономірну стратегію щодо захоплення колоній та отримання численних грошових виплат.

Опіумні війни завдали Китайській імперії неабиякої шкоди та спричинили в країні

масштабну кризу, яка розтягнулася на десятиріччя. Китайська політична система, економіка та фінанси, а також власне авторитет Китаю опинилися в стані занепаду, а сама країна стала напівколонією західних держав, які використовували численні природні ресурси та матеріальні здобутки Піднебесної, а китайський народ, в свою чергу, був перетворений на дешеву робочу силу. Плантації опіумного маку до середини ХХ століття займали близько мільйона гектарів, а кількість споживачів цього продукту становила десятками мільйонів (Лебединская 1958: 357). Вихід з такої принизливої ситуації для великої держави було знайдено з приходом до влади у 1949 році національного лідера Мао Цзедуна. Це вдалося цьому завдяки таким заходам, як організація спільнот для боротьби з наркозалежними та руйнування мережі розповсюдження наркотику, колишні наркомани влаштували маніфести та демонстрації, щоб переконати та допомогти залежним людям. Іншими словами, Мао Цзедун влаштував ефективний масштабний антинаркотичний рух, який підтримувався урядом.

З кінця ХХ ст. Китай починає матеріалізувати свої амбіції в усіх кутках світу, що свідчить про становлення країни як найглобальнішої імперії в нашій історії. Сучасна політика Китаю, на наш погляд, відповідає масштабам та великим задумам країни, тим що її лідери спираються на силу історичної традиції та ідеологію комунізму, попри те, що насправді в економічній системі присутні елементи капіталізму. Сьогодні Китайська Народна Республіка позиціонує себе як держава саме імперського типу. Внутрішня політика Китаю зводиться до розвитку та вдосконалення ринкових і суспільних відносин на базі соціальної збалансованості та політичної стабільності, а зовнішня політика направлена на розвиток міжнародних відносин з врахуванням національних інтересів Китаю.

У цілому у розв'язанні національних проблем китайський уряд в обов'язковому порядку враховує світові реалії, можливі міжнародні реакції та міркування. Однак, незважаючи на факт домовленості у відносинах із наддержавами, Китай відкрито заявляє про свою незалежність та самодостатність. Китайські дослідники характеризують країну як один із найважливіших елементів сучасної світової системи, як наддержаву, яка піднімається, розвивається та бере участь у встановленні нового глобального порядку.

Можна заключити, що протягом усієї своєї історії Китай намагався відігравати роль самостійної одиниці, але цьому заважали численні фактори, серед яких і Опіумні війни, які майже позбавили Піднебесну власної ідентичності. Тож сьогодні Китайська Народна Республіка нізащо не поступиться своєю незалежністю на арені міжнародної політики, тому що саме Китай у ХХІ столітті має безпосередній вплив на розвиток сучасного світу та на вдосконалення міждержавних відносин. Європа, в свою чергу, сьогодні розглядає китайську політику переважно як виклик нинішньому світовому порядку та зазіхання на статус домінуючої наддержави в історії.

ЛІТЕРАТУРА

Харнский К. Китай с древнейших времен до наших дней. Владивосток: Книжное дело, 1927. 265с.

Бутаков А., Тизенгаузен А. Опiumные войны. Обзор войн европейцев против Китая в 1840–1842, 1856–1858, 1859 и 1860 годах. М.: Изд-во АСТ, 2002. 346 с.

Англо-китайская война по китайским документам. *Отечественные записки*. М., 1853. Т. 89. 968с.

Лебединская Л.Н. История экономического развития Китая 1840–1948 гг.: сборник статистических материалов. М.: Издательство иностранной литературы, 1958. 656 с.

Наукове видання

В І С Н И К
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія «Питання політології»
Випуск 33

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 26.06.2018. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум. друк. арк. 16,2 Обл.-вид. арк. 18,9

Зам. № _____ Наклад 60 пр.

Ціна договірна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 6
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»
61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т. **(057) 362-01-52**
e-mail: bookfabrik@rambler.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.